

*Альманах издан при поддержке
народного депутата Украины
Сергея Рафаиловича Гриневецкого*

Асоціація європейської культури
«Золота акація»

***ПІВДЕННИЙ ЗАХІД.
ОДЕСИКА***

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

ВИПУСК 12

Одеса
«Друкарський дім»
2011

Ассоциация европейской культуры
«Золотая акация»

***ЮГО-ЗАПАД.
ОДЕССИКА***

**ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ
НАУЧНЫЙ АЛЬМАНАХ**

ВЫПУСК 12

Одесса
«Печатный дом»
2011

УДК 930.152.066

ББК 84(4Укр=Рус)6-50д

Ю 16

Главный редактор: Савченко В.А., кандидат исторических наук,
доцент, писатель.

Редакционная коллегия:

Бажан О.Г., кандидат исторических наук (Киев);

Гонтар А. В., доктор исторических наук, профессор;

Гончарук Т.Г. доктор исторических наук, доцент,

Демин О. Б., доктор исторических наук, профессор;

Добролюбский А. О. доктор исторических наук, профессор;

Михайлуца Н. И., доктор исторических наук, доцент;

Урсу Д. П. доктор исторических наук, профессор;

Цвилюк С. А., доктор исторических наук, профессор,

Хмарьский В. М. доктор исторических наук, профессор

Рецензент: Яневский Д. Б., доктор исторических наук (Киев).

Контактный телефон редакции и секции «Одессика» Одесского Дома
ученых: 050 – 3922731

Південний захід. Одесика.

Ю 16 Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 12.

– Одеса: Друкарський дім, 2011. – 314 с.

ISBN 978-966-389-291-8

ISBN 978-966-389-291-8

© Савченко В. А., составитель, 2011

ЗМІСТ

70 ЛЕТ ГЕРОИЧЕСКОЙ ОБОРОНЫ ОДЕССЫ

Вступне слово С. Гриневецького	7
В. Савченко. Восточный сектор обороны Одессы в августовских боях 1941 г.	9
Филипенко А. К вопросу об участии танков в боях под Одессой 5 августа – 16 октября 1941 г.	41
Филипенко А. Оборона Одессы в приказах и документах румынского командования	62
Михайлуца М. Рефлексії населення Придунайського краю на початок війни 1941-го року: причини і прояви.	79
Щетников В. 1941-й рік: Південь України (до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни)	92
Боган С. Початкова освіта в окупованій румунськими загарбниками Південній Україні у 1941-1944 рр.	101

СТЕПИ ЛУКОМОРЬЯ

Подкушко Т. Розбудова Української держави з півдня: штрихи до діяльності П. Іваненка (Петрика)	108
Ложешник А. Участь старшини в організації Чорноморського козацького війська та його воєнних діяч в Буго-Дністровському межиріччі	116
Гончарук Т. Пропозиція створення порто-франко в Ізмаїлі в 1832 р. (документ з фондів ізмаїльського архіву)	127

ОДЕССКИЕ ДРЕВНОСТИ

Гончарук Т. Садівник Герман, повернись! (два документи з архіву про озеленіння Одеси 1841 р.)	135
Михайленко Н. Одеський градоначальник О. І. Левшин та «Левшинська плантація» (один з документів Держ. архіву Одеської обл.)	141
Чума Б. (Львів) Іспанське консульство в Одесі першої чверті XIX ст.: організація та напрямки діяльності	150
Гулянович І. Урбаноніми Одеси середини XIX ст.	163
Красножон А. Эпиграфика одесских катакомб	174

КРАЙ В ЭПОХУ ДИКТАТУР

Дубовик А. (Днепропетровск) К истории анархического движения в Украине (1922-1938)	182
Золотарьов В. (Харків), Бажан О. (Київ). «М'ясник»: сторінки біографії старшого лейтенанта державної безпеки Давида Перцова	199

СОДРУЖЕСТВО НАРОДОВ

Дружкова І. Роль єврейського капіталу в становленні кредитно-банківських закладів в Одесі другої половини ХІХ ст.: банкірська династія Рафаловичів.	248
Калмыков З. Страницы истории одесских татар	256

ЛИЦА ЗЕМЛЯКОВ

Музичко О. Одеський період життя Олександра Грушевського (осінь 1906—осінь 1908 рр.): формування основ одеської історичної україністики	263
Урсу Д. Профессор К. Д. Петряев в Одесском университете	287
Левченко В. К биографии Петра Осиповича Карышковского-Ивара: начало научного пути	303

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

У Ваших руках 12-й номер історико-краєзнавчого альманаху «Одесика. Південний захід». Як завжди, до уваги читачів – різноманітні дослідження з різних етапів історії нашого краю. В той же час нинішній випуск має певну специфіку. Цього року ми відзначаємо 70-річчя героїчної оборони Одеси. І, зрозуміло, що автори альманаху не могли обійти увагою цю тему.

За останній час з'явилися нові документи, свідоцтва очевидців, які дозволяють нам розширити наші знання про подвиг захисників Одеси, глибше зрозуміти причини тих чи інших подій, поведінку їх учасників, витоки поразок і перемог. На книжкових полицях з'явилося чимало нових видань, присвячених як Великій Вітчизняній війні в цілому, так і окремим її епізодам. Незважаючи на різне трактування та надану оцінку, поява такої кількості книг про Велику Вітчизняну війну є позитивною тенденцією. Це дає нам гарантію від безпам'ятства – найгіршої з хвороб, що нею можуть захворіти народи, а отже гарантію майбутнього.

Дійсно, тема війни, тема солдатського подвигу – насправді невичерпна. Вона хвилює і буде хвилювати людей, надавати приклади мужності і самопожертви. Карпово, Кагарлик, Дальник, Григор'ївка – не просто точки на карті України. Це поля слави та звитяги, де у жорстоких боях радянські воїни відстоювали свободу та незалежність Батьківщини. Без героїчної оборони Одеси не було б перемоги у травні 1945 року. Одеса залишилася нескореною. Вона першою отримала високе звання «Місто-герой». Золота Зірка на її гербі – данина тисячам солдат і матросів, які захищали місто.

Ми будемо згадувати події тих часів не тільки у дні ювілеїв. І значна відповідальність за це лежить саме на істориках Одещини. Кому, як не їм відкривати нові сторінки у книзі нашої вічної пам'яті.

Впевнений, що матеріали альманаху будуть цікаві не тільки професіоналам, але й всім, хто цікавиться минулим нашого краю. Хочу побажати авторам і читачам альманаху плідної роботи, нових творчих звершень, здоров'я та добробуту!

Народний депутат України

Сергій Гриновецький

70 ЛЕТ ГЕРОИЧЕСКОЙ ОБОРОНЫ ОДЕССЫ

Виктор Савченко,
кандидат исторических наук,
доцент ОГУВД, редактор альманаха
«Юго-Запад. Одессика»

**ВОСТОЧНЫЙ СЕКТОР ОБОРОНЫ ОДЕССЫ
В АВГУСТОВСКИХ БОЯХ 1941 г.**

В этом году исполняется 70 лет героической обороны Одессы и в потоке поздравлений и акций многие забывают, что исследователями еще не достаточно разработаны сюжеты военной истории Приморской армии и Одесского оборонительного района. Отдельные «юбилейные» и публицистические издания советской эпохи не могут заменить серьезной исследовательской монографии. Только последнее время стали появляться исследования, лишенные политической целесообразности, заполняющие исторические «белые пятна» истории обороны Одессы. Сюжет, связанный с обороной Одессы в Восточном секторе, возможно, наиболее малоизученный в исторической литературе. Объясняется это тем, что Восточный сектор обороны, в августе 1941 г., рассматривался командованием как второстепенный. Но судьба Одессы решалась стойкостью и мужеством бойцов Восточного сектора, а в конце сентября 1941 г. именно с Восточного сектора началась Григорьевская контрнаступательная операция.

1–3 августа 1941 г. немецко-румынские войска, прорвав линию советской обороны по Днестру и продвинувшись в восточном и юго-восточном направлениях (от Дубоссар на Вознесенск), повернули часть своих сил на юг и юго-запад. Против трех неполных советских дивизий наступали две немецкие и пять румынских пехотных дивизий, танковая и кав. бригады румынских войск. Войска Южного фронта, боясь полного окружения, начали отход на Восток от Днестра. Опас-

ность для Южного фронта заключалась и в прорыве немецких танковых частей у Первомайска. 3 августа у соединений Приморской армии прервалась связь со штабом Южного фронта. Над частями Приморской и 9-й армий нависла угроза быть отрезанными от фронта. На Одесском направлении противник сосредоточил 4-ю румынскую армию (до 300 тыс. чел.), подразделения 72-й немецкой пех. дивизии. Он обладал пятикратным превосходством в личном составе, танках и артиллерии, двойным — в авиации. У противника произошло разделение оперативных задач и операционных направлений. 11-я немецкая и 3-я румынская армии ударили по Ананьеву, Вознесенску, 4-я румынская армия наступала на Одессу. Несколько румынских и немецких дивизий разрезали фронт 150-й стр. дивизии на стыке между 30-й и 51-й стр. дивизиями в направлении Березовки [1].

4 августа командующий Юго-Западным направлением М. С. Буденный просил у Ставки Верховного Главнокомандующего разрешить Южному фронту начать отход на рубеж Знаменка — р. Ингул — Николаев, поручив оборону Одессы Приморской армии. 5 августа Ставка, осознав возможность уничтожения войск Южного фронта, отдала приказ отвести войска с Днестровского рубежа на линию Чигирин — Вознесенск — Днестровский лиман, а Приморской армии — на рубеж Березовка — Раздельная — Кучурганский лиман — Днестровский лиман, фронтом на Север. Тогда же появляется приказ: «Одессу ни при каких условиях не сдавать» [2].

4 августа командование Приморской армии стало формировать части «восточной завесы», считая, что части противника могут выйти в тыл обороны. Командующий Приморской армией Г. П. Софронов приказал 30-й стр. дивизии занять оборону на рубеже Березовка — Демидовка — Анатольевка — Силровка; 1-я кавалерийская дивизия и 54-й полк 25-й стр. дивизии отводились в резерв на Восток от Одессы армии [3. 25 — 40]. Командарм, осознавая критическое положение Приморской армии, 4 — 6 августа просил у командования фрон-

том снять с нее ответственность за «Николаевское направление» — оборону Николаева, изменив разграничительную линию с 9-й армией. Но командующий фронта настаивал, что оборона николаевского направления (плацдарм в виде широкой полосы побережья, включающей и Одессу, Николаев, Очаков) остается за Приморской армией. В начале 1960-х гг., выступая на конференции, Г. П. Софронов скажет, что он «...боялся, что командование фронта прикажет мне, армии отойти за Буг... Мы учитывали, что из Очакова противник может перейти в Крым. Военный совет решил послать туда кавалерийскую дивизию. Но не успела эта дивизия прибыть в Очаков, как армии поступил приказ оборонять только Одессу» [3. 20]. Г. П. Софронов думал возложить оборону Одессы на командира военно-морской базы контр-адмирала Г. В. Жукова, передав ему одну дивизию из Приморской армии, расценивая оборону Одессы только как частную задачу армии. Основные силы армии командарм рассчитывал направить на оборону николаевского направления. Партийное и советское руководство Одессы и области, командование военно-морской базы, были не согласны с решением Г. П. Софронова, в руководстве обороной образовался раскол [4. 3 — 5]

5 — 7 августа планов обороны и единства в стане обороняющих не было, командование сухопутными войсками находилось в руках командующего Приморской армией, а морскими силами — командующего Одесской военно-морской базой. В составе руководства обороны не было представителей Одесского обкома и горкома КП(б)У, Одесского горсовета. В своих воспоминаниях заместитель председателя военного трибунала Одесской базы ЧФ Х. Г. Головатый писал о том, что в городе «паника и боязнь отдельных лиц в отношении вражеских десантов» [5. 3].

Положение восточного направления обороны усложнялось тем, что 30-я стр. дивизия покинула одесский фронт, открыв рубежи обороны протяженностью примерно в 40 км. (с. Нейзац — Прогрессовка, восточнее с. Катаржено). В брешь устремились части Вермахта и румынская кав. бригада. Гене-

рал Г. П. Софронов позже заявит, что 30-ю стр. дивизию он не смог «найти». Дивизия ушла на соединение с 9-й армией, но во время отступления части дивизии были атакованы противником и отошли на Викторовку. Уход с позиций дивизии дал возможность румынской армии развить наступление на Березовку — Благоево и Сербку. С рубежей обороны Одессы, для прикрытия Николаева, были сняты 522-й и 527-й полки тяжелой артиллерии, 1-й и 3-й дивизионы 266-го арт. полка, 102-й строительный батальон (вернулся в Одессу в связи с немецким прорывом у Коблево) и др. части [4. 8]

Части 1-й кав. дивизии 5 августа получили приказ выступить на с. Каиры и район Сербка—Благоево в 60 км. восточнее города, прикрыть дорогу на Березовку — Вознесенск и восстановить тактическую связь с правым флангом фронтовой обороны. 6 августа 5-й полк кав. дивизии занял позиции на Николаевской дороге и выдвинулся на Петровск — Каиры, 3-й кав. полк в пешем строю перекрыл дорогу на Березовку. Дивизия готовилась к маршу для обороны Очакова. 7 августа командование Южного фронта приняло решение о том, что Николаев будут прикрывать только части 9-й армии, а Приморской армии ставилась задача прикрытия Одессы и Очакова. 7 августа враг прорвал оборону севернее Одессы и устремился к с. Коблево для того, чтобы выйти в тыл одесской обороны с восточной стороны. Командование стало опасаться незащищенности восточного рубежа, отдельные части кавдивизии были направлены на Сычавку. Только утром 8 августа «Очаковский фронт» был снят с Приморской армии и 1-ю кав. дивизию, что вышла на оборону Очакова, успели вернуть в Одессу. В Одессе и ее окрестностях с 19.00 8 августа было введено осадное положение [6].

9-я армия отходила на рубеж Вознесенск — Березовка, пыталась закрепиться на промежуточной линии обороны к Северу от Одессы на фронте Большая Врэдиевка — Жовтень. Приморская армия отходила на рубеж Благоево — Беляевка. В ходе выхода на новые рубежи между Приморской и 9-й

армией образовался 50 – 60 км. разрыв, в который устремились войска противника. Немецкие войска 8 августа перерезали шоссе на дорогу Одесса—Николаев. В прорыв к Востоку от Одессы ринулись румынская кав. бригада, отряды немецкой мотопехоты с танками, силы 170-й, 73-й, 50-й пех. дивизий румын. Части 72-й немецкой пех. дивизии после двухчасовой артиллерийской подготовки пытались прорваться в район Кошары — Сычавка. На помощь советским частям пришла морская артиллерия. Впервые с начала войны корабли непосредственно поддерживали своей артиллерией сухопутные войска. Крейсер «Красный Крым», эсминцы «Фрунзе», «Дзержинский», «Шаумян», «Незаможник», канонерка «Красный Аджаристан», выйдя в район Григорьевки, вместе с береговыми батареями, открыли огонь по врагу [7. 24 – 31].

Противник забрасывал разведывательные и диверсионные группы в тыл Приморской армии. Одна из таких групп (до роты немецких парашютистов в красноармейской форме) ворвалась в с. Каиры у Аджалькского лимана (в 55 км. к востоку от Одессы), пыталась закрепиться до подхода основных сил и подготовить быстрый прорыв войск на Одессу с востока. Парашютистов уничтожили бойцы 2-го эскадрона 5-го полка 1-й кав. дивизии стар. лейтенанта И. М. Котенкова. Бойцы 5-го кав. полка вступили в бой с частями 72-й немецкой пех. дивизии в районе с. Кубанка. В бою противник понес потери в живой силе убитыми, потерял несколько орудий и минометов, автомашины с боеприпасами. Оставив кав. полк в Кубанке, 1-я кав. дивизия форсированным маршем двинулась дальше на север и сосредоточилась в районе с. Капитановка. Но, углублявшись далеко в степь — к Тилигульскому лиману, конница рисковала оказаться отрезанной от Одессы. 6 – 7 августа кав. дивизия выдержал бой с передовыми частями конницы противника и танками у с. Каиры, что продвигались по дороге из Петровска на Каиры и Калиновку. 5-й кав. полк выбил румынские части из Любополя и отошел на Сычавку. Кав. дивизии была поставлена задача — не допустить продвижение про-

тивника к морю: 5-у кав. полку — оборонять Сычавку и Григорьевку с востока, 7-у кав. полку — Кошары и Беляры, резервные части 3-го кав. полка сосредоточились в Визирке. В ходе двухдневных боев кавалеристы подбили 2 танка, захватили 30 пленных, 2 орудия и др. трофеи [8. 4 — 6].

6 — 8 августа бои на восточном направлении вела только 1-я кав. дивизия. Но кав. дивизия к началу августа 1941 г. еще не была полностью укомплектована, три полка кав. дивизии (3-й, 5-й, 7-й) не представляли единого целого. По воспоминаниям командира 3-го кав. полка М. Лахтаренко, кав. дивизия формировалась из призывников с Кировограда, Днепропетровска, Кривого Рога, Одессы, Донбасса, Измаильской области, на 70% — вчерашними рабочими и шахтерами. Командир 5-го полка Ф. Блинов вспоминал, что в августе в 5-м кав. полку было 1 200 бойцов (4 эскадрона по 220 сабель, 1 пулеметный эскадрон — 100 штыков и 16 пулеметов, взвод саперных пулеметов, 5 танков Т-34, восемь 45 — мм. пушек и шесть 75 — мм. пушек). В августе в 1-ю кав. дивизию приняло новое начальство — генерал-майор И. Е. Петров и начштаба кав. дивизии — полковник П. А. Рябченко [9].

Единой группы войск на Восточном направлении еще не было, защищать восточные позиции обороны были направлены «разнокалиберные» подразделения: части 54-го полка им. Степана Разина 25-й Чапаевской стр. дивизии (командир-полковник И. И. Свидницкий), подразделения 1-го полка морской пехоты (командир — майор В. П. Морозов, через несколько дней его сменил полковник Я. И. Осипов), 26-й полк НКВД (командир — майор А. А. Маловский, 26-й полк был сформирован на базе 26-го пограничного отряда и дополненный личным составом местных подразделений НКВД), два батальона ТУРа, батальон 136-го запасного стр. полка, два истребительных батальона ополченцев. Эти войска заняли уже подготовленные траншеи. 9 августа отдельные подразделения были объединены в сводную группу войск: Командиром группы стал комбриг С. Ф. Монахов (ведавший в штабе Одесского военно-

го округа боевой подготовкой войск). Группе была поставлена задача — удержание рубежа Григорьевки — Аджалыкского лимана — Будынки — южной окраины с. Свердлово — Ильинки.

Оборонительные рубежи вокруг Одессы создавался в виде трех концентрических полуокружностей, упирающихся в берега моря и лиманов: в 60, 40 и 20—25 км. от города. Первые два рубежа должны были прикрывать, вместе с Одессой, обширную полосу побережья, вплоть до Южного Буга. Фронт обороны на первом рубеже составил 225 км. К началу августа больше всего успели сделать на первом рубеже, но уже к 5 августа работы были переориентированы на второй (от Беляевки до Тилигульского лимана) и на третий рубежи (140 км. — от с. Маяки до Аджиаски). Малый и Большой Аджалыкские, Хаджибейский и Куяльницкий лиманы были использованы для минимализации фронта, но вместе с тем затрудняли маневренность и взаимодействие обороняющихся частей [10. 100 — 110].

В первых числах августа командованием Одесской базы спешно формировались два полка морской пехоты. В 1-м полку набралось 1300 бойцов из 4-го добровольческого Севастопольского отряда, курсанты школы младших флотских командиров военно-морской базы, бойцы 2-й химроты и различных береговых команд, батарей. 1-й морской полк был в основном сформирован в казармах на ст. Застава, хотя еще не имел ни средств связи, ни саперных лопат, ни артиллерии. 1-й и 2-й батальоны 1-го морского полка (в каждом батальоне 450-460 бойцов, 18 пулеметов, 5 минометов, 3 гранатомета, 2 пушки). 2-й батальон был «сырым» соединением, состоящим из механического объединения химической роты ЧФ и добровольцев из береговой артиллерии. 4 августа заняли свои участки обороны в 14 км. между Большим и Малым Аджалыкскими лиманами, у Чабанки (30 км. от города). Морпехи оборудовали окопы под бомбежками противника. Рядом с морями оборону заняли бойцы 26-го пограничного полка НКВД (с 27 июля был направлен в районе Лузановки на Аджалыкском лимане). 3-й батальон пограничников (800 бойцов, 30

пулеметов) занял крайнюю восточную точку предполагаемой обороны Одессы — с. Чебаны.

Огневую поддержку осуществлял 134-й гаубичный полк, 412-я береговая батарея (ее орудия были способны вести огонь на дистанции до 42 км.), батарея БС-21 (3 стационарные орудия 203/50-мм). В Восточном секторе находились: 12 152-мм гаубиц-пушек и гаубиц, 6 122-мм. пушек, 25 122-мм. гаубиц, 12 107-мм. пушек, 4 76-мм. пушки и 31 45-мм. пушки, 30 минометов (2 120-мм., 4 107-мм., 13 82-мм., 11 50-мм.). Значительную часть артиллерии Восточного сектора составляли орудия 40-го подвижного артдивизиона береговой обороны ЧФ. В его составе было две батареи 152-мм гаубиц-пушек МЛ-20 (724-я и 726-я) — 8 орудий; две батареи (37-я и 38-я) 122-мм пушек А-9, всего 6 орудий, а также 4 45-мм и 3 76-мм. пушки. На восточных рубежах были созданы: — группа ПП 54-го стр. полка (сп): 1 и 2 дивизионы 134 гаубично-арт. полка (гап) — группа ПП полка НКВД — 3-й дивизион 134 гап. — группа ПП запасного полка — 2-й дивизион 69-го арт. полка (ап) и батарея 134 гап. — группа ДД — 1-й и 3-й дивизионы 265 корпусного арт. полка (кап) и две подвижные батареи береговой обороны — группа корабельной артиллерии: 1 миноносец и 1 канонерская лодка [11]

10 августа главные силы 9-й армии вели бои за ст. Колосовку и с. Веселиново, заняв позиции от Трихат до Березанского лимана. Передовые части румынской армии достигли Южного Буга, а немецкие части замкнули в районе Березовки кольцо локального окружения. 11 августа немецко-румынские войска захватили Ивановку и Коменгерново. Остатки советских дивизий отошли на восток, образовав разрыв фронта Березовка — Благоево, в направлении Жовтня. 10 — 13 августа войска 5-го корпуса 4-й румынской армии (15-я пех. дивизия, 1-я кав. бригада, 1-й танковый полк 1-й танковой дивизии) и части 72-й немецкой пех. дивизии сломали сопротивление разрозненных частей и вышли к побережью Черного моря восточнее Тилигульского лимана, отрезав Одессу с

суши от основных сил Южного фронта. 2 батареи 44-го артиллерийского дивизиона: БС-6 и БС-34, находящиеся у берега моря между Одессой и Очаковым, были взорваны (13.08.41) [12].

Ставка настойчиво приказывала Южному фронту удерживать линию: восточный берег Днестровского лимана — Беляевка — Березовка — Вознесенск. Сталин до 12 августа был против отхода с этого рубежа, хотя фактически линии обороны уже не существовало. Военный Совет Южного фронта 8 августа сообщил М. С. Буденному «о невозможности в дальнейшем прочно удерживать рубеж»... а 11 августа уже взывал к Главкому юго-западного направления: «создалась прямая угроза не только Николаеву и Одессе, но угроза окружения армиям, их обороняющим. 9-я армия с утра 11.08, атакованная с направления Демидово, Березовка, своими левофланговыми 30-й и 51-й сд. начала быстро откатываться на юго-восток, прижимаясь к Бугскому лиману и реке Южный Буг» [13. 63]

В эти дни началась героическая оборона за Очаковский укрепленный район (Очаков, острова Березань, Первомайский), что стало составной частью обороны Одессы. Защитники этого района обеспечивали оборону Одессы — защищая караваны судов, что шли по маршруту Севастополь — Одесса, прикрывая южную «дорогу жизни», по которой в осажденную Одессу шли продовольствие, боеприпасы, вооружение, а из Одессы — эвакуация населения и раненых. 12 августа Очаковский укрепленный район был выведен из подчинения Одесской военно-морской базы в самостоятельное объединение. Кровавые бои за Очаковский укрепленный район проходили с 12 августа по конец октября 1941 г. Части немецкой 50-й пех. дивизии, захватив Анчекрак (у Березанского лимана) и форсировав Тилигульский лиман, сходу попытались ворваться в Очаков. Очаков защищали остатки 51-й стр. дивизии 9-й армии, 141-й саперный батальон, истребительный батальон, отдельные стрелковая и саперная роты, сводный отряд 2-й базы торпедных катеров, погранотряд комендатуры, сводный морской отряд, части 45-й авиабазы, гарнизоны крепости и Военпорта — всего до 4 тыс.

бойцов, подчиненные командиру Очаковской крепости майору П. З. Базилевичу. Очаков прикрывали: 14-й артдивизион (2 крепостные и 2 противокатерные батареи), 6 батарей 70-мм. пушек и 2-й отдельный зенитно-арт. дивизион (86-я, 87-я, 88-я, 89-я зенитные батареи). Береговая батарея №15, расположенная к северо-западу от Очакова на правом берегу Днепро-Бугского лимана (четыре 203-мм. орудия). При взаимодействии с береговой батареей № 22 на острове Первомайском, она способна была осуществлять прикрытие Очакова и акватории Днепро-Бугского лимана. В Очаковский укрепрайон входили крепости-базы: остров Первомайский защищала 22-я береговая батарея БС— ОУС (четыре 203-мм. орудия) и зенитная батарея БЗ-84, остров Березань — 85-я зенитная батарея. [14].

8 августа румынский Генштаб издал оперативную директиву №31, поставив условием разгром советских частей 4-й румынской армией между Днестром и Тилигульским лиманом и взятие Одессы с ходу. 5-й корпус (15-я пех., 1-я кав. бригада, 1-я танковая дивизия — 1-й танковый полк, имевший на вооружении танки R-2 и) должен был наступать в направлении Катаржино (Краснознаменка) — Бузиново — Боль — Буялык (Благоево) с последующим поворотом на Юг с целью отрезать советские части с Востока. Перед танковой дивизией и 1-й кав. бригадой была поставлена цель захватить Большой Буялык и перерезать железнодорожную линию Одесса — Березовка. Линия разграничения между 54-м немецким армейским корпусом и 4-й румынской армией: Погребы — Зыбка — Ново Цебриково — Воробьевка — Новониколаевка — Тилигульский лиман [1. 162].

На рассвете 9 августа противник силами 72-й немецкой, 3-й и 7-й румынских пех. дивизий и 1-й румынской кав. бригады начал атаковать части Приморской армии, пытаясь наступать наиболее слабые места складывавшейся обороны. К концу дня противнику (на восточном участке) обороны удалось потеснить подразделения и овладеть районом Сербка— Белка, создавая угрозу выхода в тыл Приморской армии. 4-й

пех. полк «Доробанць» потеснил советские войска в районе Бакалово, в то время как 30-й пех. полк «Доробанць» захватил деревню Понятовка. Румынская 1-я танковая дивизия быстро продвигалась вперед, ударив по дезорганизованным частям первой линии обороны Одессы. У сел Черногорка и Большой Буялык произошло два ожесточенных боя, в ходе которых краснофлотцами было подбито несколько румынских танка. Румынские части, захватив Любопыль, продвинулись на юго-восток с целью прорваться к черноморскому побережью. Части 72-й пех. немецкой и 15-й пех. румынской дивизий переправились через Тилигульский лиман по мосту у с. Калиновка, другая группа пошла по правому берегу лимана по участку, где не было советских войск, в результате чего создалась угроза выхода противника в тыл советским частям. Отступая к одесским рубежам 134-й гаубично-арт. полк, открыв огонь по наседавшему противнику, остановил его продвижение у Севериновки. До вечера румынская дивизия достигла второй линии обороны на линии Благодатная — Мал. Аджалык. 1-я румынская кав. бригада захватила Севериновку и присоединилась к 1-й танковой дивизии. 10-й пех. полк «Доробанць» разбил небольшие советские части под Лозовой. Утром 10 августа все дороги на Восток от Одессы были блокированы немецкими и румынскими войсками. Тогда же противник захватил Сычавку и вышел к берегу моря [1. 96].

Учитывая перевес вражеских сил, а также то обстоятельство, что намеченный ранее рубеж обороны Одессы по линии Березовка — Катаржино — Раздельная был в инженерном отношении слабо оборудован, командование Приморской армии 10 августа приказало отвести войска на новую линию: «Сводной группе комбрига Монахова занять рубеж Коблево — Визирка — Ильинка». Войска группы комбрига Монахова до исхода дня сдерживали натиск частей противника, наступавших из района Сербка — Белка в направлении Буялык — Павлинка — Мариновка. Группе не хватило сил удержаться на линии, включавшей в себя Тилигульский лиман. Ночью

войска группы комбрига Монахова оторвались от врага, и отошли на новый рубеж. К утру 11 августа оборона опиралась на Аджалыкский лиман и проходила через Булдинку, Свердлово, Ильинку, Чеботаревку [17. 96].

В сложных условиях оказался 26-й полк НКВД, которому было приказано держать фронт обороны в 14 км между Большо-Аджалыкским лиманом и железнодорожной линией Одесса—Вознесенск. 3-й батальон полка (800 чел.) держал оборону 6 км фронта на беззаветном героизме и несгибаемой воле бойцов. На этом участке в наступлении принимал участие немецкий штурмовой батальон. Когда пять танков вплотную подошли к окопу, где оборонялся взвод лейтенанта Вихмянина, пограничники взялись за гранаты и бутылки с горючей смесью — четыре танка были подорваны или сгорели. 26-й полк НКВД только за 11 августа отбил четыре вражеские атаки. Пушки полковой батареи подбили 2 танка, заставив 8 других танков повернуть. Как вспоминал участник боя, капитан А. Шейкин, на отдельных участках правого фланга фронта образовались прогалины в 700-800 м.: «Путь к Одессе открыт и некому пророградить. Указаний и помощи от комполка почему-то нет, связанные не возвращаются». Но этой критической обстановкой не воспользовался враг, имеющий слабую полковую разведку. 12 — 13 августа не прекращались ожесточенные бои на фронте 26-го полка НКВД. Румынские части несколько раз прорывали оборону полка, но штыковыми атаками фронт восстанавливался. За первые дни боев, только на фронте этого полка погибло до 400 советских солдат и офицеров. [18. 15].

Сильной атаке подвергся батальон ополчения Ильичевского района Одессы, что окопался у железнодорожных путей на Вознесенск (между полком НКВД и 54-м стр. полком). На его позиции наступали несколько полков неприятельской пехоты, поддержанной 10 танками. 11 августа батальон Ильичевского района выбил из окопов румынскую часть. Бойцы в сумерках подползли к неприятельским позициям по неубранному пшеничному полю и, внезапно появившись перед окопами, забро-

сали врага гранатами. В районе с. Беяры заняла огневые позиции батарея тяжелой артиллерии противника, которая с этой позиции могла вести разрушительный огонь по важным объектам обороны. Советская воздушная разведка обнаружила ее расположение и передала координаты командиру 412-й батареи. Огнем артиллерии румынская батарея была уничтожена, не успев сделать ни одного выстрела. Постоянный дождь 10 – 12 августа и размытая дорога не дали противнику форсировать наступление. Танки 1-го полка танковой дивизии, наступая севернее Гильдендорфа и в районе Булдынки, не смогли прорвать советскую оборону (части 54-го стр. полка и артиллеристы 134-го арт.-гаубичного полка) и понесли значительные потери – 13 танков были выведены из строя. После подобного «конфуза» танковый полк был перекинут на другой участок – под Карпово, а в районе Восточного Сектора у румынских войск осталось только 10 танкеток R-1 [19].

12 августа серьезные испытания выпали на долю 1-го полка морской пехоты, оборонявшего рубеж между Аджалыкским и Большим Аджалыкским лиманами. Его позиции в районе Булдынки, после артиллерийского и минометного обстрела, атаковала вражеская пехота в сопровождении 6 танков. Морпехи встретили врага ружейно-пулеметным огнем, бутылками с горючей смесью. Их поддерживала артиллерийским огнем, находившаяся неподалеку, у с. Чабанка, 412-я батарея и канонерка «Красная Армения». Силы наступающих в 4 раза превосходили силы обороны, над фронтом нависла угроза прорыва. В критический момент на позиции, где враг особенно наседал, прибыл старший политрук В. А. Мартынов с 15-ю матросами из резерва. Они смогли переломить ход боя и восстановить положение [20]. 13 августа наступление румынских частей было временно приостановлено, в связи с перегруппировкой войск. К Востоку от Хаджибейского лимана (на линии южнее Кубанки и Мал. Буялька) 1-я румынская танковая дивизия была заменена 15-й пех. дивизией. 1-я румынская кав. бригада заняла Александровку и Ранжевое.

В этот же день Военный совет Приморской армии принял решение, которое помогло улучшить управление войсками, эффективно использовать возможности для длительной обороны. Местность, по которой проходила линия обороны, представляла собою равнину, пересекаемую по фронту множеством глубоких балок и лиманами. Это позволяло прикрывать фланги частей, оборонявших те или иные участки между лиманами, но затрудняло связь, маневрирование, взаимодействие и управление частями. Целесообразно было создание гибкой системы обороны в виде отдельных секторов со своими командирами, которые отвечали бы за направления и пользовались самостоятельностью. Командование Приморской армии решило реорганизовать систему обороны и образовать секторы обороны Одессы, определив задачи каждого из них и состав войск, назначив начальников секторов. Фронт обороны был разделен на три сектора: Восточный, Западный и Южный. Восточный сектор (протяженностью 40 км.) включал правый фланг обороны от моря до Хаджибейского лимана. Рубеж Григорьевка — Аджалыкский лиман — Буддынка — южная окраина Свердлово — Ильинка. Начальник — комбриг С. Ф. Монахов. Состав войск: 1-й полк морской пехоты, 26-й полк НКВД, 54-й стр. полк, батальон 136-го запасного стр. полка, два истребительных батальона, мелкие подразделения. 1-я кав. дивизия выводилась с восточного «направления» в главный резерв Приморской армии и к утру 13 августа сосредоточилась в поселке Застава.

С утра 14 августа крупные силы вражеских войск начали новое наступление на Буддынку. Морские пехотинцы, поддержанные огнем 412-й батареи и третьего дивизиона 134-го гаубчного полка, отбросили неприятеля, захватив в плен эскадрон кавалерии, уничтожив до роты солдат и офицеров. Однако вечером противнику удалось, подтянув резервы, овладеть Буддынкой, хотя и его новые попытки развить наступление дальше на юг были отражены. В тот же день противником были атакованы позиции 54-го стр. полка. 15 августа

продолжался ожесточенный бой у Булдынки. 1-й полк морпехов при поддержке артиллерии эсминца «Шаумян», 412-й и 21-й батарей в течение дня отбивал атаки превосходящих сил противника, пытавшегося прорваться к побережью. При этом морские пехотинцы понесли значительные потери, в первом и втором батальонах полка было убито и ранено до 40 % личного состава. Новое наступления румынских войск у Булдынки и Аджалыкского лимана началось 16 августа. Румынское командование кинуло на прорыв 9 бронетранспортеров и танкеток, 2 роты пехоты и 1-ю кав. бригаду, что с боями сумели продвинуться на 2 км. в сторону Григорьевки и Шицли. Враг упорно рвался к селению Шицли, расположенному в широкой балке, по которой можно было продвинуться к 412-й береговой батарее [21. 248].

На помощь 1-му морскому полку были направлены два батальона 2-го полка морской пехоты из армейского резерва. При поддержке огня 412-й батареи и канонерки «Красная Грузия» морские пехотинцы контратаковали вражеские подразделения и сумели их не только остановить, но и потеснить. Румынский кавалерийский эскадрон, прорвавшийся к Шицли, был уничтожен, а 28 его солдат — взяты в плен. Через несколько часов началось новое наступление... вражескую пехоту и кавалерию поддерживали танкетки и авиация, нанеся сильные удары по нашим войскам... неприятель снова захватил Шицли. Но на следующее утро контратакой 1-го и 2-го морских батальонов Шицлы были возвращены. 3-й батальон морской пехоты, 150-й батальон связи Тираспольского укрепрайона, караульный батальон, при поддержке танков (по румынским оценкам) захватили Булдынку. Контратакой советских войск во фланг 15-й пех. дивизии румынские части были отброшены на 2,5 км. 1-й румынский полк «Рошиорь» контратаковал советские части вечером 17-го и снова занял село, продвинувшись на 4 км. к югу [1. 143].

17 августа командование 4-й румынской армии издало приказ №35 о начале общего наступления. К Востоку от Хаджи-

бейского лимана румынское наступление началось в 10.00. 18 августа после 20-мин. артиллерийской подготовки. Командование Приморской армии ожидало, что первые удары противник нанесет «в лоб» — между Днестровским и Хаджибеевским лиманами, поэтому создало там вдвое большую плотность артиллерии, чем на Восточном направлении, где единственным полевым артполком был 134-й гаубичный, который поделили по батареям между стрелковыми частями. Такое положение делало Восточное направление очень опасным... Артиллерийская поддержка советского полка огнем канонерской лодки «Красный Аджаристан», лидера «Ташкент», эсминцев «Бодрый», «Безупречный» помогала обороняющимся, но не могла изменить исход боя. Румынская тактическая группа «Полковник Поенару» (35-й пех. полк при поддержке 25-го арт. батальона и 3-го батальона 23-го арт. полка) прорвала оборону 1-го полка морской пехоты, разорвала полк на две части, и наступала в направлении — 2 км. к Востоку от Малого Буялыка — 2 км. юго-восточнее Стар. Дофиновки, а 1-я румынская кав. бригада — в направлении Буддынка — Чабанка. Часть бойцов полка Осипова были прижаты к морю и к лиману у сел Старая и Новая Дофиновки, другая — закрыла поселок Чабанка, где находилась дальнобойная батарея. Командарм направил на поддержку поредевшего полка Осипова группу одесских коммунистов собранных по «партийной мобилизации».

19 августа румынские войска снова атаковали позиции 1-го полка морской пехоты, усилив свою наступающую пехоту частями кавалерии. После полудня, им удалось захватить Шицли и Стар. Дофиновку и развить дальнейшее продвижение из этих пунктов по направлению западнее села Шицли, к приморским селам Чабанка и Нов. Дофиновка, выйти в тыл морским пехотинцам. Полк морской пехоты понес значительные потери — до 200 бойцов убитыми и ранеными. Несмотря на успешную стрельбу батареи Вербицкого, румынские войска прорвали оборону 1-го морского полка. Один батальон полка был отрезан от основных частей и прижат к Бол. Аджалыкскому лиману у Стар.

Дофиновки, другой батальон был прижат к берегу моря у Чабанки. 20 августа на помощь полку морпехов был направлен спешно сформированный отдельный мотострелковый батальон из пограничников капитана Шейкина, усиленный батареей. А. Шейкин вспоминал, что у Стар. Дофиновки, где держали оборону части 1-го морского полка, царил хаос и паника: «...командиры задерживают и убивают бегущих бойцов. За стеной дома кирпичного завода стояли Осипов и его комиссар, оба бледные и нервные. Какой-то подполковник, по-видимому из моряков, размахивал пулеметом, истерически кричал... Я не верил своим глазам, видя эту страшную катастрофу... Ретивые комендоры безжалостно расстреливали своих бегущих моряков — одиночек и группы в стороне, в овраге. Далее я терпеть не мог, крикнул во всю мочь: «Приостановите безумие или я применю свою силу...» — «Дорогуша Шейкин, — крикнул Осипов, — спасай скорее, где твоя армия — пограничники!» [18. 20].

Майор А. Шейкин приказал батарее открыть огонь по наступающим румынским войскам прямой наводкой, а мотострелковому батальону — на грузовиках прорваться из Нов. Дофиновки в Стар. Дофиновку. Пятнадцать машин по пахоте устремились в тыл противника, открыв из машин ураганный огонь по врагу. Две машины были подбиты, но большинство добралось до позиций морского полка. Спешившись, пограничники пошли в штыковую атаку, к которой присоединились морпехи под руководством старшего политрука В. А. Митракова. Румынские части были отброшены на несколько километров восточнее, к с. Шилци, оставив стратегическую высоту 57,3. В то же время морпехи 3-го батальона смогли удержать приморскую дорогу на Чабанку и батарею 411. По распоряжению Я. И. Осипова к берегу у Нов. Дофиновки подошел эсминец и протянул телефонный кабель на КП полка для координации огня своих пушек по переднему краю противника. Огонь был направлен по высоте 41,7 и по северной окраине Стар. Дофиновки, где находилась минометная батарея противника [18. 21 — 24].

21 августа из Севастополя, для обстрела вражеских позиций под Одессой, прибыл отряд кораблей: крейсер «Красный Крым», эсминцы «Дзержинский» и «Фрунзе» под командой капитана 2-го ранга Зубкова. Выйдя в район Бол. Аджалыкского лимана, они открыли артиллерийский огонь по скоплениям вражеской пехоты в районах Чабанки и Свердлово. Восточный сектор обороны поддерживали своим огнем крейсер «Красный Кавказ», канонерская лодка «Красная Армения» и др. корабли. Облегчили положение моряков и пушки 412-й батареи, что обстреляли румынскую автоколонну, которая двигалась к фронту по дамбе Аджалыкского лимана, огонь пушек разрушил переправу и наступление противника не было поддержано дополнительными силами.

Бои за Стар. Дофиновку, в которых моряки пять раз вставали в общую штыковую атаку, стоили советским частям до 400 бойцов, в ротах оставалось по 20 «активных» штыков, все советские пушки были подбиты. В 1-м батальоне полка Осипова осталось в строю 42 человека, во 2-м — 80. В этих боях в плен сдалось до 200 румынских и немецких солдат, более 400 солдат противника было убито, моряки захватили несколько орудий, 12 пулеметов, 30 лошадей, 3 танкетки, броневик... В то же время, стали очевидны недостатки тактики морпехов. Взводами командовали корабельные старшины, которые не были знакомы с сухопутной тактикой, у моряков не было навыков инженерных земляных работ, отсутствовал шанцевый инструмент, колючая проволока. Бойцы морского полка ходили в морском обмундировании, в бескозырках, не одевали касок. Напрасные потери нес полк и из-за черной морской формы, которая была видна врагу издали. Большие проблемы создавал «снарядный голод», который особо чувствовался в частях с 16 августа.

В то же время обороне вредил конфликт между командармом Г. П. Софроновым и контр-адмиралом Г. В. Жуковым. 5 — 18 августа между ними постоянно возникали спонтанные стычки, перебранки, что выливалось в «перетягивании каната», в

конкуренцию двух военных структур. Утром 19 августа в Одессе была получена директива Ставки о создании Одесского оборонительного района (ООР). В его состав включались силы Приморской армии, Одесской военно-морской базы и приданные ей корабли Черноморского флота (ЧФ). Все силы и средства ООР переподчинялись Военному совету ЧФ. Высшим органом командования на одесском плацдарме стал Военный совет Одесского оборонительного района, а командующим войсками района назначен контр-адмирал Г. В. Жуков. Приморская армия переходила под начало морского командования, что, по началу, вызвало непонимание у армейского командования [23. 11 – 16].

19 августа сложилась напряженная обстановка на фронте у Куяльницкого лимана, где противник прорвался в тыл оборонны 54-го стр. полка. Тогда положение спасли пушки 134-го гаубичного полка. Командир взвода мл. лейтенант А. Рак, выкатив одну пушку на «танкоопасное» направление, прямой наводкой стал бить по прорвавшимся танкеткам. 13-я румынская пех. дивизия и тактическая группа генерала Димитриу (25-й пех. полк и 23-й арт. полк) попытались прорвать основную линию обороны, но сумели продвинуться к югу только на 1 км. Артиллерийским огнем был убит командир 10-го пех. полка «Вэнэторь» полковник Р. Халунга. [24. 5].

В районе дамбы через Бол. Акарджикский лиман у Нов. Дофиновки противник продолжал атаки советского фронта. Румынские части, несмотря на большие потери, продолжали рваться к Чабанке, где была расположена 412-я батарея – 21 августа в направлении Чабанки повели наступление 2 эскадрона вражеской кавалерии, рота пехоты. Командование оборонительного района направило на помощь батареи отряд из 250 моряков-добровольцев (командир майор И. М. Деньщиков) из прибывшего пополнения. Батарейцы и моряки, перейдя в контратаку, захватили 9 противотанковых орудий, 3 станковых пулемета, 5 автомашин и другие трофеи. Противник потерял ок. 500 человек убитыми.

23 августа румынское командование произвело новую пе-

регрुшировку войск. На участке между Аджалькскими лиманами 9-я кав. бригада сменила 1-ю кав. бригаду и сводную группу полковника Поенару. Румынские части начали новое наступление на советские позиции в районе Шицли. Перевоска с позиций 1-го морского полка мотобатальона пограничников отрицательно сказалась на обороне, на некоторых участках советские части вынуждены были отойти. Вместо мотобатальона полк Осипова (24 августа) получил 2 роты милиционеров из Одессы и малочисленный батальон добровольцев. А. Шейкин писал в отношении нового пополнения: «Это войско навредило на нас тягостные размышления». Штаб морского полка отошел за Большой Аджалькский лиман в Вапнярку, утратив связь со своими батальонами [18. 24].

Наиболее изолированный участок одесской обороны находился на узком перешейке между Кузальнищким и Хаджибейским лиманами, где раскинулись виноградники пригородных колхозов. Лиманы, пересекая фронт, уходили далеко в расположение противника. В дефиле между лиманами оборонялся батальон 136-го запас. полка и 1-й арт. дивизиона 134-го гаубичного арт. полка лейтенанта Фатенюка. Румынские части еще 16 августа начали наступление в междулиманье — в направлении Ильинки, но не смогли добиться решающего успеха. 21 августа они начали новое наступление. В ночном бою вражеской пехоте удалось потеснить советские части, захватить село Ильинку и хутор Черевичный и продолжить наступление в направлении Августовки. Развивая наступление, румынские войска (части 8-й пех. дивизии и 1-й кав. дивизии) захватили с. Августовку, Прицеловку, Протопоповку, х. Повары. Это был серьезный удар по советской обороне. Капитан А. Шейкин вспоминал, что солдаты, бросив позиции, отступали в город: «Бойцы махнули, удержку не было». Два румынских полка устремились к Пересьпи. Фронт между лиманами прикрывала одна шестиорудийная подвижная зенитная батарея и несколько десятков солдат с одним пулеметом. Закрепясь в противотанковом рву севернее с. Поповка, эти герои 15 часов сдерживали наступление врага. Им помогла сво-

им огнем 175-я зенитная батарея стар. лейтенанта Кривохвостова 95-й стр. дивизии, что с западного берега Хаджибеевского лимана открыла огонь по наступающему на противоположном берегу противнику. 24 августа ряд командиров прорванного участка, за паническое отступление были расстреляны, а командиром участка — «Ильинского направления» стал капитан А. Шейкин. В его распоряжении оказались разношерстные соединения: остатки батальона 136-го запасного полка, батальон связи и саперный батальон, батальон ополченцев — «старых большевиков», минометная рота. К этим частям был придан поредевший мотобатальон пограничников, потерявший в боях у Старой Дофиновки 150 бойцов [18. 29 — 32].

Людские и материальные ресурсы Одесского оборонительного района в конце августа 1941 г. оказались на грани истощения. 24 — 28 августа румынские подразделения усилили давление по всему фронту обороны. Против Восточного сектора противник сосредоточил и бросил в бой ок. 35 тыс. солдат и офицеров. 2-й батальон 1-го морского полка попал в новое окружение, оказавшись прижатым к лиману у Новой Дофиновки, на батальон обрушился артиллерийский и минометный огонь. Ценой больших потерь батальон смог вырваться из окружения.

Фронт между Куяльницким и Большим Аджалыкским лиманами критически приблизился к морю. Над 412-й батареей нависла угроза захвата румынскими частями, так как несколько сот обороняющих батарею бойцов 3-го батальона морпехов и артиллеристов были отрезаны от основных сил Восточного сектора. С 22 августа связь руководства ООР с 412-ой батареей была прервана, но от морпехов шла информация, что вокруг батареи еще идет бой и враг ее не захватил. 24 августа решением Г. В. Жуков на помощь окруженной батарее была направлена маршевая рота донецких шахтеров (из города Сталино, ныне Донецк) — 240 человек, из которых только у 10 были винтовки. Шахтерам выдали 5-6 гранат на каждого и саперные лопатки. Оборона одесского

района в эти критические дни испытывала острую потребность в вооружении. Роту шахтеров, прибывшую невооруженной за три дня до этого рассчитывали задержать в тылу и не послать на передовую. В Одессе шахтеры должны были обучиться военному делу. Но резервы иссякли, а батарею нужно было удержать хотя бы сутки, чтобы подготовить к уничтожению.

412-я батарея береговой обороны располагалась в балке у с. Чабанка, в 1500 м от берега моря. Для нужд батареи была сооружена подземная дизельная электростанция, склады боеприпасов, подававшихся автоматически, кубрики, санпункт. от батареи был проложен подземный ход на КП, который находился над берегом моря в 1400 м от орудий. Пушки батареи были малоуязвимы при ударах с воздуха, но почти ничего не могли сделать с врагом, который находится близко от боевых расчетов. 21 – 23 августа весь личный состав батареи (до 400 бойцов) отражал атаки, прорвавшихся сквозь оборону морского полка, румынских частей. К уничтожению 412-й батареи личный состав готов еще не был, бойцы всего за день до этого меняли стволы 18-тонных орудий. Самое опасное для обороны Одессы было не в потере самой батареи, а в ее захвате. Тогда противник мог бы советскими же орудиями разнести порт, аэродром и пол-Одессы. На случай если противник заблокирует батарею к Чабанке, были высланы советские тральщики и катера [23. 5 – 10].

23 августа шахтерская рота была направлена на передовую на 10 грузовиках под началом командира роты – стар. лейтенанта Силина. Машины устремились по Николаевской дороге к Чабанке, но за Нов. Дофиновкой дорогу уже контролировали румынские войска. Не доезжая до батареи, колонна была обстреляна и окружена румынскими солдатами. Шахтеры спешились и бросились в атаку, применив против хорошо вооруженных румынских солдат гранаты, саперные лопатки, ножи и кулаки. Враг был оттеснен от дороги. Захватив часть румынского вооружения, оставшиеся в живых шахтеры ки-

нулись на румынские подразделения, штурмующие батарею. Румынские части, приняв отряд шахтеров за прорвавшихся советских солдат, стали отступать. В своем первом и последнем бою шахтеры спасли батарею от захвата, но из 240 чел. погибло более двухсот (в том числе и командир отряда), остальные были ранены.

22 – 24 августа генерал Г. П. Софронов требовал сокращение фронта Восточного сектора путем избавления от «чабанского шлейфа» — узкого выступа в 12 км, а высвободившиеся силы бросить на помощь 54-му стр. полку, у которого в ротах некомплект бойцов дошел до 70%. Как писал Н. И. Крылов «Вывод, к которому пришел Софронов, я считал правильным. Отбросить врага назад от Корсунцев и Ильичевки, не пустить его к морю западнее Большого Аджалькского лимана и особенно на мыс Е — важнее всего. Сокращение фронта Восточного сектора за счет «шлейфа», как назвал командарм чебанский выступ, высвободило бы для этого некоторые силы» [26. 120]. Положение в Восточном секторе обсуждалось на заседании Военного совета ООР. Собравшиеся отмечали опасность выхода противника на берег Одесского залива и прорыва к Пересыпи. 25 августа Военный совет дал приказ об отступлении. Правифланговые части Восточного сектора оставили свои позиции на прибрежной полосе восточнее Большого Аджалькского лимана и перешли в район расположения 54-го стр. полка, где накануне враг прорвал линию обороны. Части Восточного сектора заняли рубеж Александровка — агрокомбинат «Ильичевка» — совхоз «Ильичевка» (исключительно) — 0,5 км южнее отметки 6,5. 1-й полк морпехов был выведен в резерв по причине потери боеспособности. В боях полк потерял до 75% своего состава. В августе советские потери составляли до 1 тыс. человек в день, только за август в госпитали поступило 25 тыс. раненых бойцов.

24 августа командир батареи капитан Н. В. Зиновьев и комиссар политрук А. В. Малинко подготовили 412-ю батарею к уничтожению. Прикрывая отходящие за Большой Ад-

жалыкский лиман войска, артиллеристы выпустили по врагу оставшийся боезапас и, захватив с собой зенитные пулеметы и шесть 45-мм пушек, в ночь на 25-е подорвали батарею. Несколько сот защитников батареи сумели отойти вдоль моря на запад и соединится с бойцами Восточного сектора.

24 августа на одесский фронт прибыл король Румынии Михай и диктатор И. Антонеску. Они посетили расположение частей, провели встречи с командирами. Было решено, что новое генеральное наступление начнется через два дня концентрированными ударами по всему периметру фронта. Румынская Сводная группа «Хаджибей» должна была вести боевые действия на левом крыле главного удара между Куяльницким и Хаджибейским лиманами.

Утром 25 августа 54-й стр. полк и прибывшие на его участок подразделения перешли в наступление. На 12-м км отрезке линии фронта между Большого Аджалыкским и Куяльницким лиманами завязался ожесточенный бой, который продолжался весь день. Неожиданностью для румын стало участие в бою нового советского бронепоезда № 21 («Черноморец»). Советские войска отбили у противника захваченные им накануне Александровку, Корсунцы и Ильичевку. Была взята в плен рота 89-го румынского пех. полка, захвачены 2 противотанковых орудия, 3 миномета и 3 пулемета. 26 – 27 августа румынские войска силами до трех дивизий возобновили наступление на рубежи обороны, захватив высоту 65,5 у совхоза Ильичевка. Александровка и большая часть совхоза Ильичевка оказались в руках противника (13-й пех. дивизии).

На фронте между Куяльницким и Хаджибеевским лиманами командование ООР приказало – во что бы то ни стало взять Августовку и Ильинку и закрепиться на утраченных позициях. План контрнаступления, разработанный в штабе, включал прорыв вражеских позиций, и окружение врага у Прицеловки и Августовки. 24 – 25 августа советские части контратаковали румынские в районе Прицеловки. Начало контрнаступления совпало с началом бури и грозы, когда «за 15 метров

ничего не было видно». Часть военнослужащих были не готовы ни к наступлению, ни к обороне — батальон «старых коммунистов — коммунаров» составляли ополченцы 45 — 55 лет. Капитан А. Шейкин вспоминал: «Старики-коммунары очень были грустны и жалки...заявляли, что не умеют стрелять и держать в руках винтовки». Когда советские части начали атаковать у Прицеловки, румынские войска ударили по соседнему участку у Августовки. Атаку румынских войск отбила пулеметная рота из 12 пулеметов и батарея «сорокопяток», после чего солдаты встали в штыковую атаку и отбросили румынские части к Августовке, захватив 2 румынских орудия. Советские потери в бою составили более 300 бойцов, но на подкрепление «участку» прибыли 40 комсомольцев и 100 «старых коммунаров» (как указывал А. Шейкин «преимущественно евреев») [18. 35].

Утром 24 августа противник, нанося основной удар вдоль балки Глубокой в полосе между Куяльницким и Большим Аджалькским лиманами, вклинился в стык 54-го стр. и 26-го полка НКВД и, не считаясь с большими потерями, стал продвигаться в сторону Лузановки — ближнего предместья Одессы. Румынским войскам удалось выйти на западный берег Больш. Аджалькского лимана, что создало возможность вести артиллерии прицельный огонь по одесским промышленным объектам и портовым сооружениям. Во второй половине дня румынская пехота прорвала оборону 1-го батальона 54-го стр. полка юго-восточнее хутора Шевченко. Начальник сектора ввел в бой последние резервы, однако к исходу дня противнику удалось продвинуться дальше на юг и захватить Александровку, Корсунцы и Ильичевку. Создавалась серьезная угроза выхода противника к морскому побережью и окружения правифланговых частей Восточного сектора (подразделения 1-го полка морпехов, батальона 249-го конвойного полка, 150-й батальона связи, 1-го батальона 26-го полка НКВД). Противник вклинился в оборону 26-го полка НКВД, оборвав его связь с армией. На рассвете 26 августа 1-й и 2-й батальоны полка пошли на прорыв во главе с командиром полка майором А. А. Мало-

вским. Комполка, вместе с четырьмя бойцами, лично проник в тыл противника и забросал гранатами вражеские окопы, что стало сигналом для атаки. Во время этой вылазки пограничники захватили 4 румынских орудия и тут же открыли из них огонь. Атака полка привела к победе — было захвачено 12 пулеметов, 8 минометов, 3 повозки с боеприпасами. Но в бою 28 августа комполка А. А. Маловский был тяжело ранен. Командиром полка стал комбат полка капитан Г. Н. Рубцов.

5-й кав. полк был направлен на фронт для возвращения стратегической высоты севернее Николаевского шоссе, что врезалась в советские позиции опасным клином. Противник установил на высоте несколько артиллерийских орудий. Не выбив врага оттуда, трудно было бы удержать и соседние участки. Спешенные батальоны 5-го кав. полка выбили врага с высоты 65,5, причем противник потерял в борьбе за высоту до 300 бойцов, 7 пулеметов и 4 орудия. Захватив на высоте батарею, советские бойцы обнаружили румынских артиллеристов прикованными к лафетам своих орудий. После этой локальной победы обескровленный 5-й кав. полк отошел в резерв под Дальник, а его позиции занял полк Осипова. В бою за высоту погиб прославившийся за дни обороны Одессы командир эскадрона И. Котенков.

26 августа противник начал наступление в районе Августовки с участием танков. Половина бойцов-«коммунаров» ушли с фронта, поставив роту мотобатальона в полуокружение. А. Шейкин вспоминал, что они мотивировали этот поступок желанием «повидаться с семьями». На следующий день их вернули на позиции и «старики-коммунары» ринулись в атаку, прорвав румынскую оборону на одном из участков. Одиночные успешные атаки не могли исправить ситуации, советские войска так и не смогли восстановить прежний фронт [18. 49].

Сводная румынская группа «Хаджибей», отбив в 8.00. атаку советских войск на Августовку, устремилась в наступление в направлении на юг к Прицеловке и к 11.00 подошла к линии — 3 км. южнее с. Болгарка — 1 км. южнее с. Августовка — Черняв-

ка. Противник смял батальон запасного полка и продолжил наступление на одесский район Пересышь, до которой оставалось всего 5 км. На помощь оборонявшимся подразделениям пришла артиллерия крейсера «Червона Украина», лидера «Ташкент» и др. кораблей. Начштаба артиллерии майор Н. А. Васильев, как старший по званию, принял на себя командование остатками батальона и артиллеристами батареи. С горсткой бойцов он засел в противотанковом рву за Протопоповкой и сумел на несколько часов задержать противника. На перешеек, в экстренном порядке, был переброшен батальон 54-го стр. полка, что не дал румынским частям ворваться в город, и удержал новый рубеж: высота 66,3 — Прищеповка — высота 55,5.

28 августа, румынская батарея, ведя стрельбу из-за Большого Аджалькского лимана, повредила эсминец «Фрунзе». На следующий день лидер «Ташкент» уничтожил эту батарею, но вскоре обстрел порта возобновился и даже усилился, не прекращаясь и ночью. По городу и порту стал бить румынский 11-й тяжелый арт. полк из района Фонтанки. Из штаба сектора докладывали, что все труднее держаться на правом фланге, у Боль. Аджалькского лимана. Непрерывно атакуя, враг решил пробиться к мысу «Е». Потеснив подразделения 54-го стр. полка на участке восточнее Куяльницкого лимана, неприятель снова захватил Гильдендорф, хутор Шевченко и, непрерывно атакуя, продолжал продвигаться по направлению к морскому побережью в районе села Фонтанка. Рядом с Фонтанкой была расположена береговая батарея № 21 (орудия калибра 203—мм.), которая играла важную роль в огневой поддержке войск Восточного сектора (командовал капитан А. И. Кузнецов, погибший в бою 26 августа). Значение этой батареи возросло после потери 412-й батареи. Нескольким группам противника удалось просочиться сквозь линию обороны и приблизиться к месту расположения 21-й батареи, но они были уничтожены бойцами 26-го полка НКВД. Тем не менее, Фонтанка и батарея оставались под постоянной угрозой захвата неприятелем. Для подкрепления войск Восточного сектора, командование

направило из своего резерва два отряда моряков и два зенитно-артиллерийских дивизиона с орудиями, приспособленными для стрельбы по наземным целям. Части Восточного сектора были поддержаны артиллерийским огнем эсминцев «Бодрый», «Шаумян», «Незаможник», канонерских лодок «Красная Грузия», «Красная Армения», «Красный Аджаристан». Огонь карабельной артиллерии помог отбить у врага Ильичевку и юго-восточную окраину Гильдендорфа.

Новое наступление на Восточном секторе румынских войск началось утром 28 августа силами сводной группы «Хаджибей» (1-я кав. бригада и три батальона из 13-й пех. дивизии) и 5-го румынского корпуса (13-я и 15-я пех. дивизии). Части 5-го румынского корпуса подошли к Одессе на расстояние 5 – 15 км. Противник получил возможность обстреливать одесский порт и корабли на подходах к порту, фарватер, проходивший в 4—5 милях от берега, установив в районах Чабанки, Фонтанки, Гильдендорфа на высоте 65,9 дальнобойную артиллерию. Румынская батарея у Чабанки начала обстрел города и порта из дальнобойных орудий уже вечером 25 августа. Хотя батарея и вела неприцельный огонь, тем не менее, эти обстрелы представляли опасность. Предпринятые советскими артиллеристами попытки обнаружить батареи не увенчались успехом, так как орудия скрывались в складках холмистой местности и меняли позиции. Огонь по площадям, открывавшийся с берега и с кораблей, результатов не давал.

К 26 августа в строю оставалось 25 тыс. человек — на 9 тыс. меньше, чем неделю назад. В Восточном секторе бои продолжались на критических рубежах. На Пересыпи, на заводе им. Красина, расположился штаб Восточного сектора. Военный совет ООР, понимая критичность положения, запросил у высшего командования подкрепления — одну стрелковую дивизию, батальон танков, истребительный авиаполк. Начальник Генштаба Красной Армии маршал Б. М. Шапошников от имени Ставки направил командующему ЧФ Ф. С. Октябрьскому телеграмму, в которой выражалась тревога по

поводу хода военных действий на фронте под Одессой, где советские войска за последнюю неделю отошли на разных участках на расстояние от 4 до 20 км., от линии, указанной в директиве Ставки. Было решено путем дальнейшего сокращения численности личного состава тыловых учреждений армии и дополнительной мобилизации трудящихся города направить на фронт, на восполнение боевых потерь, 500 человек, ускорить отправку в Одессу отрядов моряков-добровольцев. 22 – 30 августа в Одессу были перевезены 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й отряды моряков из Севастополя. 3-й отряд моряков майора П. Тимошенко был направлен на пополнение 1-го морского полка – 350 бойцов, 5-й (капитана В. Спильника) и 6-й (майора А. Щекина) намечались для пополнения 1-го полка морской пехоты и 54-го стр. полка. У части прибывших моряков-добровольцев не было винтовок [25. 124].

Румынские части смогли занять поселок Фонтанку и стали продвигаться к расположению 21-й береговой батареи – на мыс «Е», господствующий над Одесским заливом. Артиллеристы батареи встретили противника огнем орудий, а когда неприятельская пехота вплотную подошла к проволочному ограждению, личный состав батареи вышел навстречу врагу с гранатами в руках, присоединившись к прикрывавшему батарею стрелковому подразделению. После рукопашной схватки противник был отброшен. Батарею временно удалось отстоять, но опасность захвата ее была велика. Г. В. Жуков приказал немедленно вывести орудия 21-й батареи из строя. Из порта вышли катера за личным составом батареи. Но катера вернулись без артиллеристов, которые в рукопашном бою отбили мыс «Е». 29 августа мыс «Е» еще оставался в руках артиллеристов, но соседнюю Фонтанку отбить не удавалось, в бою погиб командир батареи. Выпустив по врагу последние снаряды, 30 августа артиллеристы взорвали свою батарею. С этого времени защитников Восточного сектора обороны стали поддерживать огнем своих дальнобойных орудий 411-я и 39-я береговые батареи, расположенные по другую сторону одес-

ского залива. Снаряды этих батарей «летали» на северо-восток через весь город [25. 126].

Утром 30 августа в Одессу морем прибыла первая партия маршевого пополнения, выделенного Ставкой. Прямо с причалов пополнение (1500 бойцов) отправлялось на передовую: — в Восточный сектор (1 км. севернее Вашнярка — высота 50,9 — агрокомбинат «Ильичевка» — Корсунцы). С утра 31 августа части Восточного сектора, усиленные пополнением, предприняли локальное наступление на участке между Большим Аджалькским и Куяльницким лиманами. При поддержке артиллерии кораблей ЧФ они отбросили части 13-й и 15-й румынских пех. дивизий, пытавшихся прорваться к Лузановке, отбили Ильичевку и южную часть Гильдендорфа. По показаниям пленных, взятых 29 августа, в 13-й румынской пех. дивизии был почти полностью уничтожен 89-й пех. полк, было убито и ранено около половины личного состава 7-го полка, потеряно 12 орудий.

Военный совет ООР принял решение, направленное на улучшение структуры управления войсками Восточного сектора. Необходимость этого дало о себе знать во время тяжелых боев. В отличие от Западного и Южного секторов, где действовали полноценные дивизии — как монолитные войсковые соединения, в Восточном секторе оборону держали отдельные части и подразделения. Опыт показывал, что и на правом фланге необходимо иметь единое крупное соединение. Военный совет ООР решил сформировать из отдельных частей Восточного сектора, пополненных ополченцами, моряками и маршевыми ротами цельную стрелковую дивизию. Приказ об этом был отдан 1 сентября — новая дивизия получила сначала название Одесская. 1-й полк морской пехоты был переименован в 1-й стр. полк, 26-й полк НКВД — во 2-й стр., 64-й отдел. пулеметный батальон, батальон 249-го конвойного полка НКВД и 1-й батальон 136-го запасного полка были расформированы, а их личный состав влит в два полка. Намечалось сформировать третий полк Одесской дивизии. В новой дивизии, из-за больших потерь в боях, было только 60 % личного состава. В дивизию влилось 1, 5 тыс. бой-

цов из маршевых рот и ок. 5 тыс. ополченцев Одессы. Г. М. Коченов вспоминал: «28 августа 1941 г. мне было приказано ВС ООР сформировать в пятидневный срок из частей «Восточного сектора» стрелковую дивизию, присвоив ей имя «Первая Одесская стрелковая дивизия. Но 2 сентября (по уточненным данным 11 сентября – авт.) Москва присвоила номер этой дивизии – 421-я стрелковая дивизия... Дивизия формировалась без прерыва боя» [26. 11 – 12]. Полки 421-й стр. дивизии, которые прикрывали фронт в 17 км., 11 сентября были переименованы в: 1330-й стр. полк (бывший полк Осипова), 1331-й стр. полк (бывший 26-й полк НКВД и части ТУРа). Кроме них в дивизию входили: 54-й стр. полк (из 25-й стр. дивизии), артиллерийский полк майора Золотова – 2 легкий и 1 тяжелый дивизион (36 орудий), подвижная батарея Дунайской флотилии (4 орудия), саперный батальон (бывший батальон ТУРа), батальон связи, 64-й отдел. пулемётный батальон, батальон 249-го конвойного полка, 1-й батальон 136-го запас. полка. Командиром дивизии был назначен полковник Г. М. Коченов, он же стал и начальником Восточного сектора (до этого – и. о. начальника Одесского гарнизона). Военкомом был утвержден бригадный комиссар Г. М. Аксельрод, начштаба — полковник А. С. Захарченко. Г. Коченов, имея опыт командования Тираспольским укрепрайоном, мог создать необходимый рубеж обороны (с полевой фортификацией и продуманной системой огня). Командный пункт новой дивизии был оборудован в санатории Куяльник, передовое КП – в с. Терновка.

В том, что войска Восточного сектора выстояли, была большая заслуга боевых кораблей Черноморского флота, огнем своей артиллерии оказывавших поддержку наземным силам. Героизм моряков, солдат, ополченцев остановил хорошо вооруженную румынскую армаду, что четверо привышало силы обороны. В Восточном секторе решалась судьба одесской обороны и защитники Одессы с честью выдержали испытание августа 1941 г. Враг был не только остановлен на подступах к городу, он был обескровлен, дезорганизован, потерял веру в победу.

Литература:

1. J. Rotaru, O. Burcin, Vl. Zodian, Marecalul Ion Antonescu: am freut «Rrzboi sfvnt» ompotriva boleeivismului. Campania anului 1941.— Oradea, 1994..
2. Сборник боевых документов. — Вып. 40.— М., 1960.
3. Стенограмма конференции «Оборона Одессы». — Т.3.— Одесса. 1962.
- 4 Фонды Одесского историко-краеведческого музея (далее ОГИКМ). — Д. — 4 — 2// Беседа Г. Сафронова в редакции «История гражданской войны» (2.04.1942).
5. Кузнецов Н. Г. Курсом к победе. — М.:, 2000.-с. 88-89; Фонд ОГИКМ. Д. — 4, — 1. лл. 29-34// воспоминания Х. Г. Головатого.
6. Сб. боевых документов... Вып. 40. ; ЦАМОРФ. Фонды ОГИКМ — Д.-4-2. Беседа Г. Сафронова. С. 5-6— Ф. 251. — Оп. 646. -Д. 482. — л. 219**.
7. ЦАМОРФ. — Ф.-251. -Оп.646. — Д.2
8. Фонды ОГИКМ. Д.-4. -15 // воспоминания М. Лахтаренко
9. Фонды ОГИКМ. Д.-4. -15 // воспоминания М. Лахтаренко. — лл. 10-11, воспоминания Ф. Блинова. — лл. 2 — 4.
10. Хренов А.Ф. Мосты к победе (мемуары). — М., 1982.
11. Суховой Л. Береговые батареи в обороне Одессы//Вечерняя Одесса. -2008. -5 августа; Перечнев Ю. Советская береговая артиллерия: История развития и боевого применения 1921—1945 гг.— М., 1976.
12. ЦАМОРФ. — Ф. 251.— Оп. 646.— Д. 4.
13. ЦАМОРФ. -Ф. 228. -Оп. 2990сс. -Д. 13.
14. Материалы Очаковского военно-исторического музея.
16. Пенежко Г. Указ. соч. — с. 96; Фонды ОГИКМ. Д.-4. -13. Д. 3008.
17. Фонды ОГИКМ — Д.4.-2.// воспоминания Г. Коменко; Д. 4. -6. л. 120; Д. -4. -12. -лл. 39-33.
18. . Фонды ОГИКМ. — Д. 4. — 13. Лл. 25-37.// Воспоминания А. Шейкина.
19. Фонды МОВО / /Воспоминания Б. Кубарского.
20. Фонды ОГИКМ. — Д. 1913. лл. 2 -9; Уваров П. На ходовом мостике.— К., 1980.— с.70.
21. Ресе eі rrzboi. Jurnalul Marealui Antonescu, Iaci, 2008 — v.1
22. Фонды ОГИКМ. — Д.-4. — 2 // дневник Г. Софронова.
23. Фонды МОВО.//Боевые действия береговых батарей 1941 г
- 24 ОГИКМ — Д. 4.— 8.// Воспоминания М. Кудрявцева
25. Крылов Н. И. Не померкнет никогда. — М., 1984.
- 26 ОГИКМ — Д. 4.— 8.// Воспоминания Г. Коченова

*Артем Філіпенко,
історик, журналіст*

***К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ ТАНКОВ В БОЯХ ПОД
ОДЕССОЙ 5 АВГУСТА – 16 ОКТЯБРЯ 1941 Г.***

Вопрос о действиях танков в боях под Одессой в период 73-й дневной обороны города (5 августа – 16 октября 1941 г.) до сих пор не являлось предметом отдельного исследования. Это вызвано, с одной стороны, мифологизацией данного вопроса официальной историографией, а с другой – отсутствием в советский период работ, посвященных бронетанковым силам Румынии периода Второй мировой войны. За последнее время в Румынии, России и Украине появилось немало новых работ, которые позволяют пролить свет на этот аспект обороны города [1].

Что касается мифологизации, то она связана, прежде всего, с вопросом о количестве советских танков, как на начальном этапе обороны города, так и на ее последующих этапах. Официальная советская историография давала противоречивую информацию о наличии танков в составе Приморской армии, оборонявшей город. Так, в ставшей канонической книге «73 героических дня» утверждается, что к началу обороны города румынские части, наступавшие на Одессу имели более 100 танков, то в распоряжении защитников не было «ни одного технически исправного танка» [3. 28]. В изданной ранее книге В. Н. Евстигнеева указывалось, что на 13 августа 1941 г. в частях Приморской армии было всего 2 танка и «около десятка бронемашин» [6. 31].

Именно отсутствием танков мотивировалось строительство на заводах Одессы легендарного танка «НИ» («На испуг»). Определенную толику в создание мифа внес кинематограф. В фильме «Подвиг Одессы» на Одессу наступают «танки», внешне напоминающие немецкие Pz.KpfW.IV Ausf.G (более известные как Т-IV), которые, на самом деле, появились только к

концу 1941 г. Часто в исторических трудах для обозначения танков противника употреблялись термины «гитлеровские танки», «немецкие танки», «фашистские танки», что, мягко говоря, не совсем соответствует действительности. Можно не удивляться, что на волне демифологизации истории Второй мировой войны неминуемо возникнет и «новый взгляд» на историю обороны города. В 2006 г. в Одессе вышла книга А. Черкасова «Оборона Одессы: страницы правды», целый раздел которой называется «Танки под Одессой в 1941 г. Мифы и реальность». В них, с претензией на сенсацию, содержатся очень сомнительные данные. На основании анализа штатного расписания стрелковой дивизии А. Черкасов приходит к выводу, что в составе 25-й и 95-й стр. и 1-й кав. дивизий непременно были танки и утверждает, что к началу обороны города под Одессой воевало ни много ни мало, а ок. 50 советских танков [17.102]. Столь же парадоксальные данные приводятся данным автором и по румынской армии. Чего стоит только утверждение: «При работе с архивными документами я (имеется в виду А. Черкасов — А.Ф.) выяснил, что на 22 июня 1941 года во всей румынской армии на вооружении находилось 60 танков, которые и были сведены в танковую бригаду. Других танков у Румынии не было» [17.105]. Автор этого опуса утверждал, что у Румынии на вооружении были только тихоходные и слабовооруженные танки времен Первой мировой войны «Рено» FT-17.

Как результат получается, что между румынскими и советскими частями существовал не только паритет в танках... современным советским танкам Т-26 и БТ-7, которые по своим тактико-техническим данным не уступали легким немецким танкам, составлявшим основу бронетанковых сил Вермахта, противостояли морально и физически устаревшие танки времен Первой мировой войны. Налицо попытка из одного мифа создать другой. Непонятно, какими «архивными документами» руководствовался автор, если к моменту работы А. Черкасова над рукописью в Румынии вышел ряд книг, посвященных румынским бронетанковым силам.

Что же собой представляли румынские танковые силы к началу обороны Одессы. К моменту вступления в войну с СССР румынская армия располагала двумя танковыми полками и танковыми разведывательными эскадронами, находившимся в составе кавалерийских дивизий. Материальная часть включала 35 танкеток R-1 и 126 легких танков R-2 (LT-35), закупленных в Чехословакии (до оккупации этой страны Германией), 75 французских R-35 (41 закуплен во Франции, 31 – бывшие польские, интернированные в 1939 г.) и 60 – 75 – старых «Рено» FT-17 [19. 6]. В 1940 г. 1-й танковый полк, укомплектованный танками R-2, был объединен с 3-м и 4-м полками «вынэторь» четырьмя моторизованными батальонами и 1-м моторизованным полком в 1-ю бронетанковую дивизию [22] .

Всего румынская армия имела 480 бронированных транспортных средств. В это число входили и транспортеры «Малакса», как закупленные во Франции (как «Рено» UE), так и собранные по лицензии на местных заводах. Единственным танком румынской армии, отвечавшим условиям современного боя был R-2 (относился к тому же классу боевых машин, что и советский танк Т-26). 1-й танковый полк был вооружен R-2 (Skoda LT 35). 2-й танковый полк был вооружен R-35 (Renault) (легкий танк сопровождения, тихоходный, легкого бронирования). И тот и другой были вооружены 37-мм пушкой. Только учебный танковый батальон, находившийся в период боев под Одессой в Румынии, где нес охрану стратегических объектов (в частности, месторождений в Плоешть) действительно имел на вооружении танки времен Первой мировой – Renault FT 17 [14,18].

В организации 1-й румынской бронетанковой дивизии активное участие приняли немецкие военные специалисты из 13-й и 16-й танковых дивизий [24. 10]. Однако, проблем избежать не удалось. Стоявшие на вооружении дивизии французские и чешские танки, различались по своим боевым качествам и предназначению настолько, что 2-й танковый полк пришлось приписать 4-й армии. Фактически в составе бронетанковой дивизи-

зии остался только 1-й танковый полк. В советской литературе эта дивизия часто именуется моторизованной бригадой.

1-й танковый полк имел в своем составе 2 батальона, в каждом батальоне было три роты и рота обслуживания. В состав роты входило 5 взводов по 3 танка в каждом. Рота состояла из 16 танков (включая танк командира роты), а батальон состоял из 49 машин, включая машину командира батальона. Роты обслуживания имели по 13 машин, еще 2 машины приходилось на взвод управления полка. 2-й отдельный танковый полк, несмотря на двухбатальонный состав, по своему боевому потенциалу был равен танковому батальону трехротного состава. В батальонах было по 3 роты и по 3 взвода (в каждом взводе 4 танка). Итого, в каждой роте было по 13 R-35. Еще 3 танка входили в штабное подразделение полка [14.19 – 20].

Кроме того, танки состояли и на вооружении кавалерийских частей. С 1941 г. начался процесс моторизации кавалерии. Первоначальной целью было моторизовать один из трех кав. полков каждой кав. бригады. Но из-за нехватки транспортных средств к июню 1941 г. было частично моторизованы только три бригады: 5-я, 6-я и 8-я. Они составили кав. корпус, который в кампанию 1941 г. воевал в составе 3-й румынской армии. Немоторизованные бригады (1-я, 7-я и 9-я) вошли в состав 4-й румынской армии и приняли участие в сражении за Одессу. Все отличие немоторизованных бригад заключалось в отсутствии моторизованного кав. полка, а вместо него существовал обычный кавалерийский, а в механизированной разведывательной роте, входящей в состав кавбригады, было 4 танкеток R-1 (вооружение 2 пулемета калибра 7,92 мм). В составе королевской гвардейской дивизии имелся разведывательный батальон, в который входили две моторизованных роты по 5 танкеток R-1. [14. 18]. В отличие от немецкой, румынская армия не имела опыта использования танковых подразделений в современной войне. 1-я бронетанковая дивизия в июле 1941 г. «дебютировала» в ходе операции «Мюнхен» в Молдове, проявив себя во время захвата

Кишинева 16 июля и одной из первых форсировала Днестр.

Согласно плану румынского командования 1-я бронетанковая дивизия была включена в состав 5-го армейского корпуса, в который входили также 15-я пехотная дивизия и 1-я кавалерийская бригада. Корпус получил задачу двигаться в направлении Катаржино – Большой Буялык и затем на юг. Примечательно, что румынской авиации была поставлена задача постоянно прикрывать бронетанковую дивизию с воздуха [23, р.115].

8 августа броневая дивизия совместно с 1-й кав. бригадой окружила Катаржино (ныне Червонознаменка Ивановского района), взяв в плен ок. 200 советских солдат. В дальнейшем, по мере возрастания советского сопротивления, темп наступления румынских танкистов замедлился. 11-12 августа 1-я бронетанковая дивизия сумела продвинуться только на 3 км северо-восточнее Гильдендорфа (ныне Красноселка Коминтерновского района) [21].

2-й танковый полк был передан в распоряжение 3-го армейского корпуса, наступавшего вдоль железнодорожной линии Раздельная-Одесса.

13 августа в состав 3-го корпуса была переведена и дивизия, которой предстояло принять участие во фронтальном наступлении на Одессу. 17 августа приказом №35 по 4-й румынской армии перед дивизией была поставлена задача: «Бригада (так обозначено в документе) приступает к выполнению поставленного задания всеми силами и средствами согласно приказаний командования 3-го армейского корпуса после того, как пехотные подразделения займут линию обороны противника и организуют противотанковую оборону. Совершая необходимые маневры, бригада дезорганизует оборону противника и его тылы» [23.118]. Авиации вновь предписывалось «в особенности обратить внимание на защиту с воздуха действий бронетанковых бригад» [23.119].

18 августа батальон 1-го танкового полка принял участие в наступлении на ст. Карпово. Румынским войскам удалось

захватить станцию, но результаты наступления были поистине фатальными для румынских танковых сил. Потери 1-й бронетанковой дивизии по румынским источникам составили 32 танка, погибло 3 офицера [21]. Такие потери стали возможными вследствие двух факторов — отсутствии согласованности в действиях румынских танкистов и пехоты, в результате чего танки остались без прикрытия и умелого руководства артиллерийскими силами советского командования.

Командир 95-й стр. дивизии В. Ф. Воробьев и начальник артиллерии полковник Д. И. Пискунов выдвинули в район станции основную часть своих огневых средств — 57-й артиллерийский полк майора А. В. Филипповича и 97-й отдельный противотанковый дивизион капитана В. И. Барковского. На этот же участок было переброшено большинство пулеметов, полученных дивизией от Тираспольского укрепрайона, в результате чего была достигнута плотность пулеметного огня: по станковому пулемету на каждые 50—100 метров. На этом же участке сосредоточился резерв дивизии — разведбатальон с легкими броневиками и бронированными тягачами Т-20 «Комсомолец», которые использовались в качестве танкеток. Накануне советские командиры позаботились о том, чтобы подготовить бойцов к борьбе с вражескими танками. Учитывая, что на тот момент в частях не было противотанковых ружей, основной упор был сделан на использование противотанковых гранат и бутылок с зажигательной смесью [12. 77].

Около 30 румынских танков прорвались через советские траншеи. Обогнув наблюдательный пункт 161-го стр. полка и станцию, эта группа двинулась вдоль железной дороги в советский тыл. У штаба армии не было подвижного противотанкового резерва. Было решено снять с огневых позиций ближайший к району прорыва дивизион бригады ПВО. Зенитный дивизион все же не понадобился. Артиллеристы 95-й стр. дивизии сумели перехватить танки противника. В лощине вблизи поселка Виноградарь, между Карповом и Выгодой, танки почему-то остановились, быть может, ожидая приказа-

ний или свою пехоту. Этого оказалось достаточно, чтобы полковник Д. И. Пискунов успел перебросить к поселку несколько орудий. Когда они открыли огонь, танки начали разворачиваться. А в соседней лесопосадке уже стояли «сорокопятки» противотанкового дивизиона Барковского. Три машины сразу же были подбиты. Остальные, не рискуя двигаться без пехоты по нашим тылам и наткнуться на батареи, пошли через линию фронта обратно [12. 78].

Н. Крылов (начальник оперативного отдела штаба Приморской армии) вспоминал: «Во второй половине дня генерал Воробьев соединился с командармом с наблюдательного пункта полковника Сереброва. Командир дивизии доложил, что противник бежал с поля боя, оставив множество убитых и раненых, и что с НП он сам насчитал двадцать пять подбитых и сожженных танков». [12. 78].

Первый же опыт массового использования танков на узком участке фронта, в битве при Карпово привел к катастрофе, после которой остатки 1-й бронетанковой дивизии были отведены в резерв 4-й армии. Поскольку в составе дивизии осталось только 21 пригодный к боевым действиям танк, было решено сформировать моторизованное подразделение, а остатки дивизии были отосланы для реорганизации за Днестр [20].

20 августа было сформировано мотомеханизированное подразделение (сводная группа) под командованием полковника И. Ефтимю (включал в себя моторизованный пех. батальон «вынеторей», батальон танков R-2, батарея 100-мм гаубиц, батарея 105-мм пушек, рота саперов, противотанковых орудий, 20-мм зенитных пушек и батарея 37-мм зенитных пушек, отряд связи). 1 сентября 1-й танковый полк был выведен с линии фронта, после чего в состав мотомеханизированного подразделения полковника Ефтимю был включен 2-й танковый полк и батальон 3-го моторизованного полка «вынеторь» [24.15]

22 августа приказом № 1174 румынского Генерального штаба группе Ефтимю был отдан приказ выдвигаться из района, расположенного между долиной Барабой и Днестровс-

ким лиманом, прикрывая правый фланг 12-й дивизии и обходя укрепленные в фортификационном отношении узлы обороны [23.123].

В период с 22 по 24 августа мотомеханизированное подразделение полковника Ефтимю действовало в подчинении румынского 1-го армейского корпуса в районе Фрейденгала, а в период с 26 по 31 августа — в подчинении румынского 11-го армейского корпуса, участвовало в боях по окружению Одессы. В этих боях подразделение потеряло 90 человек убитыми и 11 танков поломанными или уничтоженными. Начиная с 31 августа мотомеханизированная группа полковника Ефтимю совместно с 7-й кав. бригадой приняла участие в двух наступлениях на Одессу, понеся при этом тяжелые потери. В итоге к 14 сентября из 75 танков R-35 в строю оставалось только 10 танков.

17 — 23 сентября в период наиболее ожесточенных боев под Одессой в ходе генерального наступления 4-й армии, танки поддерживали действия румынской 1-й гвардейской дивизии. 27 сентября мотомеханизированная группа полковника Ефтимю была трансформирована, с включением новых подразделений, в 1-ю штурмовую группу (разведывательная рота, моторизованный батальон «вынеторь», батальон спец. вооружения — противотанковых пушек, огнеметов и минометов, 1-й моторизованный арт. полк, и батальон танков — 12 танков R-2 и 10 танков R-35 и рота артиллерии калибра 25 мм.) [24.16]. В октябре 1-я штурмовая группа выдвинута в районе Татарка — Сухой Лиман для участия в готовящемся наступлении 4-й румынской армии под Одессой. 16 октября после того, как советские войска оставили Одессу, сводная группа занимает Одесский порт.

Какими же танковыми силами располагала Приморская армия? Сведения об этом весьма противоречивы. Определенным источником в данном случае могут являться мемуары Георгия Пэнэжко (Пенежко). Уже 6 августа, согласно мемуаров Г. Пенежко, в распоряжении армии было уже шесть танков, восстановленных на одесских заводах, которые были отправлены под Мигаево, где и приняли первый бой [16. 52

– 54], а затем за несколько дней прошли чуть ли не по всему правому флангу обороны (Мигаево – Желепово – Черногорка – Буялык – Александровка – Благодатное – Спиридоновка – совхоз имени Первого мая) [16. 57 – 97], периодически принимая участие в боях. Нет оснований не доверять Г. Пенежко, но вызывает сомнение, что группа недавно отремонтированных танков БТ смогла пройти большое расстояние без поломок.

По инициативе Г. Пенежко в ходе ремонта этих машин их броневая защита лобовой части и бортов корпуса была усилена экранами из 30-мм. корабельной стали, которая имела на одесском заводе им. Марти, что позволяло противостоять огню румынских батальонных орудий [15. 178] .

11 августа четыре имевшихся в наличии советских танка были переброшены в район ст. Карпово, где приняли участие в контратаке, после чего они были направлены в район с. Мангейм (Каменка Белявского рай.), где создалась сложная обстановка. Небольшой отряд советских танков выполнял роль маневренного резерва, своего рода «пожарной команды», которая появлялась на угрожающих участках фронта и помогала сдерживать атаки противника. Это создавало у румынского командования иллюзию о многочисленности танковых сил Приморской армии. Румынские источники упоминают об участии танков в боях в первые дни обороны Одессы [21].

Несколько машин не могли компенсировать нехватку танков и длительное время на стороне румын оставалось огромное преимущество. Уже в первые дни в качестве заменителей танков советское командование было вынуждено применять полубронированные артиллерийские тягачи «Комсомолец» [16. 117].

22 августа танки приняли участие в боях на участке 95-й стр. дивизии. Бывший начальник оперативного отдела штаба 95-й стр. дивизии В. Сахаров вспоминал: «Когда 22 августа противник ввел в бой новые силы, перешедшие в наступление вдоль железной дороги, против них был брошен резерв комдива – мотобатальон в составе 100 штыков, которым командовал

майор В. В. Воскобойников. Этот батальон был сформирован в Одессе и прибыл на фронт с взводом танков» [4. 175].

Танки применялись в боях под Кагарлыком и Беляевкой. Несмотря на малочисленность, они нередко достигали успеха, чему способствовала слабая оснащённость румынской пехоты противотанковыми орудиями. Кроме того, румынские солдаты были слабо подготовлены к встрече с бронированными машинами. В итоге, к 15 августа в Приморской армии было уже 10 исправных танков, и ещё 10 готовились к выходу из ремонта [15. 179]. Благодаря этому удалось сформировать три взвода танков.

Участвуя в боях, советские танковые группы несли потери. Уже ко второй половине августа были безвозвратно потеряны 6 машин: 3 машины утонули в озере под Ясками, когда во время ночной атаки советские танкисты увлеклись преследованием противника, 3 машины погибли под Кагарлыком (в этом бою командир танкового взвода не руководил своим подразделением, в результате танки, действовавшие каждый в одиночку, были подбиты) [16. 193].

Потери восполнялись за счёт ремонта. Один из эшелонов с подбитой техникой был захвачен в результате налета на ст. Карпово. В рейде приняли участие бронепоезд №21 под командованием лейтенанта Кирпина и танковый взвод под командованием политрука И. Кривули. Бронепоезд подошел к станции и открыл огонь, в то время как советские танки вышли в тыл к румынским частям. Ремонтники отремонтировали сто метров разрушенных железнодорожных путей, после чего эшелон с поврежденными танками прицепили к бронепоезду и двинулись назад [16. 176]. Всего за период обороны было отремонтировано и поставлено в строй 42 танка (в это число входили и танки, поступавшие в ремонт по несколько раз) [15. 179].

Нехватку боевых танков попытались компенсировать за счёт постройки бронетракторов. Создание таких эрзац-танков не было собственно одесским изобретением. Аналогичные машины производились и в Харькове, и в Ленинграде, однако в Одессе они

производились наиболее массово и более активно применялись в боевых действиях. Работы по постройке бронетракторов начались в середине августа 1941 г. Проект танка разработали главный инженер завода им. Январского восстания П. К. Романов, А. И. Обедников и капитан У. Г. Коган. Танки покрывались броней из судостроительном стали толщиной 14-20 мм, на броневиках броня доходила до 25 мм. Между броней и внутренней обшивкой прокладывались деревянные брусья. Вооружались машины легкими пушками или пулеметами во вращающихся башнях, причем использовались как башни от подбитых танков, так и самодельные конструкции. Как правило, вооружение танка составляли два 7,62-мм. пулемета ДТ. Первые две машины, построенные на базе транспортных тракторов СТЗ-5-НАТИ, были готовы к 20 августа. СТЗ-5-НАТИ не были обычными сельскохозяйственными тракторами, а, скорее, артиллерийскими тягачами. Для ускорения постройки для этих бронетракторов использовали башни с разбитых танков Т-26 выпуска 1931 г. Вооружение машин состояло из двух пулеметов. Бывший секретарь Ленинского райкома партии Н. Г. Луценко, курировавший эти работы, вспоминал о первом построенном бронетракторе: «20 августа первый готовый танк тросом вытянули из цеха во двор. Здесь уже были рабочие, инженеры, директор завода, военные, моряки. Один из рабочих подошел к боевой машине и мелом написал: «СМЕРТЬ ФАШИЗМУ». Кроме завода им. Октябрьской революции, танки изготовлялись и на других предприятиях Одессы. С 20 августа по 15 октября 1941 г. рабочие Одессы дали защитникам города 55 танков, сделанных из тракторов. [9. 115]

В «Отчете о работе отдела автобронетанковых войск в период обороны Одессы с 1 августа по 15 октября 1941 года», составленном начальником АБТВ Одесского оборонительного района подполковником Максимовым 11 марта 1942 г., указывается: «Крайне недостаточное количество танков в армии заставило автобронетанковый отдел идти по линии создания так называемых «Одесских танков». В течение непродолжительного срока

силами и средствами отдельного ремонтно-восстановительного батальона и местных предприятий было полностью обронировано и вооружено 49 тракторов СТЗ-5, подготовлены кадры командиров и водителей» [11. 334]. Наряду с танками «НИ» на заводе им. Январского восстания изготовили ок. десяти огнеметных танков на базе тягача Т-20 «Комсомолец» [13. 76].

К 3 сентября 1941 г. количество отремонтированных танков позволило командованию Приморской армии сформировать танковый батальон, которым командовал старший лейтенант Н. И. Юдин. В составе батальона насчитывалось 39 боевых машин БТ-7, Т-26, Т-20, броневые автомобили БА-10, БА-20 и 18 одесских танков «НИ» (в целом 57 боевых единиц). В сведениях о боевом составе танковых войск Приморской армии по состоянию на 1 октября 1941 г. в составе отдельного танкового батальона числится 31 броневый автомобиль, 13 БТ, 4 Т-26, 9 ХТ (химических танков, так называли в то время огнеметные танки) и 1 Т-37, а на 10 октября — 10 БТ, 2 Т-26, 9 ХТ, 31 броневый автомобиль. При этом танки «НИ» не учитываются [11. 334].

Советские танкисты приняли участие в отражении двух румынских генеральных наступлений — 28 августа и 12 сентября, поддерживая контратаки пехотных частей. По румынским данным только в первый день боев 28 августа было подбито 5 советских танков [21]. Вместе с 157-й стр. дивизией в сентябре 1941 г. в Одессу прибыло и танковое пополнение — 15 танков [13. 97].

Танки сыграли важную роль в обеспечении двух важнейших контр наступательных операций на завершающем этапе обороны Одессы, в частности в знаменитой Григорьевской операции 22 сентября. По воспоминаниям Н. И. Крылова «С танками наступала только 157-я дивизия. 421-ю мы не могли обеспечить даже одесскими НИ — они помогали отражать вражеские атаки на других направлениях [12. 198]. Рота танков действовала совместно с 716-м стр. полком, наступавшим между Куяльницким лиманом и железной дорогой на Гильдендорф (Новоселовка), а танковый взвод — с 633-м стр.

полком к совхозу Ильичевка. Атака танков во многом способствовала успеху наступления советских войск, сумевших отбросить румынские войска на 5-8 км от Одессы.

Сыграли советские танки решающую роль и в последнем контрнаступлении советских войск 2 октября. Основной удар наносился в направлении Ленинтала. Под прикрытием артподготовки танки были подтянуты к самым окопам противника, что обеспечило внезапность их появления. Армейский танковый батальон в составе 35 (39 – по другим советским данным, и 42 – по румынским) машин под командованием старшего лейтенанта Н. Юдина вырвался вперед и смог прорваться в Ленинталь [З. 250]. При виде советских танков, часть из которых были бронированные тракторы «НИ», румынский 8-й пулеметный батальон отступил и увлек за собой 36-й пулеметный батальон и 1-й батальон 5-го пограничного полка (части левого фланга пограничной дивизии). Танкисты ворвались в Ленинталь, вглубь обороны противника, и вывезли в расположение своих войск 24 орудия, много пулеметов и минометов [З. 251].. Несколько советских танков смогли прорваться через вражеские артиллерийские позиции, на 4 км. вглубь фронта.

Румынские авторы утверждают, что румынские артиллеристы, оставшиеся без прикрытия пехоты, самостоятельно вступили в бой с советскими танками и пехотой. Используя гранаты и бутылки с зажигательной смесью, а также прямой наводкой они сумели уничтожить 12 советских танков [21]. Это стало возможным после того как румынские истребители отсекали пехоту и оставили советские танки без прикрытия. Но советские источники говорят о потере всего лишь двух машин, которые оторвались от боевого порядка батальона во время преследования противника [16. 295].

Анализируя результаты действия танковых сил с обеих сторон, можно сделать следующие выводы. Имея на одесском направлении более 100 танков, румынские войска использовали их преимущественно небольшими группами. Были случаи одновременного использования и до 70 танков на узком

участке фронта (в битве при ст. Карпово). Не было должным образом отлажено взаимодействие между танками и пехотой, что вело к тому, что танки оставались без прикрытия.

Румынские военные дали следующую характеристику действиям советских танкистов. После взятия Одессы 2-м (разведывательным) управлением румынской 4-й армии была подготовлена докладная записка под названием «Данные о действиях советских войск, противостоящих 4-й армии в Бессарабии и Транснистрии за время ведения боевых действий 22 июня — 16 октября 1941 года», в котором, говорилось: «Как во время боевых действий в Бессарабии, так и во время боевых действий в Транснистрии, советские войска использовали боевые машины (по-румынски *care de lupta*), в основном небольшими подразделениями, до батальона максимум (20 — 30 машин). Единственный случай массированного применения броневедомств отмечен во время контратаки на румынские части 157-й и 25-й дивизий в районе н.п. Дальник 2 и 3 октября, когда было задействовано 42 бронированных машины на фронте до 4-х километров. Во время остальных контратак противник применял небольшие группы боевых машин 3 — 5, 8 — 16 единиц. Контратаки боевых машин, как правило, отбивались нашей пехотой при помощи противотанкового вооружения. В большинстве случаев, контратакующие группы боевых машин рассеивались огнем нашей артиллерии. При ведении огня прямой наводкой было подбито большое количество вражеских боевых машин.

В основном, советские войска использовали боевые машины не как средство прорыва нашего фронта, а как средство поддержки действий стрелковых частей. Причем, вес бронированных машин не превышал 20 тонн. На Одесском фронте отмечены случаи использования советскими войсками блиндированных тракторов, вооруженных пулеметами и огнеметами. Блиндирование тракторов проводилось на Одесских заводах» [23. 170]. Кроме участия в двух наступлениях, советские танки выполняли роль маневренного резерва, который

направлялся на наиболее угрожаемые участки фронта для поддержки контратак пехоты. Нет сведений о боях между советскими и румынскими танками, если не считать данных о бое под Мангеймом 7 августа 1941 г., где советским танкам пришлось отражать атаку танков противника.

Основное бремя борьбы с танками легло на плечи пехоты и противотанковой артиллерии. В борьбе с советскими танками сказалась слабая оснащённость румынской армии противотанковыми орудиями, хотя Германия и поставляла румынам 47-мм трофейные орудия [18. 47]. В составе румынской пех. дивизии была рота противотанковой артиллерии (6 47-мм. пушек Schneider образца 1936 г.), кроме того, в составе каждого пехотного полка были два взвода противотанковой артиллерии, в одном — 6 37-мм противотанковых орудий Vofors, в другом — 6 47-мм пушек Schneider. В целом румынская пехотная дивизия имела половину огневой мощи немецкой дивизии и была приблизительно равна советской. Дивизионная противотанковая артиллерия составляла лишь 9% от всей артиллерии румынской армии.

Очевидцы отмечают умелое руководство танковым батальоном со стороны Н. И. Юдина, что позволило уменьшить потери. Первыми в атаку посылались танки БТ-7, БТ-5 и Т-26, которые подавляли первоначально артиллерию противника, а вторым эшелоном для подавления пехоты и минометов шли «одесские танки», огнеметные и пулеметные Т-20 «Комсомолец», а иногда и автобронемашинны. «Итоги такого взаимодействия всегда были успешными и врагу наносился немалый урон» [13. 75].

Данные о применении танков, как и об их потерях с обеих сторон весьма противоречивые. Если верить советским источникам, то только летчики авиации Черноморского флота уничтожили под Одессой 168 танков противника [8. 175]. Если еще добавить цифру в 35 танков, подбитых наземными частями [5. 27], то в общей сложности получается, что советские войска уничтожили под Одессой все румынские боевые

машины. Сами румыны оценивают свои потери в 19 танков [21; 23. 75] (эта цифра фигурирует в современных румынских книгах о битве под Одессой), что, честно говоря, также вызывает вопросы. Правда, существует известная разница между понятием «подбитый танк» и «уничтоженный» (т.е. не подлежащий восстановлению), но скорее всего, как это нередко бывает, мы имеем дело с завышением потерь противника и с уменьшением своих. Не исключено, что в число этих подбитых или уничтоженных машин советские источники вносят и транспортеры «Малакса» (использовались для буксировки противотанковых орудий, в каждой пехотной дивизии было 12 единиц, и еще порядка 40 — в составе броневой дивизии), которые использовались в качестве тягачей и не относились румынами к категории «боевых машин». В то же время, тот факт, что к окончанию битвы за Одессу в составе 1-й штурмовой группы было всего 22 танка, свидетельствует о гораздо больших румынских потерях.

По другим источникам, в целом за период боев в Бессарабии и под Одессой 1-я румынская бронетанковая дивизия потеряла 162 человека погибшими, 575 — ранеными, 43 — пропавшими без вести, а также 86 танков поломанными и уничтоженными. [24. 16]

Говоря о потерях советских танков, приходится обращаться как к мемуарам Г. Пенезко, так и к некоторым подсчетам. Из Одессы были эвакуированы 14 танков и 16 бронемашин [3. 287]. В целом советские безвозвратные потери можно оценить в 15 — 20 танков и такое же количество бронемашин. Бронетрактора «НИ» были оставлены в городе, некоторые из них использовались румынами в качестве учебных машин. Несмотря на свою малочисленность, советские танкисты внесли существенный вклад в оборону Одессы. На их долю выпал нелегкая задача — при очевидном превосходстве противника закрывать наиболее опасные участки фронта, поддерживать пехоту во время контратак и наступлений. Несколько десятков танков под Одессой сделали то, что в те

времена было порой не под силу более крупным советским танковым подразделениям. Нехватку танков защитники Одессы постарались компенсировать строительством бронепоездов. Однако как в мемуарах, так и в исторической литературе присутствует немалая путаница, которая касается как количества бронепоездов, так и их непосредственного участия в боях. Дело в том, что кроме номеров «крепостей на колесах» встречаются и названия «Черноморец» и «За Родину!» Называются разные цифры. Одни говорят о пяти, другие — о четырех бронепоездах, действовавших под Одессой.

Сооружение бронепоездов началось в августе 1941 г. совместными усилиями рабочих завода им. Январского восстания и железнодорожников депо Одесса — Товарная и Одесса — Сортировочная. При изготовлении бронепоездов возникло большое количество проблем — не хватало материалов, кислорода, необходимого для сварки бронелистов, инструмента. И тем не менее рабочие справились с задачей. Если верить советской литературе, то первый бронепоезд №22 был передан защитникам города 11 августа, а уже 18 августа якобы принял участие в боях бронепоезд №21.

Более поздние источники указывают на то, что первым был бронепоезд №21, который был передан командованию Отдельной Приморской армии 20 августа 1941 г. Позже был передан и бронепоезд №22. Этот факт подтверждается воспоминаниями Г. Пенезко, который принимал участие в ремонте танков на заводе им. Январского восстания а также воспоминаниями бывшего секретаря Котовского райкома ВКП(б) В. Р. Вышинского, комиссара бронепоезда №22 . Г. Пенезко упоминает, что к 20-м числам августа два бронепоезда находились в разной степени готовности, однако более подготовленным к боевым действиям был бронепоезд №21 «Черноморец», принявший участие в налете на ст. Карпово.

Всего в Одессе было построено три бронепоезда, что подтверждается и донесением о боевом составе Приморской армии, датированном 30 сентября 1941 г. В нем указывается,

что в составе армии находятся: «Бронепоезд №21 – 110 человек, 2 45-мм и 2 76-мм орудия, 12 станковых пулеметов. Бронепоезд №22 – 118 человек, 4 45-мм орудия, 12 станковых и 1 ручной пулемет. Бронепоезд №23 – 137 человек, 2 45-мм орудия, 8 станковых и 4 зенитных пулемета».

Кроме трех построенных бронепоездов №№ 21, 22 и 23 в сентябре 1941 г. началась бронировка еще двух – №24 и №25. Например, по состоянию на 1 октября состав № 24 был следующим: «104 человека, 39 обычных и 3 автоматических винтовки. Но до конца обороны Одессы №24 и 25 не были закончены. В переписке по тылу Отдельной Приморской армии сказано: «При эвакуации из Одессы приведено в негодность: бронепоездов действующих – 3, не действующих – 2». Причем, скорее всего, бронепоезда были действительно уничтожены, так как в докладе начальника железнодорожной службы штаба 11-й немецкой армии (ноябрь 1941 г.) говорилось, что при взятии Одессы захвачено два бронепоезда – один в 1,5 км., а второй – в 1,3 км. севернее города, причем оба состава характеризуются как «уничтоженные и сгоревшие».

Бронепоезда были подвижным резервом Приморской армии и активно использовались не только для артиллерийской поддержки войск, но и для рейдов вглубь румынской обороны. Первый такой рейд совершил 22 августа бронепоезд №22. «Крепость на колесах» состояла из обшитого броней паровоза серии ОД, двух полувагонов, обшитых броней, на бортах которых были размещены станковые пулеметы, а на краях платформы – 4 пехотных орудия на колесах. В середине – один полувагон для экипажа и две открытые платформы со шпалами и мешками с песком.

В этот день чрезвычайно сложная обстановка сложилась в Западном секторе обороны, где против 95-й советской стр. дивизии действовали четыре дивизии румын. Захватив ст. Выгода противник вдоль железной дороги пытался прорваться на юго-восток. Батальонный комиссар В. Р. Вышинский был вызван к командиру 95-й стр. дивизии В. Ф. Воробьеву,

где ему был вручен приказ: «Немедленно убить со ст. Дачная, встретить бронепоезд и вместе с ним выдвинуться до 3 будки и уничтожить огнем противника ударом в тыл и фланги в направлении 103,7 хут. Шевченко и вдоль железной дороги на ст. Выгода. Действовать смело и решительно, не боясь окружения. Доносить всеми средствами через 2-3 часа. Взять с собой железнодорожную летучку. Воробьев. Мельников. 14 час. 15 мин. 22 августа 1941 г.»

Бронепоезд №22 под командованием В. Р. Вышинского и командира лейтенанта Белякова без особых помех проследовал вдоль ст. Дачная и пересек линию фронта. Румыны не додумались разобрать пути и заплатились за это. «На параллельно проходящей дороге, — вспоминал В. Р. Вышинский — увидели крупную воинскую часть — несколько тысяч вражеских солдат и офицеров, стоящих на коленях (видимо, проходило богослужение или принимали присягу перед боем)». Справа под лесопосадкой бойцы бронепоезда обнаружили и обстреляли полевою кухню и солдат немецкой технической части. Бронепоезд высадил десант из 80 автоматчиков, которые заняли круговую оборону, после чего открыли артиллерийский и пулеметный огонь. Эффект был ошеломляющим. Неприятельские части понесли большие потери. Уходить бронепоезду пришлось под сильным артиллерийским огнем. С воздуха атаковали пять бомбардировщиков. Бронепоезд сумел благополучно вернуться к своим. Потери составили семь убитых (среди них командир бронеплощадки младший лейтенант Н. Дихтяренко) и 22 раненых [2].

Подвиг бронепоезда №22 повторил бронепоезд №21 «Черноморец», принимавший участие в налете на ст. Карпово, где застрял эшелон с поврежденными танками, которые были крайне необходимы Одессе. Бронепоезд «За Родину!» (бронепоезд №23) под командованием лейтенанта М. Р. Чечельницкого участвовал в боях на ближних подступах к Одессе. Зоной его действия был участок от 1-й Заставы до Сухого Лимана и Татарки (Южный сектор обороны), где он поддер-

живал 2-ю кавалерийскую дивизию полковника П. Г. Новикова. Базировался бронепоезд на 2-й Заставе [7. 43].

Бронепоезда участвовали во всех крупных боях на одесском плацдарме. В мемуарах иногда встречаются упоминания о десятках подбитых вражеских танков, уничтоженных полках и батальонах. «Сухопутные броненосцы» действительно были проблемой для румынских войск, это признают и румынские источники. Однако, учитывая основной калибр орудий (76 и 45 мм) вряд ли можно говорить о серьезной огневой мощи. Тем более, что они были уязвимы для артиллерийского огня и авиации. Нередко им доводилось попадать под массированный артобстрел или бомбежки, нести потери. 22 сентября, во время наступления советских войск в Восточном секторе, немецкая авиация накрыла бронепоезд «За Родину!» Прямым попаданием были разбиты контрольная площадка и паровоз.

В октябре, когда началась постепенная эвакуация советских войск из Одессы, бронепоезда №22 и «За Родину!» поддерживали огнем части на восточном берегу Сухого лимана. В одном из боев бронепоезд «За Родину!» попал под серьезный артобстрел. Один из снарядов угодил в бронеплощадку и вывел из строя расчет 76-мм пушки. Расстреляв боеприпасы, бронепоезд отошел к 1-й Заставе.

5 октября румынские части вели наступление на Болгарские хутора. Бронепоезд «За Родину!» отбивал их атаки. 9 октября М. Р. Чечельницкий получил от командира 2-й кавалерийской дивизии И. Г. Новикова приказ: «Прикрывать отход дивизии. Отход состоится с наступлением темноты 15 октября. Экипаж бронепоезда будет отходить последним». 16 октября бронепоезд вышел на однопутную ветку. После выполнения задания здесь, в районе 3-й Заставы, он должен был быть взорван. Все личное оружие и одиннадцать пулеметов сняли с бронеплощадок. Бронепоезд №22 расстрелял боезапас по врагу и также был взорван [7. 44].

Так закончился славный путь одесских «сухопутных броненосцев». Они были важным подспорьем в нелегкой обороне

Одессы, восполняя нехватку танков и играя роль подвижного резерва, направляемого на наиболее опасные участки фронта.

Литература:

1. Axworthy Mark. The Romanian Army of World War 2. – Osprey Publishing Ltd: 1991; Gadiuta, I., Dobre D. Divizia Blindata “Romania Mare., Editura Militara, 1997; Nitu Victor, Pusca Dragos. The Battle of Odessa – 1941//<http://www.worldwar2.ro>; Rotaru, J., Burcin, O., Zodian, V., Moise, L., Mare?alul Antonescu la Odessa – Editura Paideia, 1999; Тынчеров Б.Ф. Romania Mare. Румынские танки и танкетки в боях за Украину и Крым. – Севастополь., 2009; Эббот П. Томас Н. Союзники Германии на Восточном фронте, 1941-1945.
2. Фонд Одесского историко-краеведческого музея. Д – IV – 4, Д-7255 Воспоминания В. Р.Вышинского.
3. 73 героических дня. Изд. 2-е. – Одесса, 1978.
4. Бойцы вспоминают минувшие дни. – Одесса, 1964.
5. Борисов А. Оборона Одессы. Краткий операт.-тактич. очерк – М., 1943.
6. Евстигнеев В.Н. 70 героических дней. – М., 1964.
7. Ефимьев А. В., Манжосов А. Н., Сидоров П. Ф. Бронепоезда в Великой Отечественной войне 1941–1945. — М., 1992.
8. Иванов П. Н. Крылья над морем. — М., 1973.
9. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. — М., 1961 – Т.2.
10. Коломиец М. В. Бронепоезда Великой Отечественной – М., 2010.
11. Коломиец М. В. Броня на колесах. — М., 2007.
12. Крылов Н.И. Не померкнет никогда. — М., 1984.
13. Они сражались за Одессу. – Одесса, 1998.
14. Тынчеров Б.Ф. Romania Mare. Румынские танки и танкетки в боях за Украину и Крым. – Севастополь, 2009.
15. Павлов М. В., Желтов И. Г., Павлов И. В. Танки БТ. – М., 2001.
16. Пенежко Г. На Одеському плацдармі – Одеса, 1950.
17. Черкасов А.А. Оборона Одессы. Страницы правды. – Одесса, 2006.
18. Эббот П. Томас Н. Чапел М. Союзники Германии на Восточном фронте, 1941-1945. –М., 2006.
19. Axworthy Mark. The Romanian Army of World War 2. – Osprey Publishing Ltd: 1991.
20. Nitu Victor. General de divizie Ioan Sion// <http://www.worldwar2.ro/generali/?language=ro&article=777>
21. Nitu Victor, Pusca Dragos. The Battle of Odessa – 1941// www.worldwar2.ro/operatii/?language=en&article=7
22. Nitu Victor. Tanchistii// <http://www.worldwar2.ro/organizare/?language=ro&article=24>
23. Rotaru, J., Burcin, O., Zodian, V., Moise, L., Mare?alul Antonescu la Odessa – Editura Paideia, – 1999.
24. Scafe C., Perb?nescu H, Scafe I, Trupele blindate din Armata Rom?n?. 1919-1947, Bucureti, 2005.

Артем Филипенко

**ОБОРОНА ОДЕССЫ В ПРИКАЗАХ И ДОКУМЕНТАХ
РУМЫНСКОГО КОМАНДОВАНИЯ**

Дальнейшее изучение обороны Одессы требует расширения источниковой базы. Основные работы по данной теме основываются преимущественно на советских документах — военных приказах, распоряжениях партийных и советских органов, мемуарах советских военачальников. В то же время, такой серьезный пласт румынских источников оставался практически вне поля зрения историков. За последний период в Румынии появился целый ряд исследований, посвященных участию румынских войск во II-ой мировой войне и, в частности, битве за Одессу. Несмотря на зачастую тенденциозную оценку событий тех лет, современная румынская историческая литература представляет несомненный интерес как для профессиональных историков, так и для всех, кто интересуется историей.

Вниманию читателей предлагается ряд документов 4-й румынской армии начального периода битвы за Одессу. Оперативная Директива №31 Генштаба к 4 армии, по приказу №899/1941г. и Оперативная инструкция №3 по ее реализации раскрывает планы по взятию Одессы «с ходу». Следующие документы посвящены периоду боев с 17 по 25 августа 1941 г. Особый интерес представляет собой разведывательное донесение от 5 октября 1941 г. 2-го бюро 3-го армейского корпуса к 4-й армии относительно подземных выработок в Одессе и окрестностях. Как видно из него, румынская разведка понимала то значение, которое могли играть катакомбы в организации подпольно-партизанского движения. Еще за 11 дней до оставления советскими войсками Одессы румынское командование приказывало принять меры по недопущению их использования в качестве партизанских баз.

Выражаем благодарность Александру Пономареву за помощь, оказанную в подготовке документов.

1. 8 августа 1941г. Оперативная Директива №31 Генерального штаба к 4 армии, по приказу №899/1941г.

1. Враг, терпящий поражения на протяжении всего фронта 11 немецкой армии и 3 румынской армии, поспешно отступает на восток. 16 танковая немецкая дивизия вышла к р. Буг и создала два плацдарма на западном берегу реки: в Константиновке и Вознесенске. 11 немецкая армия и 3 румынская армия имеют приказ преследовать противника на юго-восточном направлении, а 54 немецкий армейский корпус будет наступать по главному направлению к Березовской.

2. Четвёртая армия имеет задачу преследовать и окончательно уничтожить противника между нижним Днестром и Тилигульским лиманом с целью как можно скорее занять Одессу.

3. Установки и задания:

— 5 армейский корпус (15 пехотная, 1 бронетанковая дивизии и 1 кавалерийская) будет наступать по направлению: Катаржино — Бузиново — Кол. Бол. Буялык, а потом повернет на юг с целью отрезать Одессу от коммуникаций на востоке и северо-востоке.

Первоначальная цель для достижения:

А) 1-я бронетанковая дивизия и 1-я кавалерийская бригада — регион Кол. Бол. Буялык — с целью перерезать железнодорожное сообщение Одесса—Березовка;

Б) 15 пехотная дивизия — район Катаржино и Бузиново. Впоследствии бронетанковая дивизия и 1-я кавалерийская бригада будут направлены на юг с целью отрезать пути отступления противника от Одессы на восток, а 15 пехотная дивизия будет поддерживать по мере надобности действия бронетанковой дивизии.

4. 3 армейский корпус (3, 7 и гвардейская дивизии) будет наступать на главном направлении: Плоская — Раздельная — Одесса с гвардейской дивизией эшелонированной позади правого крыла.

Первоначальная цель, которую предполагается достичь: район Раздельная. Впоследствии 3 армейский корпус будет

быстро наступать на Одессу для занятия данного района.

Штурмовые батальоны будут очищать восточный берег Днестра, продвигаясь вдоль левого берега Днестра по мере наступления на юг 3 армейского корпуса.

В резерве 4 армии находится 5 пехотная дивизия, которая будет находиться, в районе Плоская до 10 или 11 августа 1941 г.

Другие силы, которые находятся в подчинение 4 армии, останутся западнее Днестра. Четвёртая армия перебросит восточнее Днестра 5–6 дивизионов тяжёлой артиллерии, которые будут использованы на участке 3 армейского корпуса.

В резерве Генерального штаба будет находиться одна немецкая дивизия из 54 армейского корпуса, которая будет следовать в тылу 3 армейского корпуса.

Линия разделения:

– между немецкой дивизией 54 армейского корпуса и 4 армией: Погребы – Szyoka (обе у 4 армии) – Ново Чербиково (вероятно Новоцебриково – авт.) – Воробьёвка – Ново Николаевка – Гуляевка (все у 54 армейского корпуса) – Тилигульский лиман.

Авиация имеет задачу:

Поддерживать войска путём нанесения бомбовых ударов по большим колонам отступающего противника или по частям, которые будут оказывать сопротивление или проявлять активность в отношении 4 армии.

Постоянно прикрывать с воздуха бронетанковую дивизию.

Установить рубежи, которые противник пытается защищать.

Препятствовать эвакуации Одессы, нанося удары по причалам и другим прибрежным объектам.

Касательно последней задачи в случае выявления, что в Одессе есть мощная противовоздушная оборона, нужно будет по мере возможности избегать потерь. В таком случае удары бомбардировщиками будут наноситься с большой высоты.

Командующий генеральным штабом Генерал Иоанициу

№ 899 от 8.08.1941г., время 0.00

Архив Министерства национальной обороны, Журнал

Генерального штаба. Т. 2. Ф. 52 -53 // Публикується по Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L., *Marecalul Antonescu la Odessa*. – Editura Paideia, – 1999 – pp.114-115.

2. 8 августа 1941 г. 4-я румынская армия. Оперативная инструкция №3 по реализации Оперативной директивы №31 Генерального штаба

Оперативные инструкции №3 для командующих 3, 5 и 11 армейскими корпусами.

1. Враг, терпящий поражения на протяжении всего фронта 11 немецкой армии и 3 румынской армии, поспешно отступает на восток. Перед 4-й армией по всей вероятности находятся части 95-й и 25-й пехотных и 51-й и 10-й моторизованных дивизий. Последние, вероятно, свежие части.

16-я танковая немецкая дивизия вышла к р. Буг и создала два плацдарма на западном берегу реки: Константиновка и Вознесенск.

11 немецкая армия и 3 румынская армия имеют приказ преследовать противника на юго-восточном направлении, а 54 немецкий армейский корпус будет наступать по главному направлению к Березовской.

II. Четвёртая армия имеет задачу преследовать и окончательно уничтожить противника между нижним Днестром и Тилигульским лиманом с целью как можно скорее занять Одессу.

III. Диспозиция и задачи:

1. 5-й армейский корпус (15 пехотная, 1 бронетанковая дивизии и 1 кавалерийская) будет наступать по направлению: Катаржино – Бузиново – Кол. Бол. Буялык, а потом повернет на юг с целью отрезать Одессу от коммуникаций на востоке и северо-востоке.

Первоначальная цель для достижения:

а) бронетанковая дивизия (без 2-го танкового полка легких танков R-35, который передан 3-му армейскому корпусу) с 1-й кавалерийской бригадой – район Кол. Бол. Буялык – с целью перерезать железнодорожное сообщение Одесса –Березовка;

б) 15-я пехотная дивизия – район Катаржино и Бузино-

во. Впоследствии бронетанковая дивизия и 1-я кавалерийская бригада будут направлены на юг с целью отрезать пути отступления противника от Одессы на восток, а 15 пехотная дивизия будет поддерживать по мере надобности действия бронетанковой дивизии.

2. 3 армейский корпус (3, 7, гвардейская дивизии и 2-й танковый полк легких танков R-35) будет наступать на главном направлении Плоская — Раздельная — Одесса с гвардейской дивизией, эшелонированной позади правого крыла.

Первоначальная цель, которую предполагается достичь: район Раздельная. Впоследствии, 3 армейский корпус будет быстро наступать на Одессу для занятия данного района. Для зачистки восточного побережья Днестра 3-й армейский корпус будет располагать штурмовыми батальонами №10, 11, 15 пограничников, гвардейцев и 1-й инженерной группы, которые под руководством полковника Фукса Пауля продолжат зачистку восточного побережья Днестра по мере продвижения на юг 3-го армейского корпуса, демонтируя и уничтожая казематы.

3. Тяжелая артиллерия:

а) 5-й армейский корпус имеет в распоряжении только собственный полк тяжелой артиллерии.

б) 3-й армейский корпус — 3-й и 7-й полки тяжелой артиллерии.

в) Все остальные дивизионы останутся к западу от Днестра в резерве армии и будут сконцентрированы в зоне Бульбоака — Тигина — Каушаны, так:

— 41-й дивизион тяжелой артиллерии в Бульбоаке;

— 45-й и 51-й дивизионы тяжелой артиллерии в Каушанах;

— 55-й дивизион тяжелой артиллерии и 2-й полк тяжелой артиллерии в Тигине.

4. Линией разделения между 4-й румынской армией и 54-м немецким армейским корпусом является линия: Погребы — Зыбка (обе у 4 армии) — Кол. Чербиково (вероятно Новоцебриково — авт.) — Воробьевка — Ново-Николаевка (все у 54 армейского корпуса) — Тилигульский лиман.

5. В резерве армии: дивизия, которая будет указана Генеральным Штабом и будет группироваться в районе Плоская.

6. Другие силы, которые находятся сегодня в распоряжении армии, останутся к западу от Днестра. Для их перегруппировки будет издан отдельный приказ.

IV. Авиация:

1. Разведывательная:

— указывает новые линии сопротивления противника в специальном регионе Раздельная и перед Одессой, которые будут фотографировать;

— будет следовать за передвижением противника, в особенности, в направлении Одессы и коммуникациями к востоку от этого города.

2. Боевая авиация:

— будет поддерживать наземные действия, бомбардируя важные колонны врага на пути его отступления или в случае, если он оказывает сопротивление 4-й армии;

— будет осуществлять все время поддержку бронетанковой дивизии;

— будет устанавливать рубежи, которые противник пытается защищать;

— будет препятствовать эвакуации Одессы, нанося удары по причалам и другим прибрежным объектам.

V. Командные посты:

а) 4-я армия: Кишинев, затем Тирасполь.

б) 5-й армейский корпус: Михайловка, затем Катаржино.

с) 3-й армейский корпус: Яшлык, затем Плоская, затем Раздельная.

Командующий 4-й армией Корпусной генерал Николае Чуперкэ.

Архив Министерства национальной обороны, Журнал приказов 4-й армии, ф. 102-104// Публикуется по Rotaru J., Op.cit. — pp.115-117

3. 4-я румынская армия. Боевой приказ № 35 от 17 августа 1941 года

Боевой приказ №35

1. Положение противника — согласно информационных бюллетеней №206 и №210.

2. Наступление будет предпринято силами 3-го и 1-го армейских корпусов 18.08.1941 года согласно решений, определенных в положениях боевых приказов №33 и №34, а также выводов совещания командиров соединений, состоявшегося 16.08.1941 года.

3. Атаку пехотными частями начать скрытно, в темное время суток. Войска должны начать атаку главной линии обороны противника в 3 час 10 минут.

Время начала движения каждого подразделения будет определено в соответствующем документе, исходя из расстояния, отделяющего исходный район подразделения и рубеж обороны противника, на который они ведут наступление.

4. Артиллерийская подготовка наступления проводится не будет. Вместе с тем, наступление будет поддерживаться артиллерией способами ведения контрабатарейной борьбы (в ответ на огонь артиллерии противника), а также по заявкам командиров пехотных частей в случае необходимости.

5. Бронетанковая бригада со всеми боевыми машинами придается 3-му армейскому корпусу. Бригада приступает к выполнению поставленного задания всеми силами и средствами согласно приказаний командования 3-го армейского корпуса после того, как пехотные подразделения займут линию обороны противника и организуют противотанковую оборону.

Совершая обходные маневры, бригада дезорганизует оборону противника и его тылы.

6. 5-я пехотная дивизия передает в распоряжение 3-го армейского корпуса группу в составе 2-х пехотных батальонов и артиллерийский полк (два дивизиона) с задачей атаковать противника, расположенного на гребне высот между Свиной долиной и Хаджибейским лиманом, сковать войска противника и обеспечить прикрытие левого фланга 3-й дивизии.

7. 9-я кавалерийская бригада находится в состоянии го-

товности к действиям по отражению противников со стороны лиманов в случае, если наступление группы «Хаджибей» будет отбито.

8. 5-й армейский корпус продолжает выполнять положения приказов №33 и №34, перекрывая пути сообщения северо-восточнее и восточнее Одессы.

9. 11-й армейский корпус сковывает противника огнем на нижнем течении р. Днестр.

10. Авиационная поддержка:

а) ежедневно в 5 часов 30 минут проводить бомбардировки по рубежам:

– Егоровка – Отрадовка;

– Васильевка – Доброжаны;

– Водохранилища – железнодорожный вокзал и хутор

Выгода.

б) кроме того, производить бомбардировки аэродромов противника;

в) производить бомбардировки всех выявленных объектов противника по курсу следования;

г) в особенности обратить внимание на защиту с воздуха действий бронетанковых бригад;

д) производить воздушную разведку в соответствии с полученными приказами.

Командующий армии, корпусной генерал Николае Чуперкэ
Начальник штаба генерал Пэлэнджяну

Архив Министерства национальной обороны, Журнал приказов 4-й армии, том 2, ф.160 – 161// Публикуется по Rotaru J., Op.cit. – pp.118-119

4. 20 августа 1941 года. Суточный приказ по 4-й румынской армии

После 3-х дней ожесточенных боев (18-20 августа включительно) мы сломили сопротивление противника и приступили к его преследованию.

Успех был достигнут усилиями каждого военнослужащего, офицеров и рядового состава, которым за это мое огром-

ное спасибо. Прославим эти дни со всем благочестием, увековечим память о подвигах на поле боя.

Хочу особенно отметить пограничную дивизию, 5-ю и 7-ю пехотные дивизии, которые внесли самый большой вклад в достижение успеха операции, проводимой в эти дни.

Боевые действия этих трех дивизий были хорошо спланированы, подготовлены и проведены с той энергией, которая позволила сломить сопротивление противостоящего нам противника.

Командующий 4-й армией Корпусной генерал Николае Чуперкэ

№ 37.320/20.08.1941 года

Архив Министерства национальной обороны, Журнал приказов 4-й армии, том 2, ф.192// Публикуется по Rotaru J., Op.cit. — p. 119

5. Оперативный приказ по 4-й армии №40 от 21.08.1941 №О продолжении наступательных действий»

1. Противник оказывает успешное сопротивление на позициях, оборудованных заграждениями из колючей проволоки в районе н.п. Вакаржаны.

Позиции противника, противостоящего 3-му армейскому корпусу, который занимает позицию по линии железнодорожная станция Выгода — н.п. Польова, значительно слабее.

Противник стремится как можно дольше удержать наши войска от подхода к основным позициям своей обороны.

2. 4-я армия продолжает продвижение с целью установить непосредственное соприкосновение с оборудованной в фортификационном отношении линией обороны противника по рубежу н.п. Волоновка — н.п. Сухой лиман.

3. Задачи войскам:

А) 1-й армейский корпус наступает на позиции противника в районе хутора Вакаржаны и в это же время маневрирует войсками в южном направлении. Маневр войсками осуществить в предрассветное время.

Б) 3-й армейский корпус продолжает продвижение в ранее указанном направлении с целью отвлечь силы противника

на район севернее хутора Вакаржаны для помощи продвижения 1-го армейского корпуса.

По возможности, начать действия корпуса во второй половине ночи.

В вашем распоряжении находится 3-я дивизия, которая понесла значительные потери, и в данный час находится в стадии перегруппировки в районе расположения 11-й дивизии.

В) 5-й армейский корпус выполняет задачи в соответствии с оперативным приказом №39.

Кроме того, существует необходимость в дальнейшем продвижении вперед группы Хаджибей, для чего она будет усилена двумя дивизионами тяжелой артиллерии, которые займут позиции в районе Вондалинка.

9-я кавалерийская бригада займет место в боевых порядках 5-го армейского корпуса.

Г) В резерв армии выделяются: 4-й армейский корпус (штаб в Понятовке) с подчиненными ей 5-й дивизией, расположенной в районе Егоровки, и 8-й дивизией.

6. Приказы Главного штаба Румынских ВС № 1155, №1174 от 22 августа 1941 года

В преддверии наступления на укрепленные позиции противника в районе н.п. Гниляково — н.п. Дальник — н.п. Сухой лиман, в соответствии с последними письменными директивами и устными указаниями господина генерала Антонеску

Приказываю:

1. Сопротивление противника должно быть сломлено по рубежу н.п. Гниляково — н.п. Дальник силами примыкающих друг к другу флангов 1-го и 3-го армейских корпусов.

2. Создать большую группировку артиллерии непосредственно западнее н.п. Дальник для:

— уничтожения позиций противника севернее и южнее данного н.п.;

— нанесение ударов по западным окраинам г. Одесса;

— нанесение ударов по аэродромам противника.

3. Группа Хаджибей продвигается в южном направлении

до стыка флангов 5-го и 3-го армейских корпусов. В связи с чем группе будет придана тяжелая артиллерия.

4. Для наступления на указанные вражеские позиции снабдить войска всеми необходимыми огневыми средствами. В связи с чем все наявные огневые средства передать и придать передовым пехотным частям. Особенное внимание обращается на придание передовым частям таких специальных средств как огнеметы, противотанковое вооружение и орудия дивизионной артиллерии, в связи с чем передать из состава дивизий второго эшелона дивизиям первого эшелона подразделения огнеметчиков, гаубицы и противотанковое вооружение.

5. Противник активно использует авиацию, в связи с чем обратить внимание на тщательную подготовку противовоздушной обороны.

6. Действия артиллерии по подготовке и поддержке наступления наших войск должны носить массированный характер, в то же время без перерасхода боеприпасов, в связи с чем огонь должен быть хорошо организован. Организация огня полагается на начальников артиллерии армейских корпусов.

Начальник Главного штаба Генерал Александру Иоаницу

Господин генерал Антонеску приказал 4-й армии продолжить сегодня наступление по всему фронту с целью как можно быстрее овладеть рубежом начало лимана Куяльник — н.п. Михайловка — н.п. Гниляково — н.п. Дальник — н.п. Сухой лиман. Как известно противник так же стремиться занять указанные рубежи, особенно на участке н.п. Гниляково — н.п. Дальник.

Исходя из этого, приказываю:

1. 1-му армейскому корпусу продвигаться в направлении хутор Вакаржаны — Молдованка, имея в 1-м эшелоне пограничную дивизию, 21-ю и 14-ю дивизии, во втором эшелоне — охранную дивизию.

14-я дивизия, имея на правом фланге 21-ю дивизию выступает сегодня в полдень в направлении колония Петерсталь — Татарка.

Группе Ефтиміу вивдвигаться из району, расположенного между Валя Бессарабией и Днестровским лиманом, прикрывающая правый фланг 12-й дивизии и обходя укрепленные в фортификационном отношении узлы обороны.

Для овладения н.п. Маяки и Францфельд необходимо ускорить оборудование моста в н.п. Маяки.

2. 3-му армейскому корпусу продолжать наступление по основному направлению хутор Выгода — н.п. Фомина Балка.

3-й дивизии и резерву развивать успех, достигнутый 11-й и 7-й дивизиями и быть готовыми действовать, продвигаясь за указанными дивизиями до Gorodekie.

3. 5-му армейскому корпусу продолжить наступление в южном направлении, сосредотачивая усилия на правом фланге своих войск с задачей прорыва обороны противника и стремительного продвижения в район начала лимана Куяльник и к побережью Черного моря, а также перерезать коммуникации противника в его глубоком тылу.

Группе Хаджибей продолжить движение в южном направлении до н.п. Михайловка, прикрывая артиллерийским огнем правый фланг 5-го армейского корпуса и левый фланг 3-го армейского корпуса.

4. В армейский резерв выделяются 8-я и 5-я пехотные дивизии.

5. Согласно решения Главного штаба ВС Румынии, 6-я дивизия, которая придана 4-й армии, дислоцируется в районе н.п. Елсас.

6. Для эффективного всестороннего обеспечения ведения боевых действий необходимо ускорить работы по:

а) Организации баз снабжения в таких зонах: Каркмаз — Паланка, Страсбург, Катржино.

б) Оборудованию моста грузоподъемностью 12 тонн и пешеходных мостовых переходов через Каркмаз.

в) Наведение моста в районе Маяки.

г) создание дополнительных переходов через Кучурганский лиман в районе колонии Страсбург.

7. 4-й армии принять все меры по подготовке к наступлению на рубеж Гниляково—Дальник—Сухой Лиман согласно указаний господина генерала Антонеску.

Начальник Главного штаба Генерал Александру Иоаницу

На основе этих документов был выработан боевой приказ №41 по 4-й румынской армии

Боевой приказ №41. 4-я армия

1. 4-я армия сосредотачивает все усилия на овладении позиций противника на рубеже Волоновка —Дальник.

2. Направление движения: 1-й армейский корпус с 14-й дивизией движутся в направлении колония Петерсталь —Татарка с задачей выйти на рубеж колония Фрейденталь — колония Иосифсталь.

3. Группа Ефтиму следует в район, расположенный между долиной Барабой и Днестровским лиманом, прикрывая правый фланг 14-й дивизии. Фортификационные укрепления противника обходятся.

4. Н.п. Маяки и Францфельд должны быть захвачены в кратчайшие сроки.

5. 3-я дивизия может быть использована командованием 3-го корпуса для усиления 11-й и 7-й пехотных дивизий при ведении действий в направлении Gorodekie

6. 5-му армейскому корпусу предпринять все усилия для поддержки группы Хаджибей, продвигающейся в южном направлении. Захватить н.п. Михайловка. Обеспечить артиллерийским огнем правый фланг 5-го армейского корпуса и левый фланг 3-го армейского корпуса.

Командир 4-й армии Генерал Николае Чуперкэ

Архив Министерства национальной обороны, Журнал приказов 4-й армии, том 2, 202 — 203// Публикуется по Rotaru J., Op.cit. — pp.121-122

7. Оперативная директива Главного штаба Румынских ВС №1.335 от 25 августа 1941 г. командованию 4 армии

1. Противник прилагает последние усилия по обороне Одессы.

II. Перед 4 армией стоит задача предпринять наступление 28 августа по двум направлениям.

1. 11-й армейский корпус наступает силами 8 и 14 дивизий при поддержке 3-х дивизионов артиллерии, 5 дивизионов тяжелой артиллерии и немецкого штурмового батальона.

Направление наступления по линии н.п. Фрейденталь — Одесса; правый фланг наступления прикрывает группа полковника Ефтимеску.

2. 1-й армейский корпус наступает силами 21-й дивизии при поддержке 2-х дивизионов артиллерии, 1-го дивизиона тяжелой артиллерии в тесном взаимодействии с левым флангом 11-го армейского корпуса.

В качестве резерва, прикрывающего стык корпусов, выделяется 3 пулеметные роты, 1 артиллерийский дивизион и 1-2 батареи из состава 1-й пограничной дивизии.

3. 4-й армейский корпус наступает силами 5-й и 6-й дивизий при поддержке 5-ти дивизионов тяжелой артиллерии по направлению Gogosechie — Одесса, сосед слева — 11-я пехотная дивизия.

4. До начала общего наступления группа «Хаджибей» и 5-й армейский корпус продолжают наступление на противника всеми силами с задачей сломить сопротивление противника и скинуть его в море.

5. В резерв выделяются:

— 1-я охранная дивизия в распоряжение 11-го армейского корпуса;

— 1-я пограничная дивизия в распоряжение 1-го армейского корпуса;

— 3-я и 7-я дивизии 3-го армейского корпуса в распоряжение 4-го армейского корпуса.

Резервы предназначены для развития оперативного успеха.

III. Задача авиации заключается в:

— продолжении проведения операций по уничтожению авиации противника;

— прикрытии передовых частей во время перегруппиров-

ки и подготовки войск к наступлению;

— нанесении авиационных ударов по колоннам и позициям противника.

IV. Принять меры по эвакуации раненых и пополнению боеприпасами, материально-техническими средствами баз снабжения, которые расположены южнее Катаржино, Страсбург, Коркмаз Плонка.

Маршал и Кондукэтор Ион Антонеску

Архив Министерства национальной обороны, Журнал приказов 4-й армии, часть 2, л. 240// Публикуется по Rotaru J., Op.cit. — pp.128-129

8. Разведывательное донесение от 5 октября 1941 г. 2-го бюро 3-го армейского корпуса к 4-й армии относительно подземных выработок в Одессе и окрестностях

1. Подземные выработки в Одессе и окрестностях

Между селом Нерубайское и Одессой существует длинный зигзагообразный туннель протяженностью 6 км, шириной 3-4 м и высотой 2 S м.

Этот туннель начинается с северного края села Нерубайское (на расстоянии 100 метров восточнее дороги, идущей от Фоминой балки). Другой вход, который связан с тем же туннелем, также замечен на северной окраине села Нерубайское, на расстоянии 200 метров западнее означенной дороги.

Пройдя по данной дороге 300 метров на юг, внутри села Нерубайское, в западной части выпилено устье погребка, которое также связано с туннелем, расположенным южнее, а на расстоянии 1000 м в левой части выпилено второе устье погребка под селом Нерубайское, а главный туннель идет до села Усатово, где имеет другую серию ответвлений.

На расстоянии 400 м к западу от церкви Усатово выпилен вход, который связан с туннелем, расположенным южнее.

Также, стороны ручья, протекающего через село Усатово с юга на север (который впадает в Хаджибейский лиман) имеют серию входов в катакомбы со следующими названиями: «Выезд Пашкова» (на восточной стороне ручья), «Выезд Хришова» (на

входе ручья в село), «Выезд Бородатова» (на запад от ручья). Все эти входы соединены между собой и связаны с выездом Пашкова, продолжаютя до середины села Куяльник. Здесь выходы из катакомб находятся во дворе местного жителя Василия Ивановича Иванова, находящегося в центре села.

– В Кривой Балке начинается катакомба на западной окраине села, которая продолжается в направлении фермы Бурда.

Также в Кривой Балке на расстоянии 500 метров от школы следующего колхоза есть катакомба, которая проходит под селом до берега Хаджибейского лимана, где имеет пять выходов из ответвлений. Здесь находится железная дорога по берегу лимана и специальные приспособления для погрузки добытого из карьера камня.

– В Большой Фоминой Балке существует очень много катакомб, каждая – с единственным выходом, не имеющим ответвлений. Их длина варьируется от 100 до 150 м. и они не представляют большого значения, поскольку прятаться в них было бы опасно.

– Между дорогой от Холодной Балки до Малой Фоминой Балки и Хаджибейского лимана находятся около 5 катакомб, которые имеют выход в сторону лимана, имеющие ответвления, которые соединяются между собой. Некоторые из них тянутся под дорогой от Холодной Балки до Малой Фоминой Балки.

– В месте, где ранее находились грязевые ванны, находится большая катакомба, которая служит в качестве подземного аэродрома для гидросамолетов. Способен принимать 30 гидросамолетов.

В Одессе:

– В районе Молдаванка, на ул. Картамышевской №26 или 28, находится вход в катакомбу, которая не имеет другого выхода. Она имеет специальную конструкцию, работы были выполнены под контролем военной пехоты.

– На улице Косвенной, поблизости от Михайловской площади, находится вход в другую катакомбу длиной 150 м, име-

ющую очень много перекрестных ответвлений.

На расстоянии 300 м от санатория «Аркадия» находится отверстие одной катакомбы. Из этой катакомбы вышлен камень, из которого был построен санаторий. Она продолжается на северо-запад на протяжении 2-3 км.

2. Разное

Катакомбы, указанные южнее Усатово и Нерубайского имеют возможность быть хорошо приспособленными для большого количества партизан и даже войск. Катакомбы в целом имеют глубину 10-15 км и на входах оголены отверстия колодцев. В период 1918-1919 гг. эти катакомбы использовались группами коммунистических партизан против белой армии. Рекомендуется, как только будут заняты эти села, все входы должны быть взяты под жесткий контроль с целью недопущения их использования.

Архив Министерства национальной обороны, фонд микрофильмов, ч.2-я 1549/ Публикуется по Rotaru J., Op.cit. – pp.110 -111

*Микола Михайлуца,
доктор історичних наук,
зав. кафедри українознавства
Одеського національного морського
університету, професор кафедри.*

***РЕФЛЕКСІЇ НАСЕЛЕННЯ ПРИДУНАЙСЬКОГО
КРАЮ НА ПОЧАТОК ВІЙНИ 1941-ГО РОКУ:
ПРИЧИНИ І ПРОЯВИ***

Сьогодні, у переддень трагічної дати, 22 червня, віддаленої сімома десятками років від початку страшної війни, спричинені непохитною дослідницькою зацікавленістю, вкотре привертають увагу науковців своєю складністю і суперечливістю сутнісні прояви людини в екстраординарних умовах, якими була та війна. В історичній свідомості пересічного громадянина України побутує думка, часом продукована і поширена політиканами, що населення одноставно генерувало свої сили на боротьбу з ворогом. Але історичні джерела свідчать про інше...

Наукова, науково-популярна література та збірки документів [1], що зараз в українській історіографії сприймаються як заідеологізований продукт радянського часу, подавали перші дні війни у Придунав'ї переважно у розрізі описання бойових дій на ділянці радянсько-румунського кордону, ілюстрували героїзм і відвагу прикордонників, червоноармійців стрілецьких підрозділів, бійців Дунайської військової флотилії тощо. Серед значного пласту літератури суттєвим здобутком історіографії представляється низка праць дослідників (особливо А. Бачинського) про трудовий та патріотичний порив населення Придунайського краю у перший місяць радянсько-німецької війни [2]. Водночас, саме через загалом недостатнє, переважно спричинене ідеологічно обумовленою односторонністю, наукове студіювання окресленої проблеми нашим завданням у розкритті зазначеної теми бачимо спробу подати зріз часом яскраво виражених контраверсивних настроїв суспільних страт населення

Південної Бессарабії на початку війни. Узявши за основу хронологічних меж кінець червня 1941 р. й спираючись на невідомі архівні джерела та свідчення безпосередніх учасників подій, проілюструємо рефлексії мешканців південнобессарабського краю на напад румунсько-німецьких загарбників на СРСР. Однак, усвідомлюючи аксіоматичну істину, що «усіляка дія викликає щодо себе протидію», зупинимося спершу на політиці радянської влади, яка реалізовувалася напередодні війни і мала відповідні наслідки у перші дні збройного протистояння.

Наслідки радянзації...

28 червня 1940 р. в результаті ультимативної ноти сталінського уряду на адресу Румунії остання «погодилася» передати Бессарабію СРСР. Загальна площа цієї території, що простиралася поміж Дунаєм, Прутом і Дністром, становила близько 14,5 тис. км. Законом, прийнятим сесією Верховної Ради СРСР 2 серпня 1940 р., утворювалася Молдавська РСР, до якої увійшла й Бессарабія. Південну ж Бессарабію, а саме Ізмаїльський і Аккерманський повіти (Буджак), 7 серпня того ж року було включено до Радянської України. Спочатку обласним центром утвореної Ізмаїльської області, з червня 1940 р. був Аккерман¹, а з грудня того ж року — Ізмаїл. В адміністративному відношенні до складу області входило 6 міст та містечок, 13 сільських районів і 199 сільрад. На зазначеній території мешкало біля 624 тис. осіб, хоча існують також і інші данні [3].

Упродовж року (з 28.06.1940 р. до 22.06.1941 р.) під постійними контролем і керівництвом з боку ВКП(б)-КП(б)У, обласним та районними партійними і державними органами, центральними й місцевими спецслужбами у краї відбувалося встановлення (за зразком СРСР та УРСР) жорсткого тоталітарного режиму. Позаяк, здійснювана цим режимом у Південній Бессарабії політика радянзації супроводжувалася

¹ З XVI ст. турецька назва міста (з тур. «Білий камінь»). За румунського володарювання у 1918-1940 рр. місто називалося *Селгюй-Албе* — *Четатя-Албе* (з рум. «Біла фортеця»). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 серпня 1944 р. м. Аккерман було перейменовано в Білгород-Дністровський.

реалізацією низки цілеспрямованих ідеологічних, репресивних й соціально-економічних заходів, які й зіграли негативну роль у формуванні морально-політичної ситуації на початку війни. Спробуємо виділити найхарактерніші з них.

Владою невідкладно здійснювалися завуальовані під інтереси люмпенізованих верств населення соціалістичні перетворення на селі у вигляді знищення одноосібного селянського господарства і проведення суцільної колективізації. Остання проводилася першочергово, адже 84%, тобто основну масу населення новоутвореної області, становило сільське населення. Внаслідок такої колективізації 107 тис. селянських господарств було «загнано» у колгоспи [4. 187, 193]. Щоб унеможливити будь-яку протидію колгоспному будівництву і радянським порядкам упродовж 1940-1941 рр. у селах Придунав'я кількома етапами було проведено масові арешти десятків тисяч голів сімей «куркулів» та інших «суспільно ворожих елементів», яких вивозили до таборів, а членів їхніх сімей, як зсильнопоселенців, відправляли до Казахстану, на Алтай, у Красноярський край, Комі, та Новосибірську області й інші східні регіони. Найбільше всього постраждали від депортацій Бессарабські землі, особливо Молдавія, Ізмайльська та Чернівецька області, з яких було виселено 30389 осіб [5].

Поряд з тим не тільки соціально-економічний чинник спричиняв загострення ситуації у краї. Етнічний фактор також необхідно враховувати. У переддень війни (на 1941 р.) етнічна палітра південнобессарабського краю виглядала наступним чином: понад 300 тис. українців, 200 тис. росіян, понад 140 тис. болгар, 60 тис. молдаван, 5,7 тис. євреїв, біля 5,2 тис. гагаузів та представники інших національностей (німців, французів) [6. 50]. Радянська влада й тут швидко зреалізувала вже раніше вивірену «сталінську національну політику», лежачими пройшовшись по чисельним національним групам та меншинам. Розкуркулення доповнювалося депортаціями та переселенням українців, німців, французів, татар, гагаузів та інших народів. Так, у червні 1940 р. до Швейцарії було виве-

зено французьке населення з французьких колоній (наприклад, Шабо), у жовтні того ж року через звинувачення німецьких колоністів (а їх мешкало 25 тис. осіб) у експлуатації населення та в підтримці фашистів Німеччини було депортовано кілька тисяч бессарабських німців із Сарати, Тарутіно, Арцизу та інших колоній.

Історично склалося, що населення Південної Бессарабії було споконвіку по-християнськи побожним. Лише у Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах краю у міжвоєнний період за румунського володарювання діяло 156 православних парафій [7. 33]. Відтак, вже в умовах радянізації релігійність більшої частини населення безперечно визначала духовну складову суспільного життя в регіоні. Маючи неабиякий досвід боротьби з «релігійним мракобіссям» у 20-30-ті роки, нова радянська влада у передвоєнний рік щосили вдарила по Церкві, яка, зберігаючи свою релігійну традицію, звичайно ж не вписувалася у затеїзоване суспільство. Репресивна система розпочала підступну боротьбу зі священниками та іншими служителями культу вже у червні 1940 р., тобто зразу ж після вступу радянських військ у приєднані землі. Радянські спецслужби обрали духовенство регіону об'єктом нищівного удару, оскільки саме душпастири були носіями іншої, не марксистської ідеології й моралі. А відтак, апріорі ворожої, бо до того обслуговували румунську владу впродовж значного відрізка часу (з 1918 р. до літа 40-го р.).

Були звинувачені у «фашистській діяльності», «шпигунстві», «контрреволюції», «антирадянській діяльності», причетності до румунських політичних партій («кузістів», «цараністів», «жоржистів», «Фронту національного визволення») і репресовані майже усі священно- та церковнослужителі. З різних причин залишається не визначеним й до сьогодні загальне число репресованих кліриків Південної Бессарабії. Проте масштаби злочинну радянської влади проти пасторів і пастви виразно простежуються. Так, жертвами антицерковної кампанії стали: о. Героргій Мунтяну, священник церкви с. Нерушай, викладач Ізмаїльської духовної семінарії, якого в липні 1940 р. заареш-

тувала опергрупа УДБ НКВС разом з багатьма представниками бессарабської інтелігенції (засуджений за ст. 54-13 КК УРСР до 8 років виправно-трудоих таборів) [8. 874]. З 6 липня по 1 серпня 1940 р. опергрупою Болградського УНКВС були заарештовані 12 членів партії «цараністів» (селянська партія) – переважно прихожани православних храмів м. Болград. Серед церковних активістів був ув'язнений і регент церковного хору Василь Агура. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. В. Агуру, як і всіх дванадцять православних, за груповим звинуваченням засудили до 8 років ВТТ [8. 876]. Засуджені відбували термін ув'язнення в різних місцях: Карагандинському (Казахська СРСР), Північно-Східному, Ітинському та Воркутинському (Комі АРСР) таборах НКВС. 28 квітня 1941 р. священник с. Хаджи-Курда (зараз – с. Камішове) о. Афанасій Кострицький також був заарештований (за ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-13 КК УРСР) управлінням НКВС в Ізмайльській області [9. 79]. У червні 1941 р. Саратовський РВ НКВС без будь-якого звинувачення заарештував Антона Вустяна, священника с. Матроска Ізмайльського району й етапом направив до Вологодської області [10. 221]. Тоді ж опергрупою Татарбунарського райвідділу НКВС за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР було заарештовано священника с. Борисівка Татарбунарського району Пилипа Белінського. У зв'язку з наближенням фронту клірика вислали до Східного Сибіру [11. 74]. Така ж ситуація на початку війни у червні-липні 1941 р. була типовою для тисяч заарештованих.

Переслідування комуністичною владою і органами НКВС представників духовенства та віруючих у краї були не поодинокі, як не були поодинокими репресивні заходи щодо південно-бессарабських селян, інтелігенції та інших верств суспільства, які завинили лише тим, що мешкали до приходу радянської влади в іншому суспільно-політичному та релігійному соціумі.

Стрімке просування румунсько-німецьких військ у глиб радянської території приводило до здачі населених пунктів ворогові і з цієї причини рішення трибуналів переважно зво-

дилися до самосуду, а часом і самі рішення були відсутні. Так, з 27 червня до 3 липня 1941 р. в тюрмі Ізмаїла було розстріляно 13 осіб (між датою арешту і датою розстрілу було 2-3 дні), з них двоє – розстріляні без судових рішень [13].

Соціалістичні перетворення, ідеологізація і «зачистка» від «буржуазно-поміщицького та церковного елементу» впродовж літа 1940 р. – літа 1941 р. віцілому призвели до жахливих наслідків. Вони боляче вдарили по неоднорідній громаді південнобессарабського краю, спричинили різко полярну реакцію на напад ворога на Радянський Союз і викликали відповідні рефлексії окремих суспільних страт, визначивши їхню поведінку в умовах війни.

Рефлексії населення на початок війни...

Розмаїте як за соціально-економічною, так і за етно-релігійною складовою цивільне населення Півдня Бессарабії до факту розв'язання війни позиціонувало себе по-різному. Про деякі причини такого ставлення вже йшлося у першій новелі. Позаяк саме ці чинники спричинили відповідні прояви серед тих соціальних груп, які відчували на собі «переваги» радянського ладу вже в умовах розпочатої війни. Принаймні першими повідомленнями про початок війни для мешканців прикордоння були безпосередньо авіаційні бомбардування, артилерійські канонади, вибухи снарядів і, власне, увесь той жах, який породжує війна. Для населення, що проживало в глибинці Бессарабського краю, війна також не була чимось несподіваним. Однак, перцепція самого факту початку війни між Румунією та СРСР відбувалася полярно тому, яким чином на цю ж саму подію реагували люди, обтяжені присягою і військовим одностроєм. Армійці військових частин, розквартированих на покордонні з Румунією, були призвані до лав РСЧА з різних регіонів СРСР задовго до війни, виховувалися у душі радянського патріотизму, були членами ВЛКСМ та ВКП(б), знаходилися під постійним ідеологічним впливом політкомісарів та офіцерів, які головним чином були членами партії, і тому себе вважали захисниками радянської держави.

Натомість прості мешканці сіл та містечок щойно приєднаної до СРСР Південної Бессарабії проявляли себе по-різному. Вони висловлювали часом негативні настрої відносно проголошення урядової телеграми про мобілізацію від 22 числа, що змушувало місцеві органи влади, фільтруючи інформацію з місць, вдаватися до запобіжних заходів контролю над морально-політичним станом у прифронтовій зоні. Ставлення населення до радянської директиви фіксували переважно місцеві активісти, працівники сільрад та інші «благонадійні» мешканці, на що й звертали увагу відповідні спецслужби. На фоні чисельних інформаційних повідомлень партійних органів, районних управлінь НКВС в Ізмаїльській області датованих 23.VI.41 р., виокремлюються випадки відвертої відмови селян від прийняття повістки, неявки на збірний пункт для відправки на фронт, відкриті випадки проти радянської влади, партійних та державних діячів тощо. З одного боку, в інформаціях наводилися приклади патріотичного пориву населення, яке виявило нестримне бажання добровільно й по мобілізації піти на фронт. А з іншого, у джерелах знаходимо свідчення відверто критичного й, часом, ворожого ставлення бессарабців до СРСР, радянського уряду і його мобілізаційних заходів, хоча ці факти й приховалися за висловами-кліше на зразок — «є один випадок», «трапляються окремі факти» тощо. Між іншим, статистичні данні з архівів говорять про надто низький загальний патріотичний порив населення Ізмаїльської області (Південної Бессарабії) на початку війни. Так, у мітингах на підтримку СРСР у війні проти Німеччини та Румунії наприкінці червня 1941 р. у чотирьох районах Ізмаїльщини брали участь трохи більше 50 тисяч осіб [14], що становило за приблизними підрахунками менше 8% населення краю (від 640-670 тис.), а добровольцями на фронт пішли з Ізмаїлу, Кілії та Аккерману тільки 2800 осіб! Водночас в Одеській області на фронт до лав РСЧА добровільно й по мобілізації записалося понад 155 тисяч [15].

Загалом радянська влада особливої довіри у населення краю не мала, і сама не довіряла йому. З цієї причини болгар, мол-

даван, гагаузів, німців та інших представників бессарабського населення на фронт не призивали. Власне, на те були й свої причини. У перші дні війни переважно серед незрадянізованих членів бессарабської громади велись відкриті розмови про швидку перемогу німецьких військ, поразку Червоної армії, повну деморалізацію і паніку, яка охопила країну, а особливо великі міста — Москву і Ленінград. За повідомленнями з прикордонних районів області складалася картина, що радянська влада в окремих селах не має широкої підтримки населення. Так, у політінформації від виконуючого обов'язки секретаря Бородінського РК РКП(б)У тов. Левченка відмічалось, що у селах Бородіно, Гофнугеталь та інших у «колгоспників настрої нездоровий», «жінки чоловіків, мобілізованих до армії, на роботу не вийшли» [16].

Після прийняття рішення ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 червня 1941 р. про воєнний стан в усіх прикордонних республіках в країні розпочалася мобілізація. Наступного дня керівництвом країни було прийнято постанову, в якій визначалися першочергові задачі в умовах воєнного часу. Після об'яви про мобілізацію військкомати направляли в села розсильних, для вручення призовникам повісток на фронт. Проте у селах Нова Царичанка, Райлянка та інших «траплялися випадки відмови прийняти повістку і явитися на збірний пункт» [17]. Особливо такі негативні прояви були притаманні торговцям, комерсантам у містах, «куркульському прошарку» на селі і, рідше, селянам-одноосібникам. Одноосібник с. Фараонівка І. П-ас*, заїхавши до сусіднього с. Забари, розповсюджував серед знайомих слухи про те, що «скоро має бути переворот, ми знов будемо тримати гору і тоді ми покажемо цим біднякам», а куркуль Л-ко І.Н. сказав, що «до колгоспу ні в якому разі не буду записуватися, бо рано чи пізно знов прийдуть румуни і тим, хто за радянську владу, побачите що їм буде» [18].

Серед поширених заяв, на фоні соціального антагонізму між маєтним селянством і біднотою, виділялися розмови про неминучу загибель Радянської влади, про те, що «керівники СРСР не

люди, а бандити, негідники, проти яких об'єдналися країни». Певна річ, дії противника, спрямовані на здійснення диверсій, збору шпигунської інформації та розвіданих, розповсюдження слухів тощо мали місце у прикордонній смузі та в глибинці області. Так, у населеному пункті Булатовка Менчжунської сільради колгоспник П-кий «вів відкриті розмови серед селян про те, що Москва і Ленінград розгромлені німецькою авіацією», а в селі Кара-Мурза громадянка Б-ян, дружина вчителя (а її сестра заміжня за священником), зустрівши дружину голови сільради Л-ку, завилла: «Ну що? Дачники відступають? Нелегко взяти і утримати Бессарабію!» [19]. У деяких селах траплялися випадки диверсій, як у с. Миколаївка, де 23 червня невідомим чоловіком було перерізано телефонний провід, а в інших селах округи невідомий вершник повідомляв населення про бомбардування і закликав від'їжджати у бік Бендер [20].

Окрему групу антирадянського елементу становили колишні білогвардійці та різні промонархічні елементи, які з початком війни заявляли про себе відвертими висловлюваннями поміж населення, не Вживаючи, однак, рішучих дій. Білогвардієць І.Є. К-ра із с. Матроска «закликав селян допомагати румунам в їхній боротьбі проти Червоної Армії», жителька Ізмаїла П. З-ка, перебуваючи у бомбосховищі, гучно висловлювалася: «Поживемо ще добре, не так як тут. Гітлер знає що робить». А родичка Оболенського з с. Бородіно П. Оболенська систематично розповсюджувала слух, про те, що «Гітлер забере Україну, Бессарабію і Кавказ» [21].

Як стає зрозумілим з інформації районних партійних органів, в ніч з 22-го на 23/VI.41 г. «частину цього контрреволюційного елементу було вилучено з району», тобто заарештовано. У краї, хоч на нашу думку малоімовірно, окрім пасивних висловлювань окремих противників радянських порядків, скоріше всього спричинених розповсюдженням слухів румунськими й німецькими розвідувальними органами, молодь готувала збройні виступи. Так, 23 червня спецслужбами були заарештовані четверо учнів семи-восьмикласників серед-

ньої школи Старокозацького району, у яких «знайшли і вилучили» зброю. Під час попереднього допиту, з'ясувалося, що ці учні — діти куркулів, і ставили на меті відновлення «селянської радянської влади». Більш вірогідною може бути версія про превентивні заходи НКВС щодо нейтралізації т.з. антирадянського елемента, який з розв'язанням війни становив би небезпеку радянській владі.

Інформаційні зведення секретарів райкомів КП(б)У закінчувалися доволі пафосними запевненнями у тому, що попри зазначені факти наявності антирадянськи налаштованого елемента, морально-політичний стан в районах здоровий. «Біднота й середняки, — зазначалося в одному звіті, — підтримують усі заходи партії та уряду і готові в будь-який момент виступити зі зброєю в руках проти фашистів й відстояти державу рад. У всіх єдина мета — скоріше знищити фашизм» [22]. Вагому частку з тих, хто готовий був підтримати комуністів становили колгоспники, колишні батраки та різний люмпенізований сільський люд, серед якого значна маса «була злиднями» і, маючи певну матеріальну вигоду, радо сприймала свого часу політику розкуркулення місних селян і становила опору радянській у владі в бессарабському селі. Переважна більшість населення краю займала невиразну позицію, переважно вичікувальну, сподіваючись на покращення свого соціального положення в умовах чергової зміни правлячих режимів, які один від одного не були кращими.

Найбільш активні та патріотично налаштовані люди брали участь у різноманітних формах спротиву ворогові. Хто у фортифікаційних батальйонах (по 500 чоловік у кожному) та бригадах поточного ремонту доріг, хто у транспортних бригадах підвезення для військових частин боєприпасів, продовольства тощо [23]. Інші облаштовували шпиталі (наприклад, у Татарбунарах і Шабо було обладнано 2 шпиталі на 150 ліжок [24]), записувалися у загони народного ополчення, хоча формування останніх здійснювалося не завжди на добровільній основі та й часу достатнього на їхню організацію, навчання і бойовий вишкіл не було. Якщо в Одеській і Миколаївській

областях Півдня України багатотисячні ополченські підрозділи відіграли помітну роль в утриманні радянських позицій й допомозі кадровим військам РСЧА, то на Ізмаїльщині лише кілька нечисельних загонів, як-то загін «Дунай», утворений з колишніх бійців-інтернаціоналістів загартованих в Іспанії, проявляли зразки мужності й стійкості у боротьбі з ворогом.

Переважно комсомольців, міліціонерів, працівників партійно-державного апарату приймали до винищувальних батальйонів спецзагонів по 450 бійців у кожному районі, сформованих задля охорони оборонних об'єктів, боротьби з ворожим десантом, шпигунами, розвідниками та диверсантами. Щоправда, більшість цих загонів не змогли виконати свого призначення, через погане озброєння та слабку організацію. У межах 13 районів прикордонної Ізмаїльської області було створено біля 20 винищувальних батальйонів [25]. Забезпеченість боєприпасами, вогнепальною зброєю та транспортом цих підрозділів була вкрай низькою. Саратський батальйон, наприклад, мав лише 12 гвинтівок, та й то застарілого зразка, перероблених з навчальних.

На трудовому фронті також не все було так одноставно й організовано, як на сторінках звітів партноменклатурників. Інакше як можна пояснити втечу 9,5 тис. радянських функціонерів та активістів з краю. Попри те, що працівники Дунайських портів, залізничних станцій і вузлів робили все, щоби вивезти у глиб країни матеріальні цінності, обладнання заводів і фабрик, сільськогосподарську техніку, зерно й худобу, навіть десятої частини від того з Ізмаїльської області не було евакуйовано. Швидкий наступ ворога змушував все кидати на розграбування окупантів.

Отже, впроваджувана більшовицькою владою упродовж року (червень 1940 – червень 1941) політика радянізації Південної Бессарабії загострила морально-політичну ситуацію в краї. Опіраючись на раніше вже перевірені тоталітарні методи здійснення соціалістичних перетворень у зрадянیزованих регіонах УРСР упродовж 20-30-х рр., комуністи спромоглися протиставити собі (або зайняти пасивну позицію) в умовах

розв'язаної 22 червня 1941 р. радянсько-німецької війни, розкуркулене й депортоване одноосібне південнобессарабське селянство, позбавлених церков та репресованих церковнослужителів, лишили прав віросповідувати побожних людей, депортували й виселяли десятками тисяч представників національних меншин краю на Схід. На захист радянських кордонів від ворога стали військові частини й підрозділи РСЧА, представники партійно-радянської й ідеологічної номенклатури, силові органи та спецслужби, виховані впродовж одного покоління в радянському суспільстві. Ідеологічно й соціально диференційоване суспільство краю й позиціонувало себе відповідно в умовах розпочатої війни.

Література

1. Советский Придунайский край (1940-1945 гг.): Документы и материалы. — Одесса, 1968; Одесская область в Великой Отечественной войне: 1941-1945 гг.: Документы и материалы. — Одесса, 1970.
2. Бачинский А.Д., Дыхан М.Д., Коновалов Ю.П. Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны. — Одесса, 1990. — С. 104-110; Бачинский А.Д. 1941: На подступах к Одессе // Есть город у моря: краевед. сб. — Одесса, 1990. — С. 85-99; Бачинский А.Д. Непокоренный Дунай. — Одесса, 1995; Бачинський А.Д. Буджацька заграда. Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни. — Одесса, 1995; Михайлуца Н. И. Население юга Украины фронта и фронтовикам в период 1941-1945 гг. — Одесса, 2005. — С. 9-46;
3. Український історик А. Жуковський доводить, що на визначених землях проживало 650 тис. осіб, а у «Паспорт-характеристичі Ізмаїльської області» УМДБ в Ізмаїльській обл. на 1940 р. зазначалося 675 тис. осіб (Див.: Бажан О. Історія Південної Бессарабії у відображенні радянських спецслужб// Південний-Захід. Одесика : істор.-красн. наук. альманах. — Вип. II. — Одеса, 2011. — С. 192.
4. Бажан О. Історія Південної Бессарабії у відображенні радянських спецслужб // Південний-Захід. Одесика : істор.-красн. наук. альманах. — Вип. II. — Одеса, 2011.
5. Електронний ресурс: [www. histpricion. ru / mrep16. php](http://www.histpricion.ru/mrep16.php).
6. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 4980.

– Оп. 1. – Спр. 53.

7. Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). – Одеса, 2006.

8. Михайлуца М. І. Репресії духовенства на Оденщині в першій половині 40-х років ХХ ст. // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади: іст.-мемор. вид. [у 4 т.]. – Одеса, 1997–2006. – Т. 3. – 2005.

9. Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 17968-п. [Кострицкий А. В.]. – 79 арк.

10. Там само. – Спр. 11340-п. – Т. 1-2 [Вустян А. Т.]. – 221 арк.

11. Там само. – Спр. 10519-п. [Белинский Ф. И.]. – 44 арк.

12. Список громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїла на початку Великої Вітчизняної війни подано у публікації І. Бухаревої і П. Кулаковського (див.: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №1 (20). – С. 438–439.

13. ДАОО. – Ф. 4980. – Оп. 1. – Спр. 597. – Арк. 76, 87.

14. Михайлуца Н. И. Население юга Украины фронта и фронтовикам... – С. 29.

15. ДАОО. – Ф. 4980. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 3.

16. Там само. – Арк. 15.

*тут і далі у тексті статті автором з етичних міркувань не подаються прізвища повністю, а лише у скороченому варіанті.

17. ДАОО. – Ф. 4980. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 15-16.

18. Там само. – Арк. 4.

19. Там само.

20. Там само. – Арк. 22-23.

21. Там само. – Спр. 597. – Арк. 76, 84.

22. Там само. – Арк. 129-130.

23. Там само. – Арк. 130.

24. Бачинский А.Д. Непокоренный Дунай. – С. 54; ДАОО. – Ф. 4980. – Оп. 1. Спр. 597. – Арк. 73, 76, 87, 130.

Василь Щетников,
кандидат історичних наук,
доцент ОНУ ім. І. І. Мечникова

1941-Й РІК: ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ
(до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни)

Говорячи про початок бойових дій на південноукраїнських землях 22 червня 1941 р., необхідно пам'ятати, що відлуння II-ої світової відчувалося в Північно-Західному Причорномор'ї набагато раніше. Маємо на увазі, передусім, події в Бессарабії та Буковині влітку 1940 р., що змінили геополітичну ситуацію цілого великого регіону та соціально-економічні зрушення, що визначили стан речей та розстановку сил ряду прикордонних областей УРСР (які були такими до літа 1940 р.), а отже визначили ситуацію та, в такій спосіб, докорінно вплинули на перебіг та наслідки подій трагічного для нашої країни 1941 р. Відтак, події на Одещині та Миколаївщині (щонайменше) влітку – восени 1941 р. не можна розглядати ізольовано від молдавсько-бессарабських подій за рік до цього. Так само як аналіз ситуації між Дністром та Прутом у 1940 р. не буде коректним без розгляду ситуації в Північній Буковині (у даних хронологічних рамках), а цей останній виводить нас на необхідність врахування процесів, що відбувалися у західноукраїнських землях впродовж 1939–1941 рр. Отже, аби краще розуміти специфіку процесів початкового етапу Великої Вітчизняної війни, ми не можемо не вдаватися до регіонального виміру дослідження. А з іншого боку, саме такий підхід виводить нас на загальноукраїнський рівень розуміння перебігу подій 1941 р., пов'язаного з оборонними боями, залишенням неприпустимо великих територій у короткі терміни, зразками безпорадності та розгубленості, але й численними прикладами мужності та героїзму ще більш яскравими на тлі трагізму перших тижнів та місяців війни, створення вузлів оборони ворогові від одного-єдиного бійця, що вирішив стояти на

смерть, до великого промислового міста, якому вдячні нащадки віддали звання героя. До числа таких міст в Україні, як перша серед рівних, належить наша Одеса.

Стосовно початку бойових дій та їх розгортання в рамках «великого бліцкригу» [1] Гітлер наголошував: «гаслом дня було: перше – перемогти; друге – експлуатувати» [2. 11]. Не даремно від самого початку розпрацювання плану «Барбаросса» розпочалися попередні розробки суми економічних заходів, пов'язаних із його здійсненням. Для цього у січні 1941 р. було створено робочу групу (штаб) «Росія», яка розробила для ОКВ [3] два важливих документи: «Військова економіка Радянського Союзу» та «Військово-економічні наслідки операції на Сході». Втім, і сам план «Барбаросса» мав суто економічний розділ під кодовою назвою «Ольденбург» і основні його ідеї, ще до 22 червня 1941 р. було деталізовано у так званій «Зеленій теці» Герінга [4]. Проте дослідники, починаючи з 1942 р., вже достатньо звертали увагу на цей аспект [5], але в контексті нашого питання важливе наступне. «Директиви по керівництву економікою у східних окупованих областях» (або «Зелену теку» Герінга) було призначено для окупованих територій під військовим управлінням. З липня 1941 р. «Зелену теку» було оголошено дієздатною і на територіях, що перейшли під цивільне управління (згадаймо висновок Ф. Гальдера з його щоденника, що війну виграно). З часом «Зелена тека» доповнювалася за рахунок розпоряджень та наказів вищого військового та цивільного керівництва Німеччини здебільшого щодо радянських окупованих територій саме з цивільним управлінням. Саме ці доповнення і склали так звану «Коричневу теку» [6. 181 – 201].

Важливими для нас тут є два моменти. По-перше, націонал-соціалістична концепція принципів господарської політики (на відміну від «більшовицьких принципів»). По-друге, чітка установка щодо ставлення до радянської суспільної власності на теренах окупованих військами сателітів Німеччини, в т. ч. й Румунії: воно «нічим не повинно було відрізнятись від лінії, накресленої у планах фашистської Німеччини» [7. 49].

Окупаційна практика підтвердить правоту народної мудрості, коли про важливі прорахунки говорять, що «не так сталося як гадалося» (йдеться зокрема про колгоспно-кооперативну систему господарства на окупованих українських землях з притаманною саме для України величезною регіональною специфікою [8. 36]), а поки що торкнемось подій 20-х чисел серпня місяця 1941 р. Йдеться про фатальне для долі кампанії 1941 р., та власне й усієї війни, рішення Гітлера про переорієнтацію головного удару не на Москву, а здебільшого на Південь, про що він власне заявляв вже 8 липня 1941 р. [9]. Директива №34 мала доповнення: «Я уже совершенно ясно и недвусмысленно заявлял об этом с самого начала операции. Главной задачей, которую следует решить до начала зимы, является не захват Москвы, а оккупация Крыма на юге, а также промышленного и угольного бассейна на Донце» [10. 134]. В такий спосіб економічний фактор підпорядковував собі усі інші цілі війни, в т.ч. й ідеологічну та політичну. Але саме в зв'язку з цим багато авторів говорять про закінчення 21 серпня 1941 р. блицкригу на Східному фронті: німці блискуче виграли ще кілька блиц-операцій, але війну, зрештою, програли невідворотно [10. 132 – 134].

Крім вивчення перебігу бойових дій на південноукраїнській території, а також специфіки різних окупаційних зон, якими був такий багатий саме Південь України і для розуміння планів сторін в ході перших місяців війни у 1941 р., таким важливим є саме економічний компонент питання, а він, як бачимо, від самого початку, не був другорядним. З огляду на це важливими стають моменти визначення ролі людських та матеріальних ресурсів південноукраїнських земель у боротьбі з ворогом на початковому етапі Великої Вітчизняної війни [11]. А з огляду на події 1940 р., пов'язані з утворенням молдавської радянської державності і ролі молдавського народу та соціально-економічного потенціалу МРСР у вищезазначених процесах. До речі, сучасні історики «молдавісти» саме в такий спосіб розглядають події початку Великої Вітчизняної війни на території Бессарабії

та Буковини. Так, наприклад, один з найбільш відомих дослідників цієї проблеми П. М. Шорніков відмічає, що з загальної чисельності населення Молдавської РСР станом на 1 січня 1941 р. — 2.719 тис. чол. (63,8% з них — молдоване) «в Красную Армию влились 38 тыс. солдат-бессарабцев, преимущественно молдаван, покинувших румынскую армию в июне 1940 г., около 80% общего их числа...» [12. 267, 268]. «Из добровольцев — рабочих, служащих, работников милиции — были сформированы также истребительные батальоны численностью в 10 тыс. бойцов. К 5 июля 1941 г. в войска Южного фронта влились 48 тыс. призывников из Молдавии. Десятки тысяч мужчинполнили фортификационные части» [12. 268]. Всього ж населення МРСР внаслідок призиву до РСЧА та евакуації скоротилося більше ніж на 500 тис. чол., або 18% населення. І все ж тут не склалося «п'ятої колони»: на підрозділи Червоної Армії у Молдові не було скоєно жодного нападу, на залізниці ворогові (хоча він закинув в тил радянських військ більше 30 десантів) не вдалося здійснити жодної диверсії [13. 542]. Все це, звичайно, неабияк допомагало боронити державний кордон країни, і, зрештою, сприяло успіхові одеської оборони у серпні — жовтні 1941 р. Без цього не було б і успіху бійців та командирів лівого крила Південного фронту, мужність яких дозволяла не тільки міцно тримати державний кордон, а й переходити у контрнаступ з висадкою десанту на румунській території і створенням там доволі значних плацдармів [14. 82 — 95]. У своїх спогадах начштабу Дунайського укріпрайону полковник М. І. Крилов (пізніше — заст. начальника опер. відділу штабу Приморської армії) писав: «Насколько я знаю, больше нигде на всем фронте советскому солдату не доводилось в то время ступить на землю врага и хоть ненадолго на ней закрепиться. Без стойкой обороны Дуная и Прута, а затем на Днестре, вряд ли удалось бы остановить врага под Одессой» [15. 16 — 17].

З іншого боку сучасні історики інколи занадто захоплюючись абсолютними цифрами, випускають з поля зору деталі, що найчастіше були вирішальними у конкретному перебігу

подій інколи цілковитої нерозберихи перших тижнів війни. Так, наприклад у новітньому виданні молодих київських істориків І. К. Патриляка та М. А. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду», автори наводять статистичні дані, з яких самі ж роблять два суперечних висновки. З одного боку, про «...колосальну технічну перевагу Червоної Армії над вермахтом особливо в танкових військах». А з іншого боку, про те, що рішення про розгортання радянських танкових мехкорпусів вздовж західного кордону було прийняте лише 22 лютого 1941 року, а головне – укомплектовані технікою вони були на 50 – 100% [16. 106]. Коли ж візьмемо до уваги те, що Південний фронт створювався в умовах бойових дій, що вже розпочалися, що дуже скоро, буквально на початку липня з його складу вже було виокремлено Приморську групу військ у складі 14 стрілецького корпусу, 26 і 79-го прикордонних загонів, Дунайської військової флотилії тощо (які і боронили величезну територію Пруто-Дністровського межиріччя майже три тижні до відходу за лінію старого кордону – на правий беріг Дністра), коли гадаємо, що в цей час (20-ті числа липня 1941 р.) радянські стрілецькі дивізії не були підсилені танками навіть під Смоленськом (що вже й казати про одеській напрямом), а радянські танкові бригади втрачали більше 15% техніки лише на марші з районів їх зосередження до фронту навіть і в 1943 р. тощо [10. 123], то питання про численні радянські танки в одеській обороні стане більш зрозумілим. Не даремно робітники Одеси кмітливо обшивали трактори броньованими листами, створюючи знаменитий «танк» НИ («На испуг»), аж доки вже у вересні місяці в зв'язку з Григоріївським десантом тут не з'явиться справжня радянська бронетехніка.

Говорячи про роль економічних ресурсів регіону (промислових та аграрних) в обороні Одеси, на нашу думку, до цього питання слід підходити більш диференційовано. Що стосується можливостей промисловості (переважно у форматі самого міста, що боронилося, тобто Одеси) питання вже знаходило

висвітлення на сторінках історичних досліджень. Гірше виглядає ситуація з аграрним сектором економіки одеської оборони і ще гірше, коли йдеться про промисловість та сільське господарство решти Одещини. В той же час питання є доволі важливим, щоб його ігнорувати на такій великій хронологічній відстані від подій, а також враховуючи період окупації даної території впродовж майже 2,5 років. Адже йдеться про людські та економічні ресурси, на які могла спертися Червона Армія під час свого відступу північніше вузла одеської оборони, коли він формувався. Йдеться про обсяги евакуйованого з регіону. Йдеться і про перші дні та тижні хазяйнування нової окупаційної влади на території північних районів Одещини та на Миколаївщині у цілому спектрі її втілень: німецька і румунська, військова і цивільна, транзит та більш постійна локалізація інших союзників Німеччини (італійці, угорці тощо) із стихійними та більш плановими способами їх розмежувань та т.ін. Звичайно, мабуть було б невірно (та й зрештою непотрібно) шукати одну єдину причину такої незадовільної ситуації. Але якщо б було потрібно узагальнювати, можна було б, передусім, вказати на вузькість джерельної бази досліджень, зокрема й упередженість дослідників. В якості слушного прикладу може прислужитися ситуація із даними НДК («Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР»), що її було створено у листопаді 1942 р. і яка впродовж кількох років діяла на щойно визволених від окупації територіях СРСР, в т.ч. і на території України [17]. Впродовж багатьох післявоєнних років дані цієї Комісії були чи не єдиним загальноновизнаним джерелом з приводу багатьох аспектів періоду окупації у 1941 – 1944 рр., в т.ч. і на Півдні України. Втім останніми роками і історики що працюють на загальноукраїнському рівні, і дослідники, що розглядають проблему на рівні конкретних регіонів все більше говорять про недостатність даних НДК як єдиного універсаль-

ного джерела. Автор даної статті у своїх публікаціях відмічав, зокрема, що проблема міститься у політизованому характері самих дефініцій, за якими проводилися підрахунки втрат, коли, наприклад у загальну цифру заводяться і дані про втрати «від окупації» і від «військових дій» на Одещині впродовж 1941 – 1944 рр. [18. 70, 71]. Така ж сама ситуація простежується і з даними по промисловості Одеси і Одеської області.

Стислий обсяг даної статті не дозволяє нам більш ретельно схарактеризувати усі напрямки недостатньо вивчених аспектів періоду одеської оборони, що дозволило б більш рельєфно та всебічно висвітлити це унікальне явище початкового етапу Великої Вітчизняної та навіть усієї Другої світової війни, показати вплив одеського фактору на оборону інших міст-героїв, перебіг подій наступних етапів цієї у повному розумінні народної війни. Але навіть такий короткий огляд свідчить про те, що дослідники й досі не мають чіткого уявлення про ті аспекти проблеми, що дозволили б підійти до вивчення питання оборони Одеси у 1941 р. і подальшої окупації та визволення Буго-Дністровського межиріччя у 1944 р. більш комплексно і фахово.

Автор даної статті у багатьох своїх розвідках вже торкався названих та інших аспектів проблеми, але наостанок хотілося б зазначити головне: по-перше — критика даних Надзвичайної Державної комісії зовсім не означає потреби відмови від існуючого радянського джерельного масиву в цілому, навпаки розуміння його недоліків дає можливість користуватися його перевагами, а саме фактом його створення так би мовити «по гарячих слідах». По-друге і головне: на нашу думку, магістральною лінією виходу з проблеми джерельного забезпечення даної теми може бути більш комплексний підхід до її вивчення з залученням даних усної історії, більш активного застосування порівняльного аналізу економічного та соціального розвитку регіону як у довоєнний, так і в окупаційний та післявоєнний періоди. Нарешті, більшої і саме творчої та критичної (а не лише ілюстративної) уваги потребує преса окупаційного періоду, нового прочитання чекає вже існуюча іноземна література в т.ч. і така,

що вже стала так би мовити «класикою жанру» (наприклад праці О. Далліна [19]). І, безумовно, сьогоднішній етап досліджень потребує обов'язкового залученням праць румунських дослідників, але без упередженого ставлення до них, про що ми вже неодноразово писали.

Література:

1. Як теорія була сформульована на початку ХХ ст. німецьким військовим керівництвом. Вперше цей термін (*Blitzkrieg*) з'явився у журналі «Дойче Вер» у 1935 р. і мав відношення саме до «великого блицкригу», тобто до концепції стратегічної операції, що й було зафіксовано у 1938 р. у журналі «Мілітер Вохенблатт». Але паралельно Гейнц Гудеріан та ін. вдосконалюють теорію «малого блицкригу», або тактики дії танкових військ, спрямованих на оточення та знищення супротивника.

2. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941 – 1944. – К., 2010. –

3. Oberkommando der Wehrmacht (OKW) – верховне командування збройних сил нацистської Німеччини.

4. Ще 9 червня 1941 р. Берлін створив підпорядкований Г. Герінгу військово-економічний штаб «Ост» як складову «Східного економічного керівництва». Господарські групи штабу «Ост» діяли у тісному контакті з військовим командуванням, окупаційною владою (навіть і не німецької зони окупації), представниками німецьких монополій.

5. Леонтьев А. «Зеленая пашка». – М., 1942.

6. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов. Тт. 1 – 3. – М., 1966. – Т. 2.

7. Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – М., 1980.

8. В. П. Щетніков Трансністрія: політика окупантів в аграрній сфері (1941–1944 рр.) – пошуки концептуального забезпечення // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». Вип. 202, ч. 1. – Черкаси, 2011. – С. 28 – 38.

9. Мабуть на таке рішення Гітлера вплинув і висновок Гальдера, зроблений ним 3 липня 1941 р. про те, що війну на Сході практично виграно.

10. Больных А. Молниеносная война. Блицкриги Второй мировой. – М., 2008.

11. Дотримання принципу системності дослідження вимагає піти й далі, отже йдеться про питання внеску України (південноукраїнського регіону з притаманною йому специфікою) у формуванні військово-промислового комплексу цілого СРСР.

12. Шорников П. М. Молдавская самобытность. – Тирасполь, 2007.

13. Внутренние войска СССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: Докум. и материал. – М., 1975.

14. Синенко В. Операция «Киля-Веке». – М., 1975.

15. Крылов Н.И. Не померкнет никогда. – 2-е изд. – М., 1984.

16. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – К., 2010.

17. Правда. – 1942. – 2 нояб.

18. ДАОО (Державний архів Одеської області) – Ф.П-11. -Оп.11. -спр. 51: «Переписка областной комиссии содействия Чрезвычайной государственной комиссии с Республиканской комиссией содействия по учету злодеяний, совершенных фашистскими захватчиками. Сводные данные об ущербе, причиненном фашистскими оккупантами народному хозяйству области...».

19. Dallin A. Odessa, 1941 – 1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM – 1875: California, 1957. та ін.

Сергій Боган,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри українознавства

Одеської держ. академії будівництва і архітектури

***ПОЧАТКОВА ОСВІТА В ОКУПОВАНІЙ
РУМУНСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ
ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ У 1941-1944 рр.***

Тема колабораціонізму в період Другої світової війни не втрачає актуальності в європейській історичній науці загалом і українській зокрема з огляду на складні політичні, соціокультурні та етнічні процеси в сучасній Європі. Колабораціонізм в Україні був наслідком жорстокого нацистського окупаційного і не менш жорстокого сталінського владного режимів. Колабораціонізм як феномен української історії відтворив реалії, які існували в суспільстві в його кризовому стані і виступив у якості регулятора поведінки як окремих громадян України так і значної частини її населення. Адже коливання суспільства в амплітуді «стабільність-нестабільність» завжди спричиняли й спричиняють утворення різних типів соціальної поведінки українців. Зміна зовнішнього середовища, загальна криза суспільства в умовах протистояння політичних сил, війни, окупаційного режиму викликає таку реакцію індивіда, яка безпосередньо залежить від свідомості людини та реакції особистості на покарання чи заохочення, суперечностей в житті особистостей, які також виступають рушійною силою поведінки людини у кризовий час. Відповідно вивчення колабораціонізму в роки Другої світової війни в Європі загалом і в Україні зокрема має під час загальносвітової фінансово-економічної та духовної кризи важливе науково-теоретичне та практичне значення.

Метою дослідження є освітянський колабораціонізм на окремій території України, де окупаційний режим був порівняно менш жорстким. А саме — в румунській зоні окупації «Трансністрія», до складу якої входила частина сучасних Одеської та

Миколаївської областей. Освіта завжди була і залишається однією з найважливіших складових суспільного життя. Стаття має завдання: дослідити стан початкової освіти у вищезначених географічних межах в період 1942-1944 рр., вивчити роботу закладів початкової освіти; визначити функціональний та адміністративний механізм керування сферою початкової освіти в умовах окупації; з'ясувати умови навчання школярів та умови роботи викладачів; розглянути навчальну та господарську діяльність закладів початкової освіти; визначити роль закладів початкової освіти в окупаційній політиці румунської влади.

Тема колабораціонізму в Україні у 1941-1944 рр. останнім часом розглядалась в багатьох цікавих історичних публікаціях. Змістовно і всебічно ця тема була висвітлена в монографії В. О. Шайкан «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату Україна та військової зони в період Другої світової війни». Але поза увагою дослідниці залишилась територія південної України, що була окупована як німецькими нацистами, так і їх румунськими союзниками. Серед наукових праць українських істориків, що розглядали останнім часом цю тему, слід відзначити статті М. Ю. Богатюка, В. В. Гінди, Г. Гусейнова та В. П. Щетнікова [1]. Але діяльність закладів початкової освіти на території сільських районів Одещини та Миколаївщини вимагає додаткового окремого висвітлення в історичній науці.

В ході дослідження було використано накази румунських окупаційних префектів і відділів шкільної освіти по питаннях навчального і виховного характеру, шкільні навчально-виробничі плани, листування з окупаційними органами влади, рапорти і доповіді директорів шкіл до окупаційних освітніх інспекцій, шкільні журнали обліку відвідування та успішності учнів, інша шкільна документація тощо.

Як нагороду за лояльність до нацистської Німеччини Румунія одержала згідно з угодою від 19 липня 1941 р. Одесу із частиною південноукраїнських земель [2. 132]. Тут було встановлено окупаційний режим, який у багатьох аспектах здавався менш жорстоким, аніж на іншій території України у

таких окупаційних зонах як рейхскомісаріат Україна, дистрикт Галичина, військова зона. На окупованій румунами території України була створена нова провінція «Трансністрія». Окупаційну владу на місцях здійснювали префектури, які налагоджували життя підвладного населення і формували у відповідності до настанов Бухареста систему початкової, середньої, вищої освіти. Все це зображувалося як велике благодіяння начебто звільненому від більшовизму українському народові. Перший напис в учнівському зошиті на першому уроці письма був наступний: «Виростали наші діти неписьменні й голі. Тепер вдягнені і ситі і всі вчаться в школі» [3. 1].

Крім письма в початкових школах на території Трансністрії вивчалась арифметика, що включала: додавання і віднімання чисел першого десятка з розв'язанням задач в одну дію (38 год.), додавання й віднімання в межах двадцяти (12 год.), множення й ділення в межах двадцяти (30 год.), чотири арифметичні дії з цілими десятками в межах ста (15 год.), додавання і віднімання в межах ста без переходу через десяток (10 год.), додавання і віднімання в межах ста з переходом через десяток (15 год.) [3. 2].

У відповідності до румунської офіційної ідеології вивчався Закон Божий, що включав бесіди про Бога, як творця і промислителя (4 години), пояснення хресного знамення, поклонів, відомості про храм, правила поведінки в храмі, правила прийняття благословення священика [3. 3]. Також вивчались: румунська мова [4. 15], пропагандистський предмет з назвою «Бесіди про героїв» [4. 22] і українська мова й читання [4. 7]. Румунські окупаційні власті з самого початку окупації не руйнували систему національних середніх шкіл і вивчення національних мов, що залишились їм у спадок від радянської системи освіти в УРСР. В наказі №72 учбового інспектора Очаківського повіту Даніческу від 2 травня 1942 р. директорат шкіл просить надати інформацію, яка школа є українська, румунська, російська або німецька [5. 3]. Журнали обліку відвідування й успішності в українських школах велися

українською мовою. [5. 2 – 23]. Оцінювання успішності відбувалося за чотирибальною системою [5. 3].

Фінансування шкіл було покладено на місцеві громади, для чого було встановлено шкільний податок, який були зобов'язані сплачувати всі мешканці населеного пункту в тому числі й вчителі, у яких цей податок вираховували з зарплатні. Контроль за збиранням податку було покладено на шкільний комітет з трьох селян-господарів, старости села і директора школи. Податки збиралися рейхсмарками і натуроплатою [5. 4]. Шкільний комітет також відповідав за ремонт школи і забезпечення нормальних умов для навчання [5. 8]. Канцелярські приналежності в школах не видавались, а продавались. В школі с. Комісарівка лише зошитів було продано на суму 287 марок. [6. 7]

Ставка шкільного вчителя з неповною вищою освітою була 132 марки 50 ффенігів. Ставка вчителя з освітою 10 класів була 97 марок 50 ффенігів. Вчителів з вищою освітою вочевидь не було, або майже не було. За клопотанням директорів шкіл найбільш здібних вчителів відправляли до Одеси підвищувати свою кваліфікацію. Так, молода вчителька Стрельченко Наталія Іванівна у 1943 р. відправилась вступати до Одеського педагогічного інституту [6. 33]. Закон Божий викладали священники. Так у селі Матіясове священник отець Акулов викладав два рази на тиждень згідно з розкладом 16 уроків у кожному класі [6. 1]. Вчителі отримували продовольчий пайок, який судячи з рапортів директорів шкіл румунські чиновники постійно затримували [6. 38].

Школи перебували під постійним ідеологічним пресингом румунських окупаційних властей. На румунські свята всіх школярів заганяли з ранку до церкви. Потім проводили святкові конференції. Діти повинні були співати румунські пісні, читати румунські віршики і танцювати румунські танці [7. 13]. Учні та вчителів початкових шкіл румунські окупаційні власті постійно притягували до сільськогосподарських громадських робіт. Згідно з наказом губернатора Трансністрії Алексеану від 23 квітня

1942 р. з початком польових робіт: 1) школи повинні припинити заняття і учні разом з вчителями мають полоти бур'ян; 2) кожна школа зобов'язана мати сад (город) приблизно в один гектар. Половина зібраного з саду врожаю має йти до шкільної їдальні, а половина – вчителям пропорційно їх роботі, 3) шкільний двір має бути очищений від нечистот і т.і. [7. 2]. За наказом префекта Очаківського повіту В. Горського від 15 червня 1942 р. учні шкіл повіту притягались до таких громадських робіт як прополювання бур'яну і нищення шкідливих гризунів. За кожен шкірку знищеного гризуна як доказ старанної праці учні отримували винагороду – два пфеніга [8. 60]. Також було наказано учням шкіл збирати лікувальні рослини для медичних потреб [9. 6]. Багато південноукраїнських шкіл мали свої дрібні аграрні господарства. Школа у с. Луб'янка засіяла 2 гектари проса і збрала врожай 5 центнерів 80 кілограмів [10. 2]. За рапортом від 14 грудня 1943 р. школа села Зоріно Александерфельдського району збрала 95 кг кукурудзи і бавовни [10. 6]. Шкільні господарства часто ставали жертвами грабунку румунських вояків. Так, школу у с. Вікторівка в районі Березівки на Одещині пограбували румунські солдати на чолі з лейтенантом Мірче Буджаном. Грабіжники забрали вівцю, 32 кг. ячменю і 40 кг кукурудзяної муки [10. 29].

Документація шкільного інспекторату Очаківської префектури підтверджує наявність у повіті не тільки румунських та німецьких початкових шкіл, а й українських та російських, що спростовує попередні догматичні твердження історичної літератури про суцільну румунізацію системи освіти на окупованій румунськими загарбниками території Південної України. За фінансування шкіл та умови навчання на місцях повністю несли відповідальність шкільні комітети, які діяли в тісній взаємодії з колабораціоністськими органами місцевого самоврядування.

Гуманітарна діяльність початкових шкіл в Трансністрії здійснювалась під щільним ідеологічним контролем з боку румунських окупаційних властей, які в справах освіти репрезентували шкільні інспекторати повітових префектур. Про-

грами виховної роботи та деяких гуманітарних дисциплін в початкових школах були розроблені в дусі румунського монархізму, антикомунізму та клерикалізму. Школи в окупованій румунськими загарбниками Трансністрії були не лише закладами освіти, а й дрібними аграрними господарськими комплексами, що діяли під керівництвом румунських окупаційних властей. Відповідно позакласну трудову діяльність викладачів та учнів початкових шкіл можна розцінювати як економічний колабораціонізм. Але цей колабораціонізм не підлягає моральному осудові, оскільки вищезазначена трудова діяльність була спрямована на виживання, за відсутністю в ній ознак злочину. Дозвіл підвищувати свою кваліфікацію та отримувати вищу освіту, що надавали окупанти українським вчителям свідчить про відсутність політики антислов'янського расизму й нацизму в діяльності румунської влади в південній Україні. Це є додатковим доказом того, що румунський окупаційний режим в зоні «Трансністрія» відрізнявся і був ліберальнішим, аніж в німецьких зонах окупації України.

Література

1. Богатюк М. Ю. Шкільництво і шкільна політика в рейхскомісаріаті Україна, 1941-1944 // Визвольний шлях. — 1993. — Кн.1. — Січень. — С.122-125; Гінда В.В. Вищі учбові заклади Вінниччини в роки німецько-фашистської окупації (1941-1944) // Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наук. конференції. Вінниця, 2001. — С. 280 — 285; Гусейнов Г. Історія створення та діяльності агрошкол на Криворіжжі в окупаційну добу 1941 — 1943 рр. // Сборнік українських земель в контексті подій Другої світової війни. Зб. матеріалів наук. конференції 24-25 жовтня 2000 р. — Кривий Ріг, 2000. — С. 143 — 159; Щетников В. П. Одесский университет: 1941 — 1944 годы (По материалам окупационной прессы). — Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова. — Випуск 9. — 1999. — С. 266 — 271.
2. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк-Львів. — 1993.
3. Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р-1763. Очакі-

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

вська префектура. — Оп. 1. — Спр 7. Навчально-виробничий план для 1-3 класів Ново-Андріївської школи на 1942-1943 навчальний рік. -

4. Там само. — Спр. 4. Журнал обліку відвідування й успішності учнів 1 класу Ново-Андріївської школи на 1942-1943 навч. рік.

5. Там само. — Спр.2. Накази Очаківської префектури і шкільного відділу стосовно шкільного податку та питань учбового й виховного характеру (17 квітня 1942 — 10 травня 1943 рр.)..

6. Там само. — Ф. Р-1762. Листування шкільного інспекторату Очаківської префектури. — Оп.1. — Спр.1 Рапорти директорів шкіл і вчителів шкільному інспекторові про потреби шкіл і ремонт, про видачу пайків (17 квітня 1942 — 10 травня 1943 рр.).

7. Там само. — Ф. Р-1763. — Оп.1. — Спр.2.

8. Там само.— Ф. Р-1651.Очаківська префектура. — Оп.1. Спр. 2. Листування префектури м. Очакова. .

9. Там само. — Ф. Р-1763. — Оп.1. — Спр.2.

10. Там само. — Ф. Р-1762. — Оп.1. —Спр1.

Тетяна Подкупко,

кандидат історичних наук,

зав.відділу рідкісних видань і рукописів

Одеської нац. наукової бібліотеки ім. М. Горького,

доцент кафедри суспільних наук

Одеського нац. медичного університету

***РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
З ПІВДНЯ: ШТРИХИ ДО ДІЯЛЬНОСТІ
П. ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)***

Землі Північного Причорномор'я із сивої давнини приваблювали до себе представників різних культур та народів. Тут побували кочові племена киммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів і високоосвічені грецькі мореплавці-колонізатори, які шукали щастя за межами Малої (Материкової) Греції; не цурались завойовницьких походів на благодатний край і давньоримські легіонери... Ранньослов'янські князі зі своїми дружинами, як свідчать літописи, були тут господарями... Велике Князівство Литовське, Руське, Жимайтське декларувало свої зацікавлення у регіоні, що знайшло віддзеркалення у міжнародних угодах та договорах... Як Річ Посполита вбачала кордони своєї держави відбилось у красномовному гаслі «від моря і до моря»... Йшли часи, минали століття і вихор історичних подій заніс на ці терени козаків... Уславлені козацькі походи XVI-XVII ст. на Кафу та Константинополь починались з гирл річок, що впадали у Чорне море...

З сер. XVII ст. на землях між Південним Бугом та Дністром утворилась так звана «Ханська Україна». Її появу можна назвати компромісом у володінні Буго-Дністровським межиріччям між Туреччиною, Кримським Ханством та українськими керманічами. Представники зазначених держав час від часу прагнули поширити, посилити свої як політичні, так

і економічні впливи на ці причорноморські терени. Інституція територіально охоплювала всю Південну Україну, крім Запорозької Січі. Туди частково входили землі сучасних Херсонщини, Бессарабії і Південного Поділля. Ця частина України мусила визнавати зверхність хана. Звідси і назва в джерелах – «Ханщина», «Ганщина», «Ханська Україна».

Найвищим керівником «Ханської України» був гетьман. На шляху до влади претендент мав виявити неабиякі дипломатичні здібності. Майбутнього гетьмана обирало місцеве населення. Далі, за рекомендацією Кримського хана, його затверджував Турецький уряд. Резиденція гетьманів була в Ягорлику, згодом – в Дубоссарах. Ці урядовці були переважно (в XVII ст. виключно) українського козацького походження. Інститут ханських гетьманів сам по собі є феноменом в історії українського державотворення. Ця проміжно-перехідна посада була середнім варіантом між васалітетом і намісництвом. Гетьман був не лише адміністратором, а й представляв інтереси місцевого населення перед кримсько-турецькою владою. Уряд «Ханської України» провадив жваву зовнішньополітичну діяльність з сусідніми державами, що надавало йому широкого політичного значення. Найбільш заповзяті гетьмани «Ханської України» мали значний вплив на українсько-татарські відносини й на загальноукраїнські справи.

Однією з таких вагомих та впливових постатей серед гетьманів «Ханської України» був Петро Іваненко (Петрик). Все життя і діяльність цієї постаті овіяно таємничістю. Безцінна інформація, яка може пролити світло в студіюваннях діяльності гетьмана П.Іваненка зберігається в архівосховищах України, Росії, Польщі, Туреччини. Цінні матеріали, що зберігались в Криму, як відомо, були загублені разом з документами про діяльність ханських гетьманів і, зокрема, П.Іваненка. Пласт документів-архівів Туреччини через низку труднощів майже не залучено в науковий обіг дослідниками.

Окремі біографічні відомості, перш за все походження та освіта Іваненка, потребують розшуку джерел, їх ретельного

вивчення. Сьогодні напевне можна говорити, що родом він з південного регіону Гетьманщини, точніше — з Полтавського полку. За станом родина Іваненків належала до тодішньої козацько-старшинської еліти, що викристалізувалась й сформувалась за часів початку Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Після ґрунтовної початкової освіти, так званої «домової науки» у Петра Іваненка були роки навчання, в тому числі й у Києво-Могилянській академії.

Свою службу кар'єру П. Іваненко розпочав наприкінці 1680-х рр. в Генеральній військовій канцелярії Гетьманщини. Швидкий злет по службовим сходинкам Іваненка до посади генерального канцеляриста дозволив ще молодому чиновникові цілком зануритись в найнагальніші державні проблеми України. Найбільший вплив на формування державницького світогляду заповзятого початківця мав безпосередній патрон Іваненка — Василь Леонтійович Кочубей (Генеральний Писар, а згодом — Генеральний Суддя). Маючи протекцію не лише Генерального Судді, а й самого гетьмана Івана Мазепи, П. Іваненко намагався безпосередньо впливати на політику Гетьманщини. За специфікою своєї служби, характером доручень по зв'язку перших осіб держави з полковою старшиною, зокрема Полтавською, молодий канцелярист був добре ознайомлений як з внутрішнім, так і з зовнішнім життям не лише тодішньої столиці — Батурина, а всієї Козацько-гетьманської держави. Ця обізнаність, поєднана з високою освіченістю, не могла не викликати обурення у П.Іваненка тогочасним станом Батьківщини. Сумління спонукало до рішучих дій.

Не знайшовши належної підтримки на Гетьманщині, Іваненко намірювався знайти союзників за її межами. Виконавши чергове доручення, а саме відвіз монаршу платню Полтавській старшині, зокрема полковникові Федору Жученку, отримавши за це вдячного листа, ранньою весною 1692 р. П. Іваненко їде на Запорозьку Січ. На той час Січ вже стала традиційним центром опозиційних віянь в Україні. «Держава в державі» приймала в своє братство усіх охочих, єдиною умо-

вою для влиття було вірування в Христа. Минуле, інколи кримінально-злочинне, після прийняття до товариства й припису до одного з тридцяти восьми кошів, лишалось далеко позаду. Життя на Січі для кожного козака починалось з білого аркушу. Заслужити слави чи бути присоромленим – тут все залежало від особистих якостей. З Січі козаків уже не видавали жодному урядові, тут діяли свої закони, були свої покарання, свої заохочення...

Щодо діяльності П. Іваненка в період від появи на Січі до походів на Гетьманщину (1692 – 1696 рр.) існує кілька версій. Одна з них, що його відрядили опозиційні гетьманові І. Мазепі старшинські кола [1. 638 – 640]. Друга версія, що до втечі й виступу канцеляриста був причетний сам І. Мазепа, який таким чином готував головний виступ проти московських утисків козацько-гетьманської держави. Існує версія про самостійні наміри молодого політика втілити в життя свою модель Української держави [2, 44-51]. Ще одна версія про те, що на різних етапах діяльності П. Іваненка вплив на його політику, з боку інших, мав різну силу і якість [3. 11 – 48].

Прибувши на Січ, П. Іваненко починає антимосковську пропаганду проти зростаючих утисків українських старшин [4. 1 – 5]. Енергійні, захопливі промови, підкріплені незаперечними фактами, знаходять у запорожців «сіроми» підтримку і співчуття. Висока освіченість, досвід дипломатичної роботи привертають до Іваненка увагу місцевої старшини. Невдовзі Петрика (таке прізвище він отримав від запорожців) обирають січовим писарем. Залучившись певною підтримкою та повідомивши кошового І. Гусака, Петрик їде з Запорізької Січі до Кримського ханства. По дорозі він заїхав до Казикермену. Звідти він надіслав листа запорожцям, де подякував за хліб-сіль і просив підтримки у збройному виступі проти московських залог. 26 травня 1692 р. Петрик та бей Казикермена Кемен-мурза підписали військово-політичний договір – «Статті вічного миру» між Україною і Кримським Ханством. Договір віддзеркалив основні устремління і пориви тодішніх

українських державотворців – вирішив питання теренових меж, економіки, зовнішніх політичних взаємин та внутрішньої злагоди в суспільстві [5. 108 – 111].

Договір передбачав утворення української незалежної соборної держави – «Государства Княжества Выделнаго Киевскаго, Черниговскаго й всего войска Запорожскаго Городового і Народа Малороссійскаго» (ст. I, XI), встановлення дипломатичних відносин (ст. XIII, XIV), гарантії взаємного ненападу (ст. VIII), встановлення українсько-кримського оборонно-наступального союзу (зокрема проти Речі Посполитої та Московської держави, ст. II, III, IV, VII), економічні угоди – вільні та безмитні промисли для українців у татарських степах (ст. V) та вільна безмитна торгівля між державами (ст. IX) тощо... [6. 720 – 744]. Цей документ є досягненням української політико-правової думки, найвиразнішим виявом української національної самосвідомості та державної ідеї у XVII ст. У документах Петрика (договори з Кримським ханством, універсалах та листах) значною мірою відбилася концепція державного розвитку як Запорозької Січі, так і Гетьманщини.

Запорозька Січ поставилася до ідей П. Іваненка уважно, але не надала йому очікуваної підтримки. Військова допомога Січі Петрику уособилася в кількох сотнях «голоти». Проти них виступило кілька полків, сам гетьман І. Мазепа і московські війська. Однак, Петрик все ж вирушив походом на Україну. Взяв в облогу Новобогородицьку фортецю на річці Самарі, але не зміг її здобути. Далі пішов до Орільських сотень Полтавського полку. Тут його визнали два міста – Китайгород та Царичанка. Згодом за підтримку повстанцям сотників цих міст було жорстоко покарано. На прилюдному судовищі в Полтаві на смерть скарали царичанського сотника. Доля Китайгородського склалась не краще. Публічно відшмагавши батогами (таке приниження гірше за смерть), сотника заслали до Сибіру. Петрикові союзники – татари – почали грабувати населення, виводити ясир. Це викликало обурення місцевого населення. Петрик змушений був відступити до Перекопу.

Російський державний архів давніх актів у Москві в фонді 123 – Зносини Росії з Кримом, у донесенні посланця від І. Мазепи на Січ Сидора Горбаченка містить інформацію про чисельну підтримку Петрика і союзу з Кримом запорожцями. В цьому ж фонді міститься лист московських царів з обіцяною грошовою винагородою козакам за відмову брати участь в акції Петрика [7. 11, 15, 17]. Це свідчить про велику увагу з боку Московських царів до повстання П.Іваненка, яке підтримувало населення, і спроби відвернути від нього козаків шляхом підкупу.

Другий воєнний похід Петрика на Гетьманщину відбувся у січні 1693 р. 30-40 тис. татар на чолі з зятем хана Нурадин-ном-султаном та його сином Ширин-беєм знову пішли на землі Полтавського полку [8. 1 – 5]. Під самою Полтавою татари знову почали пилондрувати і грабувати поселення, брали ясир. Хоча Петрик і убогав випустити бранців, однак саму акцію було скомпрометовано. Цього разу жодне місто не підтримало Петрика. Невдалими були й походи 1694 і 1696 рр.

Переконалий український державник, Петрик розумів усю небезпеку для України з боку Москви і Польщі. Невдача походів на Лівобережжя призвела до руйнації планів Петрика про широке загальноукраїнське державне будівництво. Свої ідеї йому вдалось частково втілити в життя на теренах «Ханської України». Найгострішими й досі не з'ясованими проблемами є діяльність Іваненка у якості гетьмана Ханської України; хронологічні межі цієї діяльності; співпраця Петрика із українськими діячами, особливо після Полтавської катастрофи і активним пошуком українськими лідерами південних союзників, яких уособлювали Крим і Туреччина.

Внутрішній лад держави за Петриком мав бути тотожним тому, що був за Богдана Хмельницького. Полковий устрій передбачав відповідний адміністративно-територіальний поділ. Полк включав край з центральним, полковим містом та сотенними містечками й селами. У містах передбачалось Магдебурзьке право – громадське самоврядування з самоуправлінням і судом,

розмежуванням ремісників на цехи, з правом мати свій герб і печатки. При «показачені» козацька родина обробляла свою займанщину, яка відходила від пана, якщо такий був. Земля мала надаватись і полковим чиновникам. Так передбачалось відновити клас рангових помість, якими володіли б козацькі чиновники, доки перебували на службі. Кожен козак мав бути самостійним власником своєї ділянки і зобов'язаний за це нести військову службу і був би звільнений від інших повинностей і поборів.

Загибель П. Іваненка овіяна ще більшою таємницею, ніж його походження і життя. Різні джерела по-різному дають дату смерті П. Іваненка. Дані коливаються від кінця XVII ст. й до першої чверті XVIII ст. В Центральному державному історичному архіві у місті Києві в Фонді 51 (Генеральна військова канцелярія) міститься згадка про діяльність Іваненка у першому десятилітті XVIII ст. та про чергові спроби його вбивства за замовленням московського керівництва [9. 2 – 3]. Ці свідчення спростовують усталену традицію в історіографії щодо загибелі Петра Іваненка від рук Якова Вечорки у 1696 році. Після того як Петрик опинився на Січі 1692 р. оголошена винагорода за його голову поступово зростала. На 1696 рік за живого чи мертвого бунтаря обіцяли 1000 карбованців. Знайшлась людина, яка спокусилась винагородою. Скористатись нею вбивці не вдалось – він загинув у тому ж таки бою 1696 р. від татарського списа, коли намагався врятуватись втечею. Сплондрований труп з відтятою головою демонстрували для залякування непокірних мешканців південних полків, як тіло Петрика... Однак, у тому ж таки році П. Іваненко нагадав про своє існування. Наполегливі спроби Московського царського уряду вбити гетьмана Ханської України відбилися у листуванні, донесеннях, звітах... У 1708 році такий собі Андрій Ковбаса вимагав, крім обіцяної грошової винагороди, ще й маєток за смерть Петрика. Однак, загибель гетьмана Ханської України заперечували звістки про діяльність Петрика в причорноморському краї. В джерелах за 1709 р. є відомості про загибель Андрія Ковбаси, який так і

не одержав масток [10. 30 – 35]. Частина істориків вважає, що Петрик гетьманував з перервами до 20-х рр. XVIII ст., і попри намагання тодішніх найманих убивць дожив до старості. Як життя гетьмана, так і час та подробиці завершення земного шляху овіяні таємничістю.

Завдяки Петру Іваненку в державній думці кінця XVII – початку XVIII ст. відбилось значення Південного регіону для економічного, політичного, культурного розвитку України. Діяльність Петрика була цеглиною в розбудові держави з Півдня, при допомозі татарських союзників. Сама ж Ханська Україна являє собою складову історії вітчизняного державного будівництва.

Література:

1. Багалей Д. Петрик // Русский биографический словарь. – Т. 13.
2. Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького // Розбудова держави. – 1993. – № 5.
3. Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа і Москва // І.Мазепа і Москва. – К, 1994.
4. Російський державний архів давніх актів у м. Москві (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 2. –Спр. 66.
5. Подкупко Т.Л. Договір про Вічний мир з Кримом 1692 року – історична пам'ятка епохи // Записки історичного факультету. – Вип. 8. – Одеса, 1999.
6. Статьи вечного мира с государством Крымским Княжества Выдельного Киевского, Черниговского и всего Войска Запорожского Городового и народа Малороссийского, лета 1692 мая 26 день// Оглоблин О. Договір П.Іваненка (Петрика) з Кримом// Ювілейний збірник на пошану ак. Д.І.Багалія. – К., 1927.
7. РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 11, 15, 17.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК). – Ф.51.– Оп. 3. – Спр. 501. .
9. ЦДАК– Ф.51.– Оп. 3. – Спр. 615.
10. Подкупко Т.Л. Геополітичний чинник в політиці гетьмана «Ханської України» Петра Іваненка (Петрика) // Чорноморська мінувшина. – Вип. 2. – Одеса, 2007.

*Аліса Ложешник,
магістрант історичного факультету
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

***УЧАСТЬ СТАРШИНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА
ТА ЙОГО ВОЄННИХ ДІЯХ
В БУГО-ДНІСТРОВСЬКОМУ МЕЖИРІЧчі***

Маніфестом від 3 серпня 1775 р. Катерина II сповіщала населенню Імперії не тільки про знищення козацької вольниці на Дніпрі, але й про відсутність козацького стану на Україні. Нова війна з Туреччиною, яка насувалася, змусила царський уряд змінити свою тактику стосовно запорозьких козаків. Окремі питання історії Чорноморського війська розглядалися ще у сер. XIX ст. У дослідженні І. Д. Попки широко представлені нарративні джерела, перекази про устрій війська чорноморських козаків, про побут козаків та їхній бойовий шлях. [1] Деякі з досліджень, які з'явилися протягом др. пол. XIX – на поч. XX ст., стосувались життя та діяльності видатних постатей в історії краю, серед яких варто назвати написані П. П. Короленком біографії кошових отаманів Чорноморського козацького війська С. Білого, З. Чепіги, А. Головатого [2]. У той самий час із друку виходять праці Є. Феліцина, В. Потто [3]. У пошуках історичних витоків Кубанського війська дослідниками було опрацьовано джерела Катеринодарського архіву, що стосувались обставин виникнення війська вірних козаків та основних моментів історії цього формування наприкінці XVIII ст., долі його окремих представників, насамперед кошових отаманів. [4] Цікавим доробком з історії Чорноморського козацького війська стала й книга В. Голобуцького [5], написана на основі комплексу джерельних матеріалів. У книзі А. Бачинського та О. Бачинської [6] зроблено вдалу спробу відтворити модель поведінки козацького населення українського Півдня після ліквідації Запорозької Січі. У 1997 р. виїш-

ла стаття І. Анщупова [7], в якій подано історію війська чорноморських козаків. Поряд із зазначеними працями з друку вийшли і продовжують виходити дослідження, які стосуються поставленої наукової проблеми. Лише останнім часом працею дослідників з України та Російської федерації вийшли дослідження, які торкаються окремих аспектів життя козацтва XVIII ст. Серед них праці А. Бойка, Т. Гончарука, І. Сапожникова та Г. Сапожникової [8] тощо.

Потьомкін, котрому цариця доручила начальство над російським військом, розумів значення запорожців для війни з турками. Тільки вони знали всі річки, байраки, шляхи за Бугом та на Буджаку, де мала проходити війна. Тільки вони знали військові звичаї турків і вміли вистежувати їх, нападати несподівано [9. 142 – 151]. Щоб залучити запорожців Потьомкін оголосив по всіх запорозьких землях, що доручає старшинам Сидору Білому та Антону Головатому збирати всіх запорожців на «козацьку» службу [10. 6]. До кінця 1787 р. запорожці збирались піші у Прогноях під рукою С. Білого, а верхівці – на Чичаклеї з Чепігою. У грудні ж, за наказом генерала Суворова, піші козаки перейшли з Прогноїв у Василькове і, заклавши там Військовий Кіш та поробивши деякі курені, завели на Коші весь січовий лад. На загальній раді вони обрали С. Білого кошовим отаманом, А. Головатого — суддею, І. Підписецького писарем. Разом були обрані 38 курінних отаманів, «як одвіку водилося в Запорозькому Війську». У січні 1788 р. Потьомкін уже вживає вираз «Військо вірних козаків», військовим отаманом якого призначається С. Білий. Суворов же, звертаючись до запорожців, звав їх у своїх листах «Військом вірних запорозьких козаків».

На початку січня 1788 р. Потьомкін писав цариці, що запорожці просять, аби оселити їх на Тамані, що вони в більшості тепер жонаті і надалі хочуть зректися свого бурляцького розпусного життя. Цариця одповіла, що їй приємно те чути і що вона доручає Потьомкіну задовольнити запорожців землею так, як він сам має за краще [11. 169 – 170]. Вже 31

січня Потьомкін сповістив козакам «про доброту душевну» Катерини, яка дарувала новому війську землі в Керченському куті, що був зайнятий турками, або на пустельній Тамані, на вибір. Разом з тим 22 лютого Катерина радила Потьомкіну відмінити назву Війська Запорозького, щоб, мовляв, народ не зрозумів, що вирішили знову піднести Запорозьку Січ.

27 лютого 1788 р. О. Суворов передав «Вірного Запорозького Війська Отаману кошовому Білому» документ на землю та пожалувані царицею «військові клейноди: корогву велику білу з синім хрестом, кілька менших корогв для куренів, булаву, бунчук і декілька перначів» [4. 475]. 13 травня Потьомкін прислав ще військову печатку, на якій за стародавнім звичаєм був зображений козак із шаблею при боці з мушкетом і прапором з хрестом, та звернення «Війська вірних козаків кошовому отаману та всьому війську». Козацьке військо було визнане вже офіційно, і, хоч Катерина II не хотіла називати його Запорозьким, за духом, звичаями, військовим ладом і складом воно було саме таким. По багатьох селах та містах України збиралися запорожці, присягалися відновленому війську, записуючись у курені.

Козаки взяли активну участь у російсько-турецькій війні 1787 – 1791 рр. Вони відзначилися під час взяття турецьких фортець в Очакові та на о. Березань, а також під час взяття Аккермана, Болграда, Хаджибея, Бендер, Кілії, Ісакчі, Браїлова, Ізмаїла, в боях при Каушанах і Татарбунарах та у морських битвах [12. 55, 90, 125-126, 129, 133-134, 138, 154-156]. Згідно «Списку підполковників та полкової старшини, що знаходиться при Коші вірних козаків» у першій половині 1788 р. військо складалось з окремих команд, підпорядкованих військовим старшинам, які в свою чергу входили до складу різних підрозділів російської армії. Так, кінна частина чорноморців, очолювана З.Чепігою, була підпорядкована М. Кутузову [10. 66 – 67]. Команда І.Сухини входила до складу гребного флоту принца Нассау-Зігена [10. 43 – 44]. Та в основному пішими козаками керував С. Білий, кіннотою –

З.Чепіга, а флотом – А. Головатий [4. 501]. У червні 1788 р. під турецькою фортецею Очаків козаки знищили ворожу флотилію, але під час абордажного бою був тяжко поранений отаман С. Білий і через декілька днів, 19 червня, помер [17]. На козацькій раді з двох претендентів – А.Головатого і З.Чепеги – обрали більш відважного і близького козакам Захарія Чепігу. 3 липня 1788 р. Потьомкін призначив військовим отаманом З.Чепігу, підписавши «Відкритий лист» [13. 167 – 168].

Найважчим завданням для російського війська була облога Очакова, який постачав харчі турецькій фортеці Хаджибей, і всі спроби російських загонів захопити склади міцної Очаківської фортеці з хлібом закінчувалися тяжкими поразками. Але те, чого не вдалося солдатським полкам, зробив козацький кошовий З. Чепіга з кількома козаками. 29 жовтня 1788 р. вони підпалили береговий цейхгауз, а 7 листопада кошовий пробрався в Хаджибей і спалив там склади з продуктами. Так ніхто й не зрозумів, як вдалося це зробити запорозькому характернику.

Підходи до Очакова закривала фортеця Березань. Один за одним розбивалися тут напади російських солдат об стіну вогню численних турецьких гармат. Потьомкін був у відчаї. Тоді на Березань вирушив козацький флот – на передньому байдаку стояв А. Головатий. Тривалий час на мурах фортеці йшла запекла різанина, потім запорожці, розвернувши гармати, почали обстрілювати Очаків і 6 грудня здобули перемогу. Саме тоді козацьке військо отримало свою нову назву – Чорноморське. А. Головатий був нагороджений Георгіївським хрестом, листи-подяки отримала вся козацька старшина й козаки. Проте, як тільки на зиму припинилась війна, про чорноморців відразу забули: З. Чепегу з вершниками направили зимувати на Громоклею, де були жахливі умови, так що він, щоб врятувати коней, мусив розпустити козаків до весни; на о. Березань запорожці страждали від голоду та холоду; з Васильківського Коша чорноморцям наказано було вийти, а курені віддати під турецьких бранців. Довелося б козакам заги-

нути од морозів, та старший не виконав наказу генерала Хрущова і зимував з козаками на Коші, а на дрова розламав цілий поверх фрегата «Василій Великий», що стояв у Бузькому лимані, затертий кригою [14, С. 47].

В серпні 1789 р. чорноморцям було наказано добути Хаджибей. Військо очолив полковий осавул Кіндрат Табанець, який несподівано для ворогів наблизився до Кривої Балки, що за 7 верст од Хаджибея. З 11 на 12 вересня туди ж прибув генерал де Рибас з російським військом і серед ночі вирядив два полки чорноморців та один батальйон російської піхоти на штурм кріпості, який став переможним для козаків, а найголовніше те, що чорноморці не понесли майже ніяких втрат. Після Хаджибея чорноморці брали діяльну участь у добуванні Агермана, Паланки і в під'їзді до Кілії.

Захопивши берег Чорного моря, Потьомкін направив все своє військо на Бендери. 1 листопада чорноморці були вже під Бендерами разом з З. Чепігою, що вже одужав од рани; А. Головатий, випливши з моря Дністром на 50 байдаках, наблизився теж до кріпості. Вершники на чолі з Чепігою 5 годин рубалися з п'ятитисячним турецьким загоном, і хоч козаків було вп'ятеро менше, перемога була за ними. Суттєво допоміг і А. Головатий, в'їхавши байдаками у колишню Тягиню; як тільки чорноморці почали палити по місту з байдаків, турецький паша відразу ж здав фортецю.

За участь у війні 1789 р. кошовий отаман З. Чепіга отримав армійський чин бригадира, А. Головатий — полковника. Проте у внутрішнім житті війська справа стояла погано: жалування козацькому війську затримувалося, сукна на одяг не давалось, харчів не можна було допроситися, найбільше ж дошкуляли запорожцям всякі важкі роботи. Частина чорноморців перейшла за Дунай, проте решта, з дозволу Потьомкіна, почала виводити на нові завойовані землі між Бугом та Дністром свої сім'ї і осідати хатами. На зиму чорноморцям було загадано держати кордони по Дністру, і З. Чепіга заклав військовий Кіш у селі Слободзеї над Дністром, на 20 верст нижче Бендер.

Захопивши постами прикордонну лінію на турецькій землі, кошовий отаман З. Чепега піклувався про те, щоб дністровське населення перебувало в безпеці від «російських військових людей» і щоб чорноморці стали для них не завойовниками, а захисниками. Першим ділом «великого гетьмана» було затвердження З. Чепіги й А. Головатого на уряді. Разом з тим він 1 березня Потьомкін сповістив кошового, що, піклуючись про Військо Вірних Козаків Чорноморських, він клопочеться у цариці, щоб дати сьому війську під оселі землю поміж Бугом, Дністром та Чорним морем, а до того ще землю біля Кінбурна з озерами, які ще не наділені панам. Разом він обіцяв ще дати військові лісу на будівлі.

Треба гадати, що цариця затвердила пропозицію Потьомкіна, бо 19 квітня він прислав на Кіш ордер про те, що вищезазначені землі справді віддаються війську Чорноморському. Велика радість охопила всіх бувших запорожців, коли у присутності депутатів од війська почали обмежувати Чорноморському війську землю. Таким чином російським запорожцям у 1790 р. були віддані ті самі землі, котрі в 1776 р. султан віддав турецьким запорожцям. Там і почало осідати новоутворене Чорноморське козацьке військо. У Слободзії козаки розбили свій кіш, поділивши землі на три паланки — Подністрянську, Березанську і Кінбурзьку (тепер Одеська, Миколаївська та Херсонська обл.). Вони очолювалися призначеними Кошем старшинами і паланковими полковниками. Кожна паланка включала в себе декілька козацьких поселень. Хоча запорізькі січові порядки були відмінені, але зовнішнім виглядом головна резиденція Чорноморського Коша була подібна до Січі. В Слободзеї знаходились два кінних полки — Височина і Шама.

Прийнявши обмежані землі, З. Чепіга наказав всім полковникам пильнувати, щоб ніхто не рубав на військовій землі садів та лісу, та переписати всі рибальські заводи й брати з них на військо мито. Кошовий отаман призначив своїм розпорядженням старшим по господарській частині війська старого запорізького полковника І. Гаражу і виділив йому для потреб

полкового писаря старшину С. Білого, осавула М. Брунка та хорунжого І. Бурлака. Насамперед він наказав І. Гаражу: «Зробити перепис всього населення на військовій землі, а тих хто прибував селити на визначених для цього місцях; спостережати за курінними отаманами, щоб вони не зачисляли до козаків кріпосних, що втекли від панів та солдат; для спостереження за військовими лісами призначити лісників і бережливо відпускати ліс для козаків. Новоприбулим у військо козакам оголосити, щоб вони були готові до служби у будь-який час, багаті в кінноті, бідні в піхоті. Розбирати між мешканцями будь-які сварки, про злочини повідомляти Кіш; злочинців наказувати, слідкувати за моральністю мешканців, щоб вони підкорялись владі та дотримувались обрядів віри християнської, і, врешті-решт, наставляти чорноморських козаків, щоб вони доброю та сумлінною службою намагались заслужити від монархії ще більшу честь та славу війську чорноморському» [4. 425]. Така інструкція говорить про те, що З. Чепега піклувався як про ввірене йому військо, про населення, що залишилось на військовій землі. Управління ж військом формувалось без писаних законів звичаями, які існували на Січі.

14 липня Потьомкін наказав генералу Кутузову оголосити всім, хто живе між річками Бугом та Дністром, що вони віддаються під владу Чорноморського війська. 1790 р. сприяв козакам для переселення, бо війна поновилася тільки вже під саму осінь. В жовтні чорноморські козаки билися під Килією, а байдаки їхні плавали по гирлах Дунаю і допомагали російському флоту здобути Тульчу та Ісакчу. Плаваючи по гирлах Дунаю, чорноморці щодня зустрічалися з задунайськими запорожцями, що з турецького боку несли таку саму передову службу, як чорноморці з російського. Зустрічалися і браталися не тільки прості козаки, а навіть запорозька старшина обох боків, а щоб виправдатись перед російським та турецьким начальством, вони пояснювали це тим, що ніби умовляли запорожців ворожої сторони переходити на їхній бік. Так військовий осавул Задунайського Коша Стадник перемовлявся на чатах зі старшиною чор-

номорців Реуцем. Коли ж хто-небудь із чорноморців не вертався од запорожців-задунайців, то осавули повідомляли Голова-тому, ніби турецькі запорожці захопили його у бранці.

На початку зими А. Головатий, за наказом генерала де Рібаса, наблизивсь до Ізмаїла. Знищивши турецький флот нижче міста, А. Головатий переплив повз місто до решти турецьких кораблів, що стояли вище Ізмаїла, і знищив їх. А. Головатий висадив десант і здобув фортецю Табія. 12 грудня почався штурм Ізмаїла. На долю чорноморців випала головна участь у штурмі фортеці з боку Дунаю. Під час штурму козаки захопили 26 турецьких прапорів і багато здобичі. Втрати козаків були чималі: вбито й поранено було 24 військових та полкових старшин.

Вдячність до чорноморців за їхні перемоги з боку Потьомкіна була відповідною. Так, за штурм Ізмаїла отаман З. Чепіга був представлений Потьомкіним до ордена Св. Георгія 3-го ступеня, а військовий суддя А. Головатий — до «Шаблі багатой з надписом або ордена Володимира 3-го ступеня». Загальний список чорноморців, які отримала подяку за штурм Ізмаїла складався з 276 козаків та старшин. 10 лютого 1791 р. Потьомкін «нагородив чинами» «чиновників війська вірних козаків, що протягом кампанії брали участь у різних операціях, а, нарешті, у облозі та взятті Ізмаїла і відзначилися там хоробрістю». Загалом тоді чергові звання отримали аж 505 козацьких старшин Чорноморського війська. В тому числі двоє — Т. Котляревський та З. Сутика — отримали звання полковників, а всі дванадцять вищезазначених бунчукових товаришів «великого гетьмана» — звання капітанів російської армії [15. 100].

І потяглися до новоутвореної Січі за Бугом колишні запорожці, хоча пани і не відпускали козаків, відбирали їхнє майно, примушували працювати на панщині, кидали в ями, морили голодом і катували канчуками, а родини тих, хто втік, віддавали на муки й поталу [14. 44]. З. Чепіга неодноразово скаржився на це в столицю, але в Петербурзі мовчали. 5 жовтня 1791 р. на дорозі в бесарабському степу помер Григорій Потьомкін. Хоч і не простили йому козаки зруйнування Січі,

та все ж він був єдиним покровителем війська. Чорноморська старшина, козаки добре розуміли: те, що сталося шістнадцять років тому на Дніпрі, може повторитися й за Бугом. Найбільше непокоїлася вони за права війська на землю, бо хоч на Коші і мався указ Потьомкіна про надання Чорноморському війську земель між Бугом та Дністром і по Кінбурнській косі і та земля була навіть одмежована, та царської грамоти на неї військо досі не мало. Був відсутній і чіткий статус війська.

Після закінчення війни більшість Чорноморського війська зимувала на Дунаї. Тільки З. Чепіга та А. Головатий з невеликими загонами повернулись за Дністер на козачі землі. Тут одразу ж вони почули непевні вісті. Російські урядовці з посміхом перестерігали чорноморців, щоб не розташовувались на Дністрі, бо все одно землі між Дністром та Бугом так само роздадуть панам, як роздали і землі Запорозжя; генерали ж російського війська не в жарт гомоніли, що Чорноморське військо буде повернуте у звичайні полки московського війська. З усього почутого можна було зробити один висновок: царський уряд боявся зростання нової Січі на Україні. Тому для війська необхідно було шукати нову землю там, де не дістала б козаків панська сваволя, де відчували б вони себе вільними. І тоді, за влучним висловом історика Щербини, запорожці вирішили шукати собі землю в Петербурзі.

Поміж козацьких військ, які були створені Г. Потьомкіним на Півдні України, військо чорноморських козаків було найбільш організованим та боекватним і зберегло військові традиції запорозького війська. Не випадково в офіційних документах і приватних листах вищого командування російської армії до назви Чорноморського війська додавався епітет «безцінне». Погоджуючись на створення козацьких військ на Півдні України, уряд разом з тим розумів, що це тимчасовий захід. Тому й не поспішав юридично визначити стан козацтва та створювати на відведених для поселення козацьких військ територіях нові адміністративно-територіальні одиниці. Майбутнє південного регіону в уяві урядовців взагалі не було пов'язане з наявністю

козацтва як верстви населення. Як тільки Росія переможно закінчила чергову війну з Османською імперією та підписала Яеську угоду 1791 р. і тим самим укріпила свої позиції на Дунаї і чорноморському узбережжі, одразу почала акцію з усунення козацьких формувань на території Південної України.

Література:

1. Попка И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженной силы и службы. В 2-х частях. — СПб., 1858.

2. Короленко П.П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII столетия. — СПб., 1901.

3. Фелицын Е.Д. Фелицын Е.Д. Материалы для истории Кубанского казачьего войска // Киевская. старина. — 1897. — Т. 57. — С. 43-68.

4. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. В 2-х т. — Екатеринбург, 1910-1913. — Т. 1. История края. — Екатеринбург, 1910.

5. Голобуцкий В. Черноморское казачество. — К., 1956.

6. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України 1775-1869. — Одеса, 1995.

7. Анцупов И. А. Казаки и военные поселенцы на Днестре и Буге в конце XVIII — в начале XIX вв. // Ежегодный исторический журнал Приднестровья. — Тирасполь, 1997. — № 1. — С. 30 — 39

8. Бойко А. В. Матеріали до історії запорізького козацтва після скасування Січі // Південна Україна XVIII — XIX ст.: Записки науково-дослідницької лабораторії Півдня України. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 4; Гончарук Т., Гуцалок С., Сапожников І. Чорноморське військо у війні 1787-1791 рр. (Бойові дії на теренах сучасної Одещини) // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 рр.): Зб. наукових статей, матеріалів та републікацій. — Одеса, 1999. — С. 111-182; Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запозжские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — Одеса, 1998.

9. Могульова С. «Запорожець за Дунаєм»: чужинець чи в своєму природному історичному середовищі? // Запорозьке козатво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Запоріжжя, 1997. — С. 142-151.

10. Сборник исторических материалов по истории Кубанского ка-

зачьего войска: / Собраны и изданы И.И.Дмитренко. — С.-Пб., — Т. 3: Войско верных черноморских казаков: 1787-1798 гг. — СПб, 1896.

11. Дубровин Н. Ф. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического.// Сб. военно-исторических материалов. Вып. 6. — СПб., 1893. — Часть 1. — С. 169 — 170

12. Собрание разных полученных от Главнокомандующих армиями и флотами ко Двору донесений, с подлинников, присылаемых в Императорскую Академию наук для напечатания. — СПб., 1789. — С. 160; Собрание всех помещенных в ведомостях обеих столиц с 1787 по 1791 годы включительно, реляций о военных действиях против неприятелей Российской империи.-М., 1791.-Ч. 1.-С.55,90,125-126,129,133-134, 138, 154-156

13. Цебриков Р.М. Вокруг Очакова. 1788. (Дневник очевидца) / / Русская старина. — 1895. — Т. 36. — С. 167 — 168.

14. Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска // Кубан. сб. Тр. Кубан. обл. статист, ком. — Екатеринодар, 1894. — Т. 3.

15. Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін — гетьман українського козацтва. — Одеса, 2002.

*Тарас Гончарук,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

**ПРОПОЗИЦІЯ СТВОРЕННЯ ПОРТО-ФРАНКО
В ІЗМАЇЛІ В 1832 р.**

(документ з фондів ізмаїльського архіву)

Документ, текст якого поданий нижче, відомий дослідникам історії Придунайського краю пер. пол. ХІХ ст. однак повністю публікується вперше. Його автор – ізмаїльський градоначальник Сергій Олексійович Тучков (1767 – 1839). В тому, що він невдовзі після свого призначення звернувся з подібною запискою до керівництва краю й навіть просив в ній надати ввіреному йому місту порто-франко, не було нічого дивного. Адже, як зазначає сучасний дослідник історії градоначальств на території України В. Дмитрієв, намагання отримати порто-франко було однією з поширених форм діяльності керівників причорноморських міст дореформеної доби [1. 8] Представники місцевого керівництва та купецтва кін. ХVІІІ – пер. пол. ХІХ ст. пропонували численні проекти створення порто-франко у Миколаєві, Херсоні, Феодосії, Керчі та ін. Деякі з цих проектів (як, наприклад, проект порто-франко у Феодосії градоначальника С. Броневського 1814 р. та проекти створення порто-франко у Керчі градоначальника З. Херхеулідзе кін. 1830-х – пер. пол. 1840-х рр.) відрізнялися ґрунтовністю й високим ступенем аргументованості [2. 95-100]. Проте успіху зазначені проекти не мали. Від 1820-х рр., коли Російська імперія перейшла до політики жорсткого митного протекціонізму, а навколо єдиного діючого в країні порто-франко в Одесі йшла перманентна боротьба між захисниками торговельних та фіскальних інтересів («З 1822 р. починаючи порто-франко – то була тільки маленька квартирка в величезному мурі заборончої системи», – писав про одеське порто-

франко відомий український історик О. Оглоблин [3. 44]). Не дивно, що відповідаючи на черговий проект порто-франко в Керчі З. Херхеулідзе 1838 р., виконуючий обов'язки генерал-губернатора П. Федоров, між іншим, написав: «Я всегда думал, что порто-франко есть роскошь торговли; и посему оно может существовать в одной только Одессе...» [4. 44.].

Пропонована «Записка» С. Тучкова яка була подана виконуючому обов'язки генерал-губернатора Федору Петровичу Палену (1780 – 1863) у 1832 р. під час перебування останнього у Ізмаїлі [5. 23], свідчила про віру градоначальника у блискучі перспективи ввіреного йому порту. С. Тучков у деяких документах навіть висловлював думку, що Ізмаїл може з часом випередити інші порти Чорноморсько-азовського басейну (так, по своєму призначенні у 1830 р., С. Тучков писав до столиці, що в Ізмаїлі замалий штат поліції, як для «портового [города] мало чем уступающего в народонаселении Одессе и Таганрогу, а по случаю всемилостивейшее дарованных городу Измаилу прав и преимуществ, по справедливости полагать можно, что со временем не только сравнится, но и превзойдет помянутые города») [6. 5 – 6].

Пункт «О порто-франко» був останнім серед пропозицій С. Тучкова. Показово, що градоначальник пропонував створити порто-франко не лише в Ізмаїлі, а на досить значній території навколо нього. Таким чином, площа зони «вільного порту» була б набагато більшою від площі одеського порто-франко у 1824 – 1859 рр. й передбачала створення не порту, а цілої зони безмитної торгівлі на кшталт тієї, що була творена навколо Одеси у 1819 – 1822 рр. Проте російський уряд у 1830-х рр. не збирався йти на такі масштабні експерименти у митній сфері. Пропозиція щодо створення в Ізмаїлі порто-франко губернським керівництвом не була сприйнята як реальна й подальшого ходу Ф. Пален їй, вочевидь, не дав. Більш того й деякі інші пункти «Записки» С. Тучкова не знайшли підтримки в урядових колах. Тодішній міністр фінансів, послідовний захисник фіскальних інтересів й супротивник одеського порто-франко Єгор Францович Канкрін (1774 –

1845 рр.) був відомий, як надто «заощадливий» або навіть, «скупий» міністр. Не дивно, що він не знайшов у скарбниці коштів на запропоновану С. Тучковим та Ф. Паленим розчистку гирла Дунаю («...какая бы ни была польза от прочистки Дунайских гирл, но, во всяком случае, по ограниченности наших денежных способов есть в виду предприятия более нужные, как например: углубление Невы, прочистка устьев Урала, приспособление Таганрогской рейды и проч.» — писав Є. Канкрін до Ф. Палена 23 серпня 1833 р. [5. арк.29]).

Загалом, зазначена «записка» є однією з десятків подібних нездійснених проєктів створення порто-франко в портах чорноморсько-азовського басейну кін. XVIII — пер. пол. XIX ст., чимало з яких можуть бути цікавими як своєрідні пам'ятки тогочасної економічної думки.

Література:

1. Дмитрієв В. В. Градоначальства півдня України в XIX — на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Дніпропетровськ, 2003.

2. Гончарук Т.Г. З історії проєктів утворення порто-франко в містах Південної України першої половини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 19.

3. Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — 1928. — Т. 9.

4. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 191 (1838 р.). — Спр. 70.

5. Комунальна установа Ізмаїльський архів. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 185.

6. КУІА. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 3.

Документ. Записка Ізмаїльського градоначальника С. - Тучкова виконуючому обов'язки новоросійського та бесарабського генерал-губернатора Ф. Палену (КУІА. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 185. — Арк. 5 — 9) 1832 р.

«Записка о предметах, относящихся до Измайльского градоначальства

1-е. О судоходстве по Дунаю.

Известно, что река сия впадает тремя устьями в Черное море, из числа которых Килийское или ближайшее к левому берегу оной в устье своем имеет такие мели, что едва небольшое плоскодонное судно проходить может. Следующее за сим Сулинское хотя гораздо глубже, но за всем тем большие суда поднимающие от 150 до 200 ластов не могут, не перегружаясь через сие гирло или рукав, проходить, каковая перегрузка кроме утраты времени стоит кушам от 70 до 200 р. серебром издержки. Остальные же два, то есть Георгиевское и Портичи вовсе несудоходны, а потому в облегчение торговли должно одно из вышеупомянутых устьев то есть Килийское или Сулинское, очистить и углубить посредством паровой машины, для чего потребно обозреть оные искусными гидравликами и мореходцами, которое из них окажется удобнейшим и выгоднейшим к таковому очищению. Взглянув на карту и даже на натуральное положение обеих сих рукавов, всякий признает, что очищение Килийского будет выгоднее, ибо кроме того, что через оное сократится путь слишком вдвое, нежели чрез Сулинское, судна могут идти одним ветром до самого Измаила, между тем как Сулинское представляя по изгибам своим слишком вдвое путь, требует от семи до девяти перемен ветров, так, что по Килийскому, следуя одним ветром, можно выйти в море через несколько часов, а для таково ж хода по Сулинскому потребно иногда две недели и более. — Но по словам некоторых мореходцев предстоит совершенная невозможность в очищении рукава или гирла Килийского, по причинам множества мелких островов находящихся перед самим впадением сего рукава в море. Я должен повторить здесь сказанное выше сего, что для разрешения настоящего обстоятельства неминуемо должно к обозрению упомянутых мест употребить не только искусных и опытных, но даже совершенно беспристрастных гидравликов и мореходцев, и притом присовокупить, что как при градоначальстве так и при Дунайской флотилии не имеется другой карты устьев Дунайских

кроме снятой во время начальствования над всеми здесь местами покойного адмирала Рыбаса; а потому нужно бы иметь вернейшую карту как на сей предмет, так и в отношении к рыбным ловлям, о которых ниже сего упомянуто быть имеет.

Определив единожды навсегда один из рукавов для судоходства должно устроить при оном прочный и правильный маяк.

Издержки употребленный правительством для очищения одного их сих рукавов и даже для всегдашнего содержания при оном паровой машины могут вознаградиться и в последствии времени приносить пользу казне, если определить известную хотя умеренную плату по числу ластов с каждого проходящего судна, каковую подать купцы охотно согласятся платить, ибо кроме выигрывания времени платеж за проход не сравнится с суммою, платимою за перегрузку. К сему должно присовокупить что не одни проходящие к Измаильскому порту будут приносить доход, но и все идущие вверх и вниз реки Дуная в Черное море и из оногo.

2-е. Об островах Дунайских.

На основании III статьи Андрианопольского трактата, все острова, образуемые различными рукавами реки Дуная, на пространстве от впадения в Дунай реки Прута и до соединения Георгиевского гирла с морем, принадлежат России. Острова сии, сколько мне известно, всегда приносили значительный доход турецкому правительству от рыбных промыслов, производившихся в пересекаемых оных заливах и рукавах. Между тем как со стороны нашего правительства доход сей совершенно теряется по не приведению в известность даже самого количества таковых мест, в числе коих находятся острова Чатал, Лети и Георгиевский. Что принадлежит до сего последнего, то едва ли могут пользоваться оным города и селения Измаильского градоначальства, ибо оный отделяется от них двумя рукавами Дуная. Но Чатал и Лети которые оба в существе своем составляют один и тот же остров разделяемый речкою Шолдою, если бы Дунайская флотилия и кордонная

стража достаточны были оцепить оные по воде и берегу Сулинского гирла, так чтобы можно было пользоваться оными без выдержания карантин, то кроме выгоды в достаточном топливе, для Измаила-Тучкова и Килии и разных селений камышом и дровами, и в доставлении дубовых лесов для исправления Дунайской флотилии, правительство может обрести в особенности значительную пользу как выше сказано чрез отдачу на откуп многие рыбные ловли.

3-е. О черте градоначальства.

Черта сия проведена от озера Ялпуга до Катлабуга, не доходя селения Чесмы Варуит, и, простираясь вверх к озеру Китаю, огибает Гаджикурдскую волость, а потом, склоняясь к Дунаю, идет до Черного моря.

В сем пространстве заключается несколько колонистских селений, и все земли за исключением городских выгонов Измаила и Килии, а также принадлежащей Гаджекурдской волости и селению Вилкову находятся во владении колонистов, а потому оба города никакой пользы не получают от распространения черты градоначальства и нуждаются даже в самой пастьбе для скота, особливо Измаил по своему пространству и народонаселению. Если бы колонии, находящиеся в черте градоначальства поступили бы в заведывание оного, тогда бы сделав верное исчисление жителям сказанных колоний, отмежевав определенное им количество земли, остальную можно было бы присоединить к городу, но и тут вероятно скажут, что сии земли принадлежат не одним находящимся в черте колонистам, а и другим, оставшимся вне оной. За всем тем мне неминуемо нужно прислать землемера для означения черты градоначальства.

4. О садах.

В правилах Высочайше утвержденных для руководства Измаильского строительного комитета между прочим в §§ 69 и 70 сказано: для разведения садов, фабрик, кирпичных и прочих заводов отводить жителям, имеющим в городе значительные постройки от 10 до 25 десятин земли. Но таковой дачи никто еще не получил да получить не может, ибо город Измаил имеет толь-

ко трехверстное пространство земли и если отделить таковую дачу хотя несколькими, то не останется места для выгона скота; между тем в городской даче находится множество садов, которыми не только владеют люди разного звания и состояния, но даже сеют хлеб при оных, стесняя тем городской выгон.

Еще про сие время не известно по какому праву сказанные люди владеют теми садами. В одно время Бессарабское общественное правление назначило в продажу более 400 таковых садов; но оные названы были спорными и исполнение приостановлено, впрочем известно, что в 1809 году, когда турки оставили Измаил, то в самой крепости осталось очень малое количество жителей, а город Тучков вовсе не существовал.

Для разрешения сего обстоятельства необходимо потребно составить особую Комиссию, которая истребовав и рассмотря документы, определила правильность оных и буде таковые окажутся недостаточными хотя бы приобретены были чрез покупку отобрать от владельцев помянутых садов, а дабы не лишились они преимущества назначенного им в 69 и 70 § постановления Строительного комитета, то отмежевать им из земли под теми же садами, находящейся от 2 до 8 десятин смотря по значительности их построек в городе и утвердить за ними на основании упомянутого §. Остальные же за тем сады причислить к городской даче. Сады могут быть оставлены в пользу города или быть розданы впоследствии обывателям произведшим вновь значительные постройки.

Для промера и приведения в известность сказанных садов при учрежденной для того комиссии нужен землемер.

5-е. О плане города.

В начале города предположена была одна главная площадь, на которой места в отсутствие мое розданы были людям разного звания и застроены так, что не осталось нисколько для присутственных мест. Почему в 1820 году на плане, утвержденным бывшим Полномочным заместителем Бессарабской области генерал-лейтенантом Бахметьевым, представлен-

ном от меня, предположено было еще две площади под названием Греческой, а другая Армянской, на которые кварталы на первой определены были для присутственных мест, а на Армянской для лавок, и я приглашен был его превосходительством в президенты Строительного комитета, но за отсутствием моим и по сложении сей должности все кварталы на Греческой площади отданы и застроены разными обывателями, а армяне, взяв свидетельства еще в 1820 году, ничего на Армянской площади не построили и потому в необходимости нашелся я назначить еще новую площадь для присутственных мест и дома градоначальника под названием Сенной, а чрез незастроенную Армянскую площадь продолжить широкую и большую улицу Дунайский проспект и раздать места лицам могущим построить приличные на оной здания.

Но поелику надеяться можно, что город пространством и народонаселением по времени будет возрастать, то и предположено еще во второй части оною еще две площади одна под названием Рыбной а другая Нижней и затем город Тучков будет иметь пять площадей и 45 улиц.

6-е. О Порто-франко.

Для приведения города в цветущее состояние Коммерческое общество просит меня об исходатайствовании прав порто-франко для города Измаила, по крайней мере хотя на пятнадцать лет; на сие обязанностью считаю представить, что хотя город Измаил и имеет складочную таможенную; но выгоды оно не могут быть сравнимы с преимуществом порто-франко, что ж принадлежит до черты оною, то самое местное положение города Измаила способствует к принятию мер против контрабанды, ибо сухая граница, назначенная на плане градоначальства, простирается от озера Ялпуга до Катлабуга не более как на двенадцать верст, справа ограждается город сей рекою Репидой, а слева Кислицею, и так вовсе не нужно будет больших издержек, как было то в Одессе для устройства вала и рва на большом пространстве к пресечению контрабанды при порто-франко».

Тарас Гончарук

САДІВНИК ГЕРМАН, ПОВЕРНИСЬ!

(два документи з архіву про озеленіння Одеси 1841 р.)

Постать одеського міського садівника Ганса Германа добре відома дослідникам історії Одеси й маже невідома широкому загалу сучасних одеситів. Значення для історії міста цієї людини добре висвітлено у праці Е. Плеської-Зебольд [1. 23 – 30]. Між іншим, відомо, що саме Г. Герман, за наказом М. Воронцова, почав широке висадження в Одесі акації. У рапорті Одеському будівельному комітету від 13 квітня 1825 р. Г. Герман писав: «Его сиятельство господин Новороссийский генерал-губернатор и полномочный наместник Бессарабской области М. С. Воронцов во время осмотра им Одесской городской плантации изъявил желание, чтоб посеяно в ней было чем возможно более Акации. Во исполнение сего, я, закупив акациинных семян пятнадцать фунтов, высеял их ныне в Плантации всех» [2. 3] [3.310].

Г. Герман взяв активну участь в організації колосальних за обсягом робіт з озеленіння Одеси й, зокрема, Пересипу, що розпочалися на початку 1830-х рр. «Одесский вестник» регулярно та детально повідомляв одеситів про хід цієї важливої справи. «За несколько месяцев пред сим, — зазначала газета у лютому 1834 р. — ...мы сообщали читателям предположение здешнего начальства относительно Одесской Ливии или Пересыпи, и известили о начатых на сем древнем ложе моря посадках разнородных деревьев с тою целью, чтобы во-первых, укрепить песок, связав оный корнями растений, а во-вторых, оживить и украсить зеленью все пространство им занимаемое». Газета повідомляла які дерева були найбільш придатними для висадження у передмістях Одеси («Лициум употреблен на Пересыпи, как и везде употребляется, на ограждение канав. Та-

марикс пошел очень хорошо. Но более всего подает надежды красная лоза или шелих...»). Озеленіння Пересипу розпочалося 1831 р., однак літня посуха 1833 р. звела його перші успіхи майже нанівець. Восени 1833 р. роботи були відновлені й до 23 грудня того року було висаджено 197 тис. дерев живцями [4], навесні 1834 р. – 386 196 дерев [5], з 22 жовтня до 20 грудня 1834 р. – ще 326 190 дерев [6]. У квітні 1835 р., підводячи певні підсумки робіт з озеленіння, одеська газета писала: «В 10-м № Вестника нынешнего года представлено было исчисление количества лоз, посаженных на Пересыпи до конца 1834 года, которое простиралось тогда до 900.636. Разсадка в нынешнем году возобновлена была 21-го января и окончена 29-го марта. В течение этого времени посажено следующее количество лоз: томарикса 19.923; тополей 84.354; вербы 110.428; шелоха 800; лициума 5589; а всего нынешнюю весною 221.094. Следовательно полное количество лоз разного рода, посаженных на Пересыпи, составляет ныне 1.130.730» [7].

Однак після такого колосального прориву у справі озеленіння міста темпи цього процесу не надто знижувалися. Про це свідчать матеріали однієї зі справ Державного архіву Одеської області. Зокрема, вміщений нижче текст копії відомості міського садівника Германа (документ 1) про дерева, висаджені в Одесі навесні 1841 р. Під час складення копії переписувач, вочевидь, зробив деякі огріхи, що призвели до незначних виправлень та повторів тексту, назви дерев подекуди важко розібрати, в них присутні явні українізми запозичені з мови місцевого населення («тополя», «глод» та ін.), латинізмами та ін. Однак за копією відомості, все одно, можна підрахувати, що навесні 1841 р. на землі градоначальства було висаджено майже 150 тис. дерев (143 677 дерев і чагарників та засіяно 36 пудів насіння).

Зазначену копію відомості Г. Герман додав до свого рапорту від 10 червня 1841 р. військовому губернатору (тобто градоначальнику) Одеси Д. Ахльостишеву [8. 1]. Останній 17 червня наказав члену будівельного комітету «купцю Квеквичу» звіри-

ти реальний стан справ із «зазначеною відомістю, перевірити її правдивість та доповісти», повернувши притому саму відомість [8. 6]. Звіт Квеквича про виконання цього завдання вміщено нижче – це Документ 2. Він є свідцтвом того, що політика озеленіння міста в умовах сухого степового клімату була справою вкрай нелегкою. Про згубні для висаджених навесні 1841 р. дерев наслідки посухи Одеський будівельний комітет 9 вересня 1841 р. доповів провіднику справи озеленіння Одеси генерал-губернатору М. Воронцову [8. арк.8].

Справа озеленіння Одеси зустрічала значні об'єктивні перешкоди. Проте їй надзвичайно сприяв суб'єктивний фактор – політика місцевого керівництва. Результати зазначеної політики (зокрема, і заохочення місцевою владою власників приміських дач до озеленіння своїх ділянок) не примусили на себе довго чекати. Вже на початку 1840-х рр. «Одесский вестник» звертав увагу на чарівне перетворення околиць Одеси: «Давно ли ближайшия окрестности Одессы представляли почти совершенно нагую степь, не оттеняющуюся ни одним почти деревом? ...Теперь все это пространство, в несколько верст длинны и ширины, представляет необоримую почти чащу зелени. ...Вся эта сторона окрестностей Одессы составляет как бы один огромный парк, которого дороги оттеняются кучами акаций густо посаженными по рвам» [9].

Сьогодні, дивлячись на звіт про роботу міського садівника Германа лише за кілька місяців 1841 р., одесити можуть лише позаздрити колишнім обсягам озеленіння їхнього міста й кількості зелених насаджень, яка припадала на кожного громадянина у той час. Адаже слід враховувати, що на початку 1840-х рр. населення Одеси складало близько 70 тис. [10. 97], а не близько 1 млн., як зараз.

Документ 1. Відомість про висаджені дерева садівника Германа (ДАОО. –Ф.59. –Оп.1. –Спр.2608. – Арк. 4, 5.).

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

Ведомость		
О количестве посаженных лесных деревьев и кустарников с корнями и черенками, и посеве семян на Городских плантациях, садах и Бульварах с начала открытия весны настоящего 1841 года		
Июня 10 дня 1841 года		
	Число деревьев с корнями	Число деревьев с черенками
На пересыпских Плантациях к Лиману и по Николаевской дороге против хутора Князя Жевахова		
<u>Посажено</u>		
Тополь Королинской Пирамидальной и Белой _____	160	89,000
Акации Белой Американской _____	12,100	-
Берести, Вяза и Лилера _____	5700	-
Бузины черной _____	500	-
Жемолости или Леоницеры _____	200	-
Сумаку или укусного дерева _____	40	-
Лозы _____	100	-
Вербы _____	200	-
Томариску _____	-	2800
Шемо или красной лозы _____	-	8,000
	8840	125,000
В 1-м квартале, первоначальной Пересыпской плантации посеяно семян Бересту, Вязу и Лилер пудов		
Сосновых восемь фунтов _____ 3		
Еловых _____ 1		
Липы пуд _____ 1		
В 1-м квартале _____		
Бересту, вязу и лилер пудов _____ 6		
Липы пуд _____ 1/2		
В новой Плантации между мостовой Императрицы и Графа Палена		
<u>Посажено:</u>		
Акации на Канаве _____	1500	
Тополь Королинской и Итальянской _____	-	
Томариску _____	-	
Шема _____	-	4000
		2000

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

	,	1000
	1500	7000
Посеяно разных родов лесных семян пудов <u>18</u>		
В Городовой Больнице разсажено в переднем дворе выезда и Военном и Умалишенных кварталах		
Тополи _____	73	
Акации белой и красной _____	225	
Желтой Сибирской _____	42	-
Вязу _____	12	-
Бузины черной _____	10	-
Сирени _____	30	-
Томариксу _____	25	
Жемолости _____	30	
Лигустры _____	20	
Глоду _____	10	
На новом парадном Месте:	296	
Тополи _____	148	
Акации белой и красной _____	286	
Вязу _____	30	-
Бересту _____	40	-
Ясену _____	75	-
Клену _____	41	-
	620	-
В Городском Саду разсажено разных деревьев и кустарников	999	-
На приморском бульваре над обрывом по левой стороне лестницы, распланировано часть земли потом разсажено по планированному месту дерев земли разного рода дерев и кустарников с корнями, и именно Клену, Ясену, Тополи, Томариксу, Вязу, Акации Белой и Желтой, Шелковицы, Сумаку, Бузины, Сиреку, Жемолости и Жостеру _____	866	-
Без коренья черенков Томариксу, красной и золотой лозы _____		
При биржевом доме на террасах:		
разного рода дерев кустарников _____	255	5300
На приморском бульваре _____	21	

Документ 2. Рапорт члена Одеського будівельного комітету купця Квеквича військовому губернатору Одеси Д. Ахльостишеву (ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.2608. – Арк. 3).

«Во исполнение предписания Вашего Превосходительства честь имею донести, что я противу ведомости Садовника Германа свидетельствовал на городских плантациях и садах и бульварах количество посаженных в сем году лесных деревьев и кустарниковых кореньев и черенков и нашел, что хотя сии растения и были посажены, но по случаю в нынешнем лете сильной засухи малая часть оных принялась и производит растение, а из числа посеянных семян от объясненной причины очень мало успеха. При чем возвращаю и прошение».

Квеквич 23 июля 1841 года».

Література:

1. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920. – Одесса, 1999.
2. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.450.
3. Гончарук Т.Г. Кілька розпоряджень М.С. Воронцова, що істотно вплинули на розбудову та благоустрій Одеси // Лукомор'я. – Вип.32. – Одеса, 2009.
4. Одесский вестник (далі – ОВ). – 1834. – 14 февраля.
5. ОВ. – 1834. – 28 апреля.
6. ОВ. – 1835. – 2 февраля
7. ОВ. – 1835. – 13 апреля.
8. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 2608.
9. Цветочные рассадники в Одессе // Одесский вестник. – 1842. –11 марта.
10. Смольянинов К. История Одессы. Исторический очерк. – Одесса, 2007.

*Наталя Михайленко,
аспірант ОНУ імені І. І. Мечникова*

**ОДЕСЬКИЙ ГРАДОНАЧАЛЬНИК О. І. ЛЕВШИН
ТА «ЛЕВШИНСЬКА ПЛАНТАЦІЯ»
(ОДИН З ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

В літературі вже не раз приділялася увага постаті одеського градоначальника О. Левшина, але у вивченні його багатогранної діяльності залишається ще чимало маловивчених аспектів. Олексій Іраклійович Левшин народився у 1798 р., закінчив Харківський університет зі ступенем магістра, поступив на службу в колегію закордонних справ (1818) із зарахуванням до Азіатського департаменту. З 1820 р. служив при голові Оренбурзької пограничної комісії, де займався розбором тамтешнього архіву, в наслідок чого з'явився його ґрунтовний опис – «Историческое и статистическое обозрение уральских казаков» («Северный Архив», 1823) [1. 210].

Ще у 1823 р., на прохання новоросійського генерал-губернатора графа М. Воронцова, О. Левшин був призначений до нього на посаду секретаря. В Одесі життєвий шлях Олексія Іраклійовича перетнувся з пушкінським – обидва літератора служили в 1823 – 1824 рр. в канцелярії М. Воронцова. О. Левшин пізніше згадував, що в той час у колі його одеських друзів і приятелів була «зірка першої величини» – знаменитий поет наш Пушкін. [2. 31] 1826 р. О. Левшин отримав відрядження до Франції, Італії та Австрії для ознайомлення з тамтешніми карантинними установами, по поверненні з якого подав проект перетворення російських карантинних закладів разом з проектом нового карантинного статуту [3. 248]. Від 1831 до 1837 р. О. Левшин виконував обов'язки одеського градоначальника, про його здобутки під час перебування на цій посаді буде згадано нижче. У 1838 р. О. Левшин був призначений іркутським цивільним губернатором, але через

хворобу не зміг відправитися до місця призначення і був зархований до міністерства внутрішніх справ. Від 1844 р. він був управляючим Третім департаментом Міністерства державного майна, а в 1855 р. — сенатором і помічником Міністра внутрішніх справ. З цієї високої посади він був звільнений за власним бажанням 1859 р. Державна діяльність Льовшина була відмічена багатьма орденами аж до ордена св. Олександра Невського включно, а вчена — званням члена Паризького географічного товариства (1827), Імператорського суспільства сільського господарства південної Росії (1828), Паризького Азіатського товариства (1828), Одеського товариства любителів історії і старожитностей (1839), Імператорського вольно-економічного товариства (1840), Московського товариства сільського господарства (1845), Російського географічного товариства (1847) та інших. О. Левшин помер у власному маєтку Курської губернії 16 вересня 1879 р. [4]

Щоб краще зрозуміти постать одеського градоначальника О. Левшина, слід торкнутися його суспільно-політичних поглядів. Адже перу цього адміністратора належала ціла низка друкованих праць. Наприклад: «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» (СПБ, 1832), перекладене французькою мовою; «Письма из Малороссии» (Харків, 1816); «Прогулки русского в Помпеи» (СПб., 1843) — праця, що представляє першу спробу систематичного огляду помпейських старовин російською мовою, низка цікавих спогадів та ін. [5.186]

У своїх «Письмах из Малороссии» О. Левшин як гідний вихованець Харківського університету висловив низку явно українофільських думок. Зокрема, про суттєві відмінності у свідомості та звичаях українців та росіян («Русские и малороссияне происходят от одних предков; как в тех, так и в других течёт кровь древних славян; но нравы их несходны, обыкновения отличны, законы не одинаковы [6. 57]»), а також про необхідність піднести українську мову до рівня літературної («Теперь несколько слов о языке малороссийском. ...Он хотя и не имеет правил, однако ж немногие учёные малороссияне упот-

ребляют его в сочинениях. Перелицованная Энеида, — прекраснейшее в своём роде произведение, служит тому доказательством. При всём том, что сего времени он составляет язык народа. Но ежели гении здешний стороны обратят на него внимание своё и образуют оной, ограничив положительными правилами грамматики; тогда малороссийский в славе учёных произведениях своих, может быть, будут состязаться с посвящёнными народами Европы» [6. 77-78] та ін.

Безперечною ліберальністю відрізнялися також і соціально-економічні погляди О. Левшина. Вони вповні проявилися під час підготовки «Великої реформи» 1861 р. Так О. Левшину, між іншим, було доручено скласти для Олександра II короткий історичний огляд кріпацтва в імперії. У цей же час дворянство наполегливо затягувало вирішення питання про звільнення селян, що стало зрозумілим під час коронаційних торжеств восени 1856 р., коли О. Левшин мав переговори з предводителями дворянства. [7. 34]. Тоді, за словами біографа О. Левшина: «Велика частина представників поземельних власників зовсім не була готова рушити в нову дорогу, ніколи не обговорювала кріпосного стану з точки зору звільнення і тому при першому натяку про те виявила здивування, а інколи невдаваний страх. Очевидно, що такі бесіди, хоча багато разів повторені, не посунули мене далеко уперед». [7. 37]. У доповіді 26 липня 1857 р. в особливій записці О. Левшин намітив загальні підстави реформи, зокрема, збереження права поміщиків на землю й поступовість у проведенні реформи. Однак пізніше у змагання за вплив на царя перемогла інша течія прихильників проведення реформ. Від осені 1857 р. вплив О. Левшина на хід підготовки реформи став поступово падати, що закінчилося його остаточним усуненням від справ [8. 160].

Вищенаведене звичайно далеко не вповні характеризує яскраву постать О. Левшина — особи, яка шість років обіймала посаду одеського градоначальника. З лютого 1831 р. й до 1837 р., коли посаду градоначальника було скасовано й замінено посадою військового губернатора і керуючого цив-

ільною частиною, керував Одесою О. Левшин. Серед його заслуг на цій посаді, мабуть, найбільшою і такою, що найдовше залишалася у пам'яті одеситів, була організація масового насадження дерев на Пересипі. З розсадника Ботанічного саду відпускалися сажанці для озеленіння Пересипу і з 1831 р. на площі 275 га висадили до сорока тисяч дерев. В честь градоначальника цей масив назвали «Левшинські плантації». Багато садиб з'явилися посеред кварталів, відкривалися парки при монастирях, ліцеях, церквах [9. 31]. За час перебування в Одесі їм було відкрита у 1833 р. публічна бібліотека [10. 1022].

В Державному архіві Одеської області зберігається документ, який розкриває значення «Левшинських плантацій» в історії Одеси — «Описание плантаций разведённых бывшим Одесским градоначальником Действительным Статским советником Левшиным на Пересыпи», який видав М. Кир'яков у 1837 р.

Постать автора зазначеного документу є досить значимою для Одеси першої половини XIX ст., адже Кир'яков Михайло Михайлович (1810 — 1839) був видатним агрономом-лісівником, журналістом, істориком, колекціонером і громадським діячем. Народився 23 травня 1810 р. в маєтку свого батька, першого директора Одеської митниці с. Ковалівка. У 1825 р. вступив до Московського університету, після закінчення якого був зарахований на службу до канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова і для продовження освіти здійснив подорож за кордон, де побував в Сілезії, Моравії, Франції, ін.[11. 166] Деякі листи, відправлені М. Кир'яковим додому, потрапили до Третього відділення імператорської канцелярії і стали причиною встановлення за ним таємного нагляду. Після повернення з-за кордону в 1830 р., М. Кир'якова було виключено зі служби, за ним встановлювався поліцейський нагляд і вводилася заборона проживати у великих містах. Він був висланий до Ковалівки.[12. 303]. Лише у 1834 р. М. Кир'якова знову прийняли на службу. Живучи в селі, М. Кир'яков займався науковими дослідженнями в області лісорозведення в степовій зоні, що

було в ті часи справою новаторською і малодослідженою. Приступаючи до цієї діяльності, він вивчив досвід свого земляка В. Скаржинського. Починаючи з 1833 р. статті М. Кир'якова з питань розвитку різних галузей сільського господарства з'являються у спеціалізованих виданнях, його ім'я поступово почало набувати популярності. [13. 209]. У 1836 – 1839 рр. М. Кир'яков написав ряд статей про лісорозведення в південних степах, висловивши ряд оригінальних ідей. [14. 58] Досліди лісорозведення в південній степовій зоні виявилися настільки вдалими, що в 1836 р. Кир'яков був удостоєний найвищої подяки і нагороджений срібною медаллю російського товариства для заохочення лісового господарства. На його замовлення до Ковалівці доставлялися зразки різних рослин з усього світу. З 1834 р. М. Кир'яков друкував статті у «Листках общества сельского хозяйства Южной России», а з 1837 р. став редактором цього видання. [15]

М. Кир'яков приділяв велику увагу й історичним дослідженням, статистиці та географії. Його історико-географічні та статистичні статті публікувалися в «Журнале Министерства Народного Просвещения» та в «Энциклопедическом Лексиконе» Плюшара. Останні роки життя Кир'яков працював над складанням «Земледельческого календаря Новороссийского края» и написанням історії Херсонської губернії. Частина його робіт так і залишилася незакінченими, наприклад, «Исторический обзор Херсонской губернии» був виданий в С.-Петербурзі у 1839 р. вже після смерті автора.

М. Кир'якову належала честь першим запропонувати створення Одеського товариства історії та старожитностей, гаряче підтриманого М. Воронцовим. І незважаючи на важкий стан свого здоров'я, на початку 1839 р. М. Кир'яков став одним з п'яти членів – засновників цього товариства [16]. М. Кир'яков помер у Ковалівці в 1839 р. після тривалої хвороби у віці двадцяти дев'яти років і був похований в Одесі на 1-му міському кладовищі. На жаль, серед нащадків М. Кир'якова не було гідних продовжувачів його справи, і А. Скальковсь-

кий, який відвідував Ковалівку на початку 1850-х рр., із сумом зазначив, що лісові масиви, насажені ним, стоять «тепер вже сильно спорожнілі». [17. 148 – 149].

Надалі надається текст неопублікованого раніше документа ДАОО «Описание плантаций разведённых бывшим Одесским градоначальником Действительным Статским советником Левшиным на Пересыпи» [18. арк.1-2]. В пропонованому тексті пропущені деякі слова, які важко було розібрати та повтори, що мають місце в оригіналі.

Література:

1. Энциклопедический словарь / Сост. Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – Т. 33. – СПб., 1895.
2. На память юбилея А.И.Левшина. – СПб., 1868.
3. Зленко Г. Д. Льовшин Олексій Іраклійович // Українська літературна енциклопедія. – Т. 3. – К., 1995.
4. Басаргин Н.В. Воспоминания, рассказы, статьи. -М.1988.
5. Русский биографический словарь под наблюдением председателя императорского русского исторического общества А. А. Половцева. – В 28 т. – Т. 24. – СПб., 1910.
6. Письма из Малороссии, писанные А. Левшиным. – Харьков, 1816.
7. Уразгалиева Ж. Е. Вклад Алексея Ираклиевича Левшина в крестьянские реформы в России (1840 – 1850-е гг.). // Телескоп: научный альманах. – С. 33 – 38.
8. Левшин Алексей Ираклиевич // Русский биографический словарь. – С.-П., 1914, том «Лабзина— Ляшенко», С. 159–160.
9. Тимофеенко В. И. Одесса. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1983.
10. Вся Одесса. Антология. Словарь. – М., 1998.
11. Ковалева О.Ф. Кирьяков Михаил Михайлович /О.Ф. Ковалева // Николаевцы. Энциклопедический словарь – Николаев, 1999. – С. 166.
12. Томазов В.В. Кир'якови (Кириякови) / В.В. Томазов // Енциклопедія історії України – Т. 4. – К., 2007. – С. 303.
13. Історія України в особах – Ч. 1. – Миколаїв, 1993.
14. Лесной журнал – Ч. II. – Кн. 1. – 1839. – С. 57-58.
15. Редько Г. Н. Лесное хозяйство России в жизнеописании его

выдающихся деятелей: Биографический справочник / Г.Н. Редько — М., 2003.

16. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793 — 1823 / А.А. Скальковский — Одесса, 1837.

17. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский — Ч. II: Хозяйственная статистика Новороссийского края — Одесса, 1853.

18. Державний Архів Одеської області. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 15.

Документ:

«Описание плантаций разведённых бывшим Одесским градоначальником Действительным Статским советником Левшиным на Пересыпи.

Из числа плантаций разведённых в последнее время окрест Одессы, ни одна не заслуживает такого внимания, как плантации насажденного бывшим Одесским Градоначальником, Действительным Статским Советником Алексеем Ираклиевичем Левшиным, на низменной полосе земли, лежащий у подошвы горы, на которой построен город. Эта полоса, состоящая из морского песка, называется Одесским Пересыпом, и простираясь на девять верст в длину, отделяет Одессу на север от внутренности империи. В местном журнале не раз помещались сведения о предприятии г. Левшина развести на Пересыпи деревья. Ныне, когда полезные намерения г. Левшина увенчались успехом, лесоводство на Пересыпе заслуживает подробного исторического описания.

Мысль обратить песчаную пустыню Пересыпскую в рошу, и тем не только спасти город от облаков пыли, которые с неё разносились на отдалённые пространства, но оживить обнажённые окрестности Одессы густою зеленью и содействовать улучшению климата — была предметом рассуждений и предложений многих лиц. Но все эти предложения большею частью были неудобноисполнимы, потому что начинались требованиями огромных сумм, которые начальство не могло ни дать, ни обещать.

Подобного рода предложения были сделаны и г. Левши-

ным по вступлению его в должность градоначальника, но вникнув внимательно в столь важный предмет, он нашёл способ исполнить не только без больших жертвований, но даже с самыми ничтожными издержками то, от чего можно было ожидать результатов драгоценных.

Господин Левшин как градоначальник имел в своём распоряжении арестантскую рабочую роту, состоящую из ста восьмидесяти человек; он отделил из неё четвертую часть исключительно для этого предмета. Сим средством он заменил издержки на рабочих; надзор за рабочими, который бы стоил дорого; если оный принадлежал сочинителям проектов, предоставлен был городовому садовнику, который и без того был на жаловании города. Главное управление Левшин оставил самому себе.

Первый опыт посадки деревьев начат против Херсонской таможни на том месте, где был базар в чуму 1829 г. и которое удобрялось от пригона скота. Тут были посажены осенью 1831 г. несколько сот деревьев, особенно акаций /*Robinia pseudo-acacia*/; но к весне многие из них пропали и подтвердили то, что тамошний грунт земли не может быть удобен для этого рода дерева.

Между тем, г. Левшин узнал, что в Екатеринославской губернии в имении Барона Франка разводится ежегодно в большом размере на песках красная лоза или шелюга /*salix rubra*/. Он послал туда нарочного и получив несколько десятков тысяч черенков, посеял их следующим образом: плуг, запряжённый двумя парами волов, сделал борозду в песке, работник, ходивший сзади, бросал в эту борозду мелкие черенки лозы. Дойдя до конца, плуг поворачивали и пускали его так, чтобы на обратном пути он делал другую борозду возле первой и вынутаю из второй борозды землёю, засеивал первую; таким же образом, делая четвертую борозду, засеивал он третью; шестая служила к закрытию пятой и т.д. ... он несравненно дешевле.

Другой способ, который г. Левшин употребил для размно-

жения плантаций, состоял в следующем: плуг проводил глубокую борозду; в борозде работники делали дыры железным колом с деревянною поперечною рукояткою; в каждую такую дыру сажали черенок и иногда довольно толстый. Этим способом сажалась верба и лоза разных родов, томарикс и пирамидальный тополь. Успех сего способа лёгкого превзошёл все ожидания. Результат трудов г. Левшина теперь всем видны.

Он посадил посредством этого способа /кроме черенкового красной лозы до 1800.000 черенков в течение 1833, 1834, 1835, 1836 и весны 1837 г. Всех возросших и укоренившихся деревьев число простирается и до миллиона /(говоря приблизительно)...

Если привести на память, что за шесть лет прежде вся эта песчаная пустыня почиталась неисправимою и негодною ни к какому возделыванию, потом сравнить тогдашнее её положение с нынешним, невозможно не восхищаться такими блистательными успехами. Высочайшее утверждённое Общество для поощрения лесного хозяйства наградило Действительного Статского Советника Левшина за этот общепользительный труд золотою медалью в 1835 г. Государь Император изволив осмотреть плантацию во всей подробности в сентябре 1837 г., удостоил г. Левшина лестными похвалами и изъявлениями благодарности... Работами над плантацией, как выше было сказано, занимались люди арестантской рабочей роты... В пространстве, занимаемом ею, занимает двести пятьдесят три десятины и тысяча девятьсот квадратных сажень.

Михаил Кирьяков» (ДАОО. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 15. —Арк. 1-2).

Богдан Чума,

кандидат історичних наук

(кафедра нової та новітньої історії

Львівського національного

університету ім. Івана Франка)

**ІСПАНСЬКЕ КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ ПЕРШОЇ
ЧВЕРТІ XIX ст.:
ОРГАНІЗАЦІЯ ТА НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ**

Зовнішньополітична експансія Російської імперії у другій половині XVIII ст. посилила її вплив на міжнародні відносини того часу і сприяла урізноманітненню взаємин з іншими державами. Вирішальним чинником цього були успішні війни проти Османської імперії та поділи Речі Посполитої, внаслідок яких під владу Петербурга потрапили території сучасної південної та правобережної України. За рахунок нових земель відбулося значне збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів, а закріплення російського впливу в басейні Чорного моря та Дуная відкрило новий, середземноморський шлях торгівлі з країнами Західної Європи і, зокрема, Іспанським королівством. Розширення торговельних стосунків поставило на порядок денний необхідність забезпечення національних інтересів Іспанії, що втілювалося у відкритті відповідного консульства в найбільшому портовому місті російського Причорномор'я – Одесі.

Організація і діяльність іспанського консульства в Одесі першої чверті XIX ст. не розкрита в історіографії. В українській історичній літературі вона практично невідома. Окремі аспекти російсько-іспанських відносин побіжно вивчалися у російській радянській історіографії як складова частина значно ширших досліджень, присвячених зовнішній торгівлі Російської імперії [1] та її політичних взаємин з Іспанією [2] окресленого періоду. Єдиним відомим нам спеціальним дослідженням із даної теми в іспанській історичній літературі є праця Анни Марії Шоп Солер, в якій розглянуто політичну й

економічну співпрацю Іспанії та Росії у 1733–1833 рр. [3].

Мета статті: заповнити історіографічну прогалину, що виникла у дослідженнях іспано-російських відносин першої чверті XIX ст. та розкрити організаційне становлення та основні напрямки діяльності іспанського консульства в Одесі вказаного періоду. Вивчення поставленої проблеми здійснено на основі аналізу кореспонденції іспанського консула до Міністерства закордонних справ своєї країни, що зберігається у Національному історичному архіві Іспанії в Мадриді [4]. Як додатковий джерельний матеріал використано збірники документів зовнішньої політики Росії XIX – початку XX ст., в яких розкрито головні аспекти іспано-російського економічного співробітництва [5; 6].

Встановлення постійних дипломатичних відносин між Іспанським королівством та Російською імперією відбулося у 1760-х рр. завдяки зусиллям іспанського консула в Санкт-Петербурзі Антоніо Коломбі-і-Пає, головним завданням якого було налагодження ефективної торгівлі. Хоча торговельного договору між двома державами, попри невпинні пропозиції іспанського уряду, так і не було підписано, у 1796 р. іспано-російська торгівля через балтійські порти досягла свого максимуму. Тільки впродовж вказаного року Балтійським морем до Російської імперії прибуло тридцять кораблів із Барселони, Малаги і Кадиса [3. 444].

Проте наприкінці XVIII ст. іспано-російська торгівля призупинилася. У 1799 р. Іспанія, як французький союзник, опинилася у стані війни проти Російської імперії та Великої Британії, внаслідок чого її кораблям було закрито вхід у Балтійське море. Але й після відновлення миру в 1801 р. [5. 94–95] іспанцям, що не змогли скласти гідної конкуренції англійським, та голландськими купцям не вдалося відновити попереднього рівня торговельних відносин з Росією. Відтак, у 1806 р. А. Коломбі звернувся до міністра закордонних справ Іспанії з проханням дозволити йому перебраться до Парижа або Кадиса [3. 446].

Нова можливість встановити постійні торговельні відносини з Російською імперією з'явилася внаслідок успішної російсь-

кої експансії на півдні сучасної України. Географічно ближчі, у порівнянні з далеким С.-Петербургом, азовські й чорноморські порти — Кафа, Керч, Маріуполь, Миколаїв, Одеса, Таганрог, Херсон та ін. — були значно привабливішими для іспанських торговців. Від 1794 р. провідне місце серед них здобула Одеса, що поступово перетворилася в один із найважливіших торговельних центрів підросійської України та місце осідку іноземних дипломатів. Ще більшого піднесення Одеси було досягнуто після надання їй 24 квітня 1817 р. права безмитного ввезення і вивезення товарів у рамках системи *porto franco* («вільний порт»)*, що набула чинності у 1819 р.

Рішення про створення консульства Королівства Іспанії в Одесі було прийнято у 1802 р. Першим іспанським консулом став Луїс дель Кастильйо, який обіймав цю посаду впродовж 1802—1825 рр., про життя і діяльність якого нам відомо тільки з дипломатичної переписки. У відповідному описі Національного історичного архіву зберігаються 44 листи дель Кастильйо з Одеси до Міністерства закордонних справ Іспанії (див. Табл. 1), а також по одному листу з Барселони (1802) і Константинополя** (1804). Адресатами всіх листів були міністри закордонних справ (іспанський відповідник того часу — державний секретар або державний міністр) Педро Себальйос-Герра (1800—1808, 1814—1816), Хосе Гарсія де Леон-і-Пісарро (1816—1818), Карлос Маргінес де Ірухо-і-Такон (1818—1819, 1823—1824) та ін.***

На дипломатичній службі Луїс дель Кастильйо перебував ще до призначення консулом в Одесі, виконуючи обов'язки

* Надання Одесі статусу *porto franco* було настільки важливим, що інформація про створення безмитної зони в Одесі відносно швидко з'явилася в офіційному виданні іспанського уряду «*Gaceta de Madrid*» від 24 липня 1817 р. [3, 457].

** Сучасний Стамбул.

*** Зважаючи на довгий шлях з Іспанії до Одеси і часту зміну міністрів у першій половині 1820-х рр. в листах на вказується імені адресата, а тільки його посада.

віце-консула у м. Туніс, що на півночі Африки [4, 27.07.1802]. До Одеси він прибув 15 листопада 1804 р., а вже 22 листопада цього ж року в листі до свого уряду поскаржився на нещастя дороги та перші організаційні труднощі [4, 22.11.1804].

Табл. 1.

Кореспонденція консула Л. дель Кастильйо з Одеси

Роки	1804	1805	1806	1812	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1824	1825	Усього
Кількість листів	1	3	3	1	1	6	2	2	1	2	8	10	3	1	44

Морська подорож з Іспанії до чорноморського узбережжя Російської імперії хоча й виявилася коротшою та простішою, ніж північний шлях до російських портів Балтійського моря, все ж не була безпроблемною. Після «тривалого, обтяжливого й нещасливого плавання» Середземним морем, у вересні 1804 р. дель Кастильйо дістався Константинополя [4, 10.09.1804], звідки на борту російського вантажного корабля вирушив до Севастополя. Але прибуття до нового місця роботи знову затьмарили подорожні негаразди. Цього разу «постійні зустрічні вітри та нещастя важкого й тривожного плавання» довершили корабельною катастрофою неподалік Криму. Судно з іспанським представником потрапило у «настільки небезпечну бурю», що Луїсу дель Кастильйо лише ціною «неймовірних зусиль» вдалося врятувати своє життя, втративши «весь багаж і все, чим володів». Залишившись без засобів до існування, Кастильйо звернувся по допомогу до свого уряду, зауваживши, заразом, що життя в Одесі є «одним із найдорожчих в Європі», а утримання консульських представництв інших держав – Франції, Англії, Австрії, Неаполю – здійснюється на рівні дипломатичних місій Леванту*. За таких обставин, за словами дель Кастильйо, щорічного утримання у 12 тис ре-

* У даному випадку термін «Левант» використано для означення всього східного узбережжя Середземного моря, що охоплює території північно-східної Африки, Близького Сходу і Малої Азії.

алів* могло вистачити тільки для забезпечення найнеобхідніших потреб і винайму досить убогого будинку [4, 22.11.1804].

Чи вдалося Кастильйо збільшити річний бюджет консульства нам достеменно не відомо. Але вже невдовзі після його прибуття до Одеси успішному виконанню консульських обов'язків завадили незалежні від особистих якостей і кількості грошей обставини, зумовлені загостренням міжнародних та внутрішньоіспанських конфліктів.

Із 1795 р. Іспанське королівство було союзником революційної Франції і, відповідно, ворогом Російської імперії та її союзників – Австрії, Великої Британії, Неаполітанського королівства та ін., що, фактично, контролювали міжнародну торгівлю в басейні Середземного моря. Тому війни між Францією і Російською імперією невпинно приводили іспанський уряд до погіршення відносин з останньою. Якщо внаслідок конфлікту 1799–1801 рр. Іспанія практично втратила торговельні контакти з балтійськими портами Російської імперії, а під час воєн 1805–1807 рр. під загрозою опинилася її чорноморська торгівля. Відтак, навесні 1806 р., після того як російська влада, оприлюднивши розпорядження про арешт французької власності та позбавлення французького консула в Одесі права перебувати в Російській імперії, Луїс дель Кастильйо «у черговий раз» звернувся до свого уряду по дозвіл виїхати до Іспанії, навіть, незважаючи на комерційні вигоди, що, з часом, «зможуть принести надзвичайно великі прибутки» [4, 18.04.1806].

Водночас, навесні 1808 р. розпочався збройний конфлікт в самій Іспанії. Змусивши іспанського монарха Фернандо VII Бурбона (1808–1833) зректися трону, імператор Франції Наполеон Бонапарт (1804–1814) проголосив іспанським королем свого брата Жозефа (1808–1813). Це стало причиною

***Іспанський реал – основна грошова одиниця Іспанії до середини XIX ст., еквівалент 1 реал = 3,35 грамів срібла.*

довготривалої антифранцузької війни, відомої в історіографії як «війна за незалежність» (1808–1814). За таких обставин іспанські уряди зосередили свою увагу виключно на внутрішніх проблемах, а до зовнішньої політики зверталися тільки у пошуках політичної та військової підтримки. Внаслідок цього іспанське консульство в Одесі, подібно до інших консульських установ, що безпосередньо не представляли політичних інтересів, виявилось практично непотрібним.

Імовірно, дипломатичне листування між Одесою та Мадридом тривало й надалі, але невпинні війни та урядова невизначеність в Іспанії не зберегли його до наших днів. За період 1807–1814 рр. до нас дійшов тільки один лист Луїса дель Кастильйо (див. Табл. 1.), відісланий 26 листопада 1812 р., тобто, уже після підписання 20 липня 1812 р. мирного договору між російським урядом та іспанською тимчасовою хунтою, що управляла в країні від імені короля Фернандо VII [2. 20–51].

Про труднощі життя іспанського консула цього часу дещо дізнаємося з пізніших листів. Становище дель Кастильйо ускладнювалося відсутністю фінансування. Зважаючи на «важкий стан Королівської скарбниці», від 1 липня 1807 р. консульство не утримувало жодних субсидій від іспанського уряду [4, 13.10.1815]. Дана проблема залишалася відкритою й після реставрації Бурбонів в Іспанії у 1814 р. та завершення наполеонівських воєн у 1815 р., і вирішилася на користь Кастильйо лише восени 1816 р.*

Очевидно, витрати на проживання компенсувалися за рахунок особистих збережень і допомоги впливових друзів. Так, в одному з листів від 1818 р. Луїс дель Кастильйо розповів про близьку дружбу з герцогом де Ришельє**, завдяки

* Нагадування про фінансову заборгованість і відсутність поточних оплат присутнє практично в усіх листах Луїса дель Кастильйо за 1815–1816 рр. [4, 13.10.1815; 30.01, 03.02, 16.06.1816].

** Арман Еммануель дю Плессі, герцог де Ришельє (1766–1822) – французький і російський державний діяч, емігрував із Франції, градоначальник Одеси у 1803–1814 рр., прем'єр-міністр Франції у 1815–1818 і 1820–1821 рр.

якому в 1811 р., «утративши віру в нашу батьківщину», він перейшов на російську службу і отримав посаду Головного управителя карантинної служби Одеси зі званням державного радника [4, 18.05.1818]. Щоправда, розчарування в іспанських справах не було тривалим і вже восени 1812 р., у листі до Франсиско Сеа Бермудеса*, Кастильйо звернувся з проханням відновити його на посаді консула «іменем нашого легітимного й улюбленого суверена Фернандо VII», поскаржившись водночас на складність життя в Одесі впродовж восьми важких років і фінансові труднощі [4, 26.11.1812].

Від 1816 р. діяльність іспанського консульства в Одесі почала налагоджуватися. Відносна стабілізація політичного становища Іспанії сприяла розвитку торгівлі, а Луїс дель Кастильйо насолоджувався світським життям міста, яке стрімко розвивалося. Восени 1817 р. він, як і консули інших держав, був запрошений на урочистий обід, організований на честь брата російського імператора Олександра I (1801–1805 рр.) великого князя Михайла, який коротко обговорив з дель Кастильйо актуальне становище Іспанії та її колоній [4, 04.11.1817], а на початку травня 1818 р. – на урочисте прийняття з нагоди приїзду самого Олександра I. Окрім короткої розмови про Одесу і герцога де Ришельє, російський імператор «викликав загальне зацікавлення» особою іспанського консула, запросивши до танцю його дружину [4, 18.05.1818].

Чергова політична криза в Іспанії 1820–1823 рр., зумовлена ліберальною революцією та встановленням конституційної монархії, не привнесла особливих змін до усталеного ритму життя консульства. У листі від 29 вересня 1820 р. дель Кастильйо, відповідно до отриманого раніше дозволу, повідомив міністрові закордонних справ Іспанії про свою поїздку на

* *Франсиско де Паула Сеа Бермудес-і-Бусо (1779–1850) – іспанський дипломат, у 1810–1812 рр. представник тимчасової хунти при російському дворі, один із керівників зовнішньої політики Іспанії 1808–1814 рр.*

Батьківщину задля «вирішення сімейних проблем». Виконувачем обов'язків консула в Одесі, за поданням Кастильйо, залишився «надійний і розумний» Антоніо Декоріо, за підписом якого, проте, не збереглося жодного листа [4, 29.09.1820]. До виконання своїх обов'язків Луїс дель Кастильйо повернувся у серпні 1821 р., а з листування того часу відомо, що впродовж подорожі йому довелося виконати спеціальне доручення іспанського уряду в Парижі [4, 04.08, 30.10.1821]*.

У 1824 р. дель Кастильйо звернувся до міністерства з проханням надати йому дозвіл повернутися до Іспанії, щоб «відновити здоров'я» і підшукати іншу посаду, наприклад, поштового управителя у м. Малаґа, що в Іспанії, так як він не в стані більше виконувати консульські обов'язки «у настільки суворому кліматі» [4, 17.08.1824]. У відповідь Кастильйо отримав підвищення до чиновника шостої категорії Міністерства закордонних справ Іспанії та призначення уповноваженим представником для ведення переговорів з турецьким урядом щодо вільного проходження іспанськими кораблями проток Босфор і Дарданелли [4, 18.12.1824]. У квітні 1825 р. Луїс дель Кастильйо перебрався до Константинополя [4, 08.04.1825].

Відповідно до дипломатичної кореспонденції означеного періоду діяльність консульства Королівства Іспанії в Одесі проявлялася у трьох основних напрямках: сприяння і контроль за розвитком торговельних відносин, захист інтересів Іспанії та її громадян, інформування уряду про зовнішню і внутрішню політику Російської імперії.

Пріоритети іспано-російських економічних взаємин визначилися вже у другій половині XVIII ст. завдяки торгівлі

* *Аргументом на користь місії Луїса дель Кастильйо до Парижа були його «особливі стосунки» у французькій столиці [04.08.1821], що, ймовірно, полягали у знайомстві з тодішнім прем'єр-міністром Франції герцогом де Ришельє.*

через російські порти Балтійського моря. Головною складовою іспанського експорту 1760–1790-х рр. були вина, що користувалися митними пільгами, оливкова олія, а також іспанські та «колоніальні» товари: цитрусові, бавовна, горілка, індиго, інжир, кава, какао, мигдаль, мідь, сіль, тютюн, цукор, шафран та ін. З Росії до Іспанії вивозили деревину, конопляні та лляні тканини, парусину, залізо, дьоготь, смолу, яловичі шкіри, а найбільше — зерно. Торговельний баланс того часу був на користь Іспанії, так, що загальна вартість привезених іспанських товарів перевищувала російський імпорт майже у чотири рази [3, 445].

Встановлення торговельних відносин Іспанії з чорноморськими портами Російської імперії ще більше зорієнтувала торговельні інтереси цієї піренейської країни на сільськогосподарську складову. Хоча «українське» збіжжя на території Іспанії вперше з'явилося ще до заснування консульства в Одесі. Як свідчать документи муніципального архіву Барселони, у 1782 р., за посередництвом Ігнація Антуана, у цьому місті з'явився вантаж зерна з Херсона — 16 500 фанег або 915 750 літрів, перевезений двома кораблями, що належали одній із каталонських торговельних компаній. У 1803 р. сам Антуан розповідав, що за його ініціативи тим же шляхом до Барселони було доставлено 24 кораблі з зерном [3, 459].

Першою великою перепоною, на яку наштовхнулася іспанська дипломатія, намагаючись встановити безпосередню торгівлю з російськими чорноморськими портами, була відсутність дозволу іспанським кораблям вільно пропливати протоками Босфор і Дарданелли. Відтак, аби досягнути поставленої мети, іспанські мореплавці були змушені плисти під російськими прапорами [4, 18.04.1806], а іспанські дипломатичні представники у Константинополі — клопотати, за активної підтримки російської дипломатії, про надання відповідного дозволу [5, 174, 215–220]. Окрім цього, навіть така напівлегальна торгівля переривалася внаслідок загострення відносин між Російською і Османською імперіями напередодні.

Зокрема, напередодні та під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. і державно-політичних змін у самій Іспанії в 1808–1814 рр. прями торговельні відносини між обома державами повністю припинилися.

Частково відновити іспано-російську торгівлю вдалося після підписання мирного договору 1812 р. Згідно з даними Луїса дель Кастильйо, цього року до Одеси припливло два іспанські кораблі, з яких тільки одному вдалося завантажити зерно і відплисти, у той час як інший був змушений зимувати на рейді Одеси через зледеніння прибережних вод [4, 26.11.1812]. Справжнє поживлення торговельних контактів між Іспанією та російськими портами у басейні Чорного моря стало можливим після завершення наполеонівських воєн у 1815 р. Хоча проблема вільного проходження проток для іспанського флоту, незважаючи на зусилля Мадрида та російської дипломатії, надалі залишалася невирішеною [6, 62–64, 278–279].

У 1816 р., згідно з дипломатичним листуванням іспанського консула, до Одеси прибуло вісім кораблів з Маону* і Каталонії [4, 16.06.1816]. У 1817 р. – двадцять два іспанські кораблі завантажилися у порту Одеси, ще п'ять – в Таганрозі й три – у Кафі. При цьому, загальна кількість морських транспортів, які впродовж цього року пройшли тільки через порт Одеси, склала 938 кораблів [4, 31.01.1818]**. Станом на початок серпня 1819 р. до Одеси прибуло тридцять іспанських кораблів і близько двадцяти – до Таганрога [4, 03.09.1819].

Щодо іспанського експорту, то його складова практично

* *Портове місто, розташоване на о. Мінорка, що належить до Балеарських островів.*

** *Відповідно до «Додатку» про стан торгівлі міста Одеси, складеного Луїсом дель Кастильйо за підсумками 1817 р., поруч із 22 іспанськими кораблями, у порту Одеси розвантажалися і завантажалися 420 російських кораблів, 182 – австрійських, 147 – англійських, 48 – шведських, 43 – іранських, 31 – сардинський, 30 – турецьких, 7 – данських, 7 – неаполітанських та 1 – сицилійський корабель [4, 31.01.1818].*

не змінилася у порівнянні з другою половиною XVIII ст. Тут далі переважали товари з Іспанії та її американських колоній, а, згідно з консульським повідомленням, усі двадцять два іспанські кораблі, що в 1817 р. прибули до порту Одеси, були завантажені «чорним тютюном» [4, 31.01.1818].

Головною ціллю іспанського імпорту з чорноморських портів Росії, як і для представників інших європейських народів, було збіжжя, що постачалося сюди з українських земель у надзвичайно великій кількості. Його вивіз іспанськими купцями був незмірно меншим, порівняно з обсягами торгівлі інших держав, представниками яких було закладено спеціальні сховища для зберігання зерна: англійське на Мальту і французьке у Марсель [1, 28, 89].

На відміну від абсолютно вигідної для Іспанії торгівлі з Росією другої половини XVIII ст., про що згадувалося раніше, торговельний баланс комерційних відносин із чорноморськими портами першої чверті XIX ст. був не на користь Мадрида. Станом на 1826 р. імпорт російських товарів до Іспанії перевищував відповідний експорт іспанських товарів більш як у 33 рази [3, 469]. Як наслідок, Луїсу дель Кастильйо в листах до свого уряду доводилося наголошувати на надзвичайно великому обсязі вивозу золота та срібла з Іспанії, що використовувалися для оплати збіжжя і не компенсувалися продажем іспанських товарів [4, 04.11.1817].

Від початку 1820-х рр. іспано-російські торговельні відносини ввійшли у черговий кризовий період, що був зумовлений загостренням протиріч між Російською та Османською імперіями [4, 07.09.1821]. Водночас, відносно великі обсяги імпортованого, головним чином до Каталонії, зерна порушили внутрішню рівновагу іспанського ринку, оскільки привезене з Росії збіжжя виявилось дешевшим, ніж зібране в іспанській Кастилії. Відтак, аби вирішити дану проблему, іспанський уряд у вересні 1820 р. видав закон про заборону імпорту зернових культур [3, 462].

Звичайно, пряма торгівля між Іспанією та Росією ставила

перед іспанським консулом в Одесі низку важливих завдань: інформування купців про кількість сільськогосподарської продукції, можливості закупівлі товарів, мита, допомогу при укладенні контрактів та ін. Також дель Кастильйо доводилося дбати про іспанських громадян, які потрапили у скрутне становище і перебували на території Російської імперії. Так, у червні 1816 р. він повідомив свій уряд про колишнього іспанського солдата наполеонівської армії Хуана Петедро, який зазнавши поранення і втративши дар мови під час походу на Росію в 1812 р., не зміг повернутися на Батьківщину і опинився у м. Херсон [4, 16.06.1816]. У 1819 р. іспанським консулом було зафіксовано переселення жителів Іспанії до Одеси та її околиць: «...цього літа з Маон емігрувала певна кількість ремісників – столярів, стельмахів, будівельників та ін. – найвидатніших голів сімей, які в пошуках кращого життя вирішили переселитися сюди, де, внаслідок конкуренції з багатьма іншими емігрантами з Німеччини та Швейцарії, вони почувуються обманутими й обділеними, і саме у такому вбогому становищі їм довелося провести зиму [4, 03.08.1819].

Інформуючи уряд про становище Російської імперії, взагалі та її південно-західні окраїни, зокрема, Луїс дель Кастильйо звертав головну увагу на питання міжнародної політики і, в першу чергу, на відносини з Туреччиною, від яких залежала доля іспано-російської торгівлі. Очікування російської-турецької війни було ніби вироком для всієї міжнародної торгівлі чорноморських портів взагалі та Одеси зокрема. Внаслідок цього до Іспанії надходили тривожні повідомлення Луїса дель Кастильйо: «...якщо війну буде оголошено, торгівля цього міста повністю занепаде» [4, 30.08.1805], «...з цієї причини згасне блискуча комерція, якій Одеса завдячує своїм надзвичайним процвітанням» [4, 03.09.1805], «...війна з Туреччиною неминуха, вона потягне за собою незліченні втрати» [4, 22.11.1806].

Таким чином, обставини, що склалися наприкінці XVIII ст. внаслідок російської експансії у північне причорномор'я та приєднання до Російської імперії Правобережної України, створи-

ли необхідні умови для переорієнтації іспано-російської торгівлі з північного на середземноморський шлях. Для налагодження ефективних комерційних взаємин і захисту національних інтересів, у 1802 р. іспанський уряд прийняв рішення про утворення відповідного консульства в Одесі, що розпочало свою діяльність у 1804 р. під керівництвом Луїса дель Кастильйо.

Проте повною мірою досягнути поставлених цілей не вдалося. Встановлення торговельних стосунків з російськими портами басейну Чорного моря хронологічно співпало з одним із найскладніших періодів іспанської історії – правлінням Фернандо VII (1808–1833 рр.), що позначилося французьким завоюванням Іспанії та антифранцузькою «Війною за незалежність», колоніальними війнами і втратою більшості американських колоній, численними ліберальними революційними повстаннями в середині країни. Внаслідок цього урядова політика була зосереджена, як правило, на внутрішніх питаннях, а іспанській короні та купцям бракувало ресурсів для успішної конкуренції з іншими народами. Водночас, іспанська чорноморська торгівля гальмувалася невирішеністю питання вільного проходження турецьких проток, що спричиняло зайві незручності.

Література

1. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Р.-на-Д., 1963.
2. Додолев М.А. Россия и Испания 1808–1823 гг. Война и революция в Испании и русско-испанские отношения. – М., 1984.
3. Schop Soler A.M. Un siglo de relaciones diplomáticas y comerciales entre España y Rusia, 1733–1833. – Madrid, 1984.
4. Archivo Histórico Nacional. Sección de Estado. – Legajo 6220: Correspondencia del Consulado de Odessa (1802–1833).
5. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел – Серия Первая (1801–1815 гг.). – Т. 1 (март 1801 г. – апрель 1804 г.). – М., 1960.
6. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. – Серия Первая (1801–1815 гг.). – Т. 7 (май 1814 г. – ноябрь 1815 г.). – М., 1972.

*Ігор Гулянович,
аспірант кафедри історії України
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

УРБАНОНІМИ ОДЕСИ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

Вулиця, провулок, узвіз є основними частинами урбаністичної структури міського поселення як в період античності, середньовіччя, нового часу. Вулиці слугують предметом дослідження для з'ясування розвитку міста, пріоритетів соціально-економічного розвитку, етнічного та конфесійного складу міста, політики місцевої влади щодо увічнення та конструювання різноманітних культів героїв міста чи нав'язана центральною владою політика щодо назв вулиць тощо. Об'єктом дослідження є сукупність назв вулиць, а також провулків, бульварів, площ, мостів, що використовувалися мешканцями міста у сер. ХІХ ст. Предметом – тенденції у використанні назв урбанонімів міста Одеси у сер. ХІХ ст. Необхідно розглянути, яким чином ландшафт впливав на топоніміку міста, дослідити, як відобразилося етнічне і конфесійне розмаїття міста на назвах вулиць, охарактеризувати, яким чином соціально-економічний розвиток Одеси впливав на урбаноніми, розглянути відображення прізвищ, вплив власників споруд на назвах вулиць.

Походження назв вулиць Одеси в історіографії проявилася в основному в краєзнавчих науково-популярних статтях, що були присвячені окремим вулицям або кварталам. Одним з перших, кого зацікавила ця проблема був дореволюційний дослідник історії Одеси М. Мурзакевич, який в основному охарактеризував ті назви, що походили від етнічних груп [1]. Серед радянських праць виділимо роботу К. Саркісяна та К. Ставніцера [2], а серед сучасних українських (в особливості одеських) дослідників – В. Нетребського [3; 4]. Особливе місце серед краєзнавчих праць посідає дослідження Я. Майстрового [5], який провів титанічну роботу, збираючи та фіксуючи, де і яким чином згадуються назви вулиць, його видання

відіграє роль енциклопедії урбанонімів міста.

Як відзначає дослідниця М. Л. Долинська урбаноніми (урбаніми) поділяються на агороніми — назви площі, майдану, ринку; одоніми — назви лінійних об'єктів у місті (вулиць, проспектів, бульварів, алей, провулків тощо); гороніми міські — назви будь-якої частини міської території (район, квартал, цвинтар і т.д.); назви будівель [6. 10.]. На матеріалі Одеси сер. XIX ст. агороніми та одоніми складають фактично єдину систему, так, наприклад вулиця, що вела до площі, мала таку ж назву.

На початку розвитку міста неабиякий вплив на розвиток міста відіграли географічні умови. Наприклад, в плануванні міста Ф. П. Деволан використав топографію міста, врахував кліматичні умови, господарський профіль міста і створив виразні в композиційному відношенні забудови. Житлові будинки розташовувалися на плато, порт — на низинній прибережній смузі. Широка долина Карантинної балки призначалася для складів. Яри були використані як узвіз (спуск) з міста до порту. Використовуючи територіальні резерви рівнинного плато, планування кварталів розраховувалося в бік степу. Місто на початку свого розвитку проектувалося у великих розмірах — 1000 га. Сітки кварталів розташовувалися під кутом 45° [7. 9].

На початку свого існування Одеси пануючим став класицизм [7. 11]. А. Скальковський згадував, що «вулиці Одеси — третина будинків — представляли собою магазини чи амбари для складування хліба, тротуари були вимощені частково плиткою, частково місцевим дикарем (камінь), який був поставлений ребром, а по бокам вулиці росли хирляві акації і уздовж текли струмки по брудним водостічним каналам» [8. 15]. На самих будинках номерів не було, але там писалися імена і по батькові власників з чинами, багато будинків було оформлено на дружин, «особливо коли урядовці, займали «цікаві» місця» [8. 1]. Так, на кожному будинку мали розташовуватися власний номер на крашеній залізній дошці, котра коштувала по 46 коп. асигнаціями [9. 29 люля]. Також в об'явах власники мали писати тільки вулицю і номер будинку, і не використовувати

прізвища власника. Схожі таблиці з'явилися і на будівлях органів влади. Для передмістя Молдованки назви вулиць були затверджені відповідним наказом місцевої влади в березні 1838 р., міське начальство намагалось зробити деяку систематизацію щодо нумерації будинків та назв вулиць [11. 1].

Серед назв одонімів та агоронімів виділимо чотири основні групи: 1) функціональні, 2) етнічні, 3) від домовласників, 4) названі на чийсь честь. Функціональні одоніми та агороніми Одеси представлені наступними видами відповідно до їх ролі в житті міста. Виділимо ті, що походять від особливостей рельєфу та розташування. Найдавнішою функціональною назвою на мапі є Фонтан (в перекладі з молдавської «колодязь»), що вказувала на розташування джерел питної води і відома ще з часів турецької фортеці Хаджибей, що розташовувалась на місці Одеси. Згодом вони дали назву декільком приміським селищам, як Малий Фонтан, Середній Фонтан, Великий Фонтан. До назв, що вказували на особливості рельєфу, відносимо Балківську, тому що вона розташовувалась в балці або яру, в також Висока вулиця та провулок через розташування на відносній височині. Ведуть своє походження від розташування такі топоніми, як Степова (фактично вона була останньою вулицею перед міським вигоном), схожу етимологію мають вулиці Велика (рос. – Большая), Водяна, Глуха, Зовнішня (рос. – Внешняя), а також бульвар, Крива, Мала, Нова, Польова, Середня (виникла внаслідок утворення між вулицями Розумовською і Комітетською кута близько 50 [11. 71]), Хуторська (об'єднала в собі декілька хуторів на Молдованці), яка згодом стала головною вулицею Молдованки, Південна (рос. – Южная), а також Високий провулок. Від свого розташування отримала назву Північна (рос. – Северная) площа, так як була на тодішньому північному форштадті. Свою назву від бульвару як урбаністичного елементу отримали назву вулиці Булеварна і Бульварна [5. 22-23]. Назва Імператорського бульвару походить від існування тут імператорського ботанічного саду, що був названий відповідно до

наказу від 26 лютого 1820 р. [5. с. 55].

Особливості забудови відбилися у назвах вулиць, таких, як Косвенна, а також провулок, де будинки розташовувались скоса один до одного [З. 1997, 5 апреля], і Розкидайлівська, від назви слободи, де житлові споруди «вулиці були розкинуті, а не споруджені» відповідно до плану забудови [З. 1998, 28 марта], та Трихугольна вулиця та площа, яка була розташована у вигляді трикутника [З. 1998, 14 ноября].

Розглянемо урбаноніми, що походять від назв шляхів, завдяки яким Одеса сполучалася з інш. містами. На міський землі, де пролягали ці шляхи, проводилася забудова і утворювалися вулиці, які брали назву від того шляху, на якому вони розташовувались. На мапі Одеси з'явилися вулиці Балтська, Московська (і провулок), Миколаївська, Тираспольська, довкола яких був створений бульвар, якщо тримав аналогічну назву, Херсонська вулиця, узвіз і бульвар. Також назви отримували і межам вулиці від шляхів, що сполучали центр міста з частинами Одеського градоначальства. Таким чином з'явилися Новослобідська вулиця, а також узвіз, що сполучав місто з передмістям Новою Слобідкою, та Стовбова (Дальницька) вулиця — розташовувалася на шляху, що вела до приміського селища Дальник. Деякі зі шляхів своєю назвою на вуличну забудову не вплинули, як Хуторський шлях, який поєднував центр міста з приміськими селищами Малого, Середнього та Великого Фонтану, та Хаджибеївський (Куяльницький), що сполучав Нерубайські, Усатовські хутори з Одесою. Від дороги, що вів до маєтку («дачі») градоначальника Одеси Ришельє свою назву отримала вулиця та провулок Градоначальницький, Градоначальницький узвіз (Градоначальницький великий узвіз). До цієї вулиці також відносились і інша назва — Водовозна, тому що на дачу вищезгаданого Ришельє возили воду з численних колодязів для саду, який там розбив градоначальник.

Певні одоніми мали назву, пов'язану з морем, серед який потрібно виділити Гаванну, що вела в гавань, Приморську, Чорноморську, а також Приморський бульвар. У назвах ву-

лиць віддзеркалювалось також те, які державні установи чи об'єкти інфраструктури розташовувались на них. З військовими установами пов'язане походження назв Казарменої вулиці, та однойменного Інвалідного провулків, Воєнного узвозу (згодом – вулиця Гаванна). Функціонування одеської фортеці, яка в 1811 р. була передана портовому карантину, відбилося у назвах Кріпосний бульвар, Сад. Згодом вулиці, що вели фортеці-карантину, отримали назву Верхньокарантинної і Нижньокарантинної. Від органів влади свою назву отримали агоронім – Думська площа, яка також називалася ще Біржовою, бо там знаходилась і біржа [5. 19]. Будівлі присутствених місць, де розташовувались приймальня, канцелярія одеського, одеський міський суд тощо дали назву Присутственій вулиці. Одонім та агоронім Поліцейська вулиця та площа завдячують назві від правоохоронних органів. Вулиця, де розташовувалася пошта, отримала назву Поштова. Гімназична вулиця віддзеркалила знаходження на ній гімназії Вольсея, що була заснована за наказом першого градоначальника міста Ришельє 16 квітня 1804 р., але вже в 1811 р. зникла з мапи Одеси і стала Дерibasівською. Діяльність Інституту шляхетних дівчат на Молдованці та приходського училища на Слобідці, відповідно, дали назву вулицям Інститутській та Училищній. Медичний заклад дав назву вулиці Госпітальній. Пенітенціарний заклад міста віддзеркалився у назві Тюремного провулку та площі, що знаходилися біля нього. У передмісті Нова Слободка (Нова Слободка Романовка) головною вулицею була Городська.

Діяльність релігійних установ відбилася також у топонімії Одеси. Одоніми та агороніми походять від церков, що отримували своє ім'я на честь святих, релігійних свят тощо. Виділимо Петропавловську, Катерининську, Успенську, Преображенську, Рождественську, Стрітенську (рос. – Сретенская), Покровську, Троїцьку, Михайлівську і Соборну, а також однойменні площі. Також назва могла походити від розташування на них релігійних об'єктів, серед яких потрібно виділити вулиці Церковну (тут розташовувався храм Казанської

Божої Матері), Старообрядницьку і Лютеранську вулиці, де розташовувалися відповідно храми старообрядців і лютеран. В окремих випадках вулицю могли назвати на честь святого, як у випадку Спиридонівської, коли ім'я вона отримала від святителя Спиридона Тримифунтського, або на честь Всіх святих, з якими пов'язаний бульвар, що був частиною Зовнішнього [5. 34].

Поміж функціональних назв особливе місце посідають ті, що пов'язані з соціально-економічною діяльністю мешканців міста. Так, на початку XIX ст. в Одесі були створені спеціальні ряди для торгівля різноманітним крамом. Серед них, що згодом стали вулицями, виділимо Садовий, Рибний і Новорибний, Дігтярний (Ново-Щепний), Кузнечний, Щепний (Вівсяний). Провулком став Резничний (або М'ясний) ряд. Назву від майстрів, що жили на вулицях, отримали Ремісничка, Каретна і Мастерська. Торгівельні об'єкти дали назву таким міським одонімам, як Красний провулок, де торгували тканинами та мануфактурними виробами, вулиця Сінна, на якій продавали фураж і сіно. З торговельними закладами пов'язані назви вулиць Базарна і Старобазарна, а також провулки Староконний, Торговий. Також варто звернути увагу і на агороніми, як назви ринків (Старий, Новий, Староконний тощо).

Сільськогосподарська діяльність мешканців Одеси віддзеркалилася у назвах одонімів, що знаходилися на Водяній Балці, де були великі джерела води. Присутність цих запасів вплинуло на розвиток району, так, наприклад, місце, де вирощували виноград, стало Виноградною вулицею, колоністи-болгари, які займалися огородинцтвом, дали назву Колоністська. Також в цьому ж районі розводили скот, про що свідчить назва Бугаївка [2. 22-23], яка стала згодом вулицею. Назви від розташування промислових підприємств отримали вулиця та провулок Канатний, складів лісоматеріалів – вулиця Лісна на Пересипі, де знаходилися склади лісоматеріалів. Знаходимо згадування Літейної вулиці, що розташовувалась біля одеського ливарного заводу [12. 49]. Від прізвища власників такого роду підприємств

походять назви провулків Новікова, де знаходився його канатний завод, і Пішоновського, що займався виготовленням косметики. Від соціальної групи населення свою назву отримали вулиця Міщанська, яка у цей період з'єднувала передмістя Молдованку з центром міста [3. 1997, 3 августа].

Наступну групу одонімів та агоронімів становлять назви вулиць від етнічних груп, що населяли Одесу у першій половині XIX ст. Більшість з прибулих до нового міста бажали жити разом зі земляками. В Одесі таке розселення відбулося на назвах вулиць. Так, одним з найбільш енергійних етносів були греки, для яких у кінці XVIII ст. виділене було спеціальне місце, так званий грецький форштадт (передмістя) при Одеській фортеці. Але греки у більшості випадків стали селитися на військовому форштадті, де ними була побудована церква, і так на мапі Одеси з'явилися Грецька вулиця та площа. З цією етнічною групою також пов'язують і іншу вулицю — Ніжинську, куди переселилися греки з міста на Полтавщині. Поляки подарували назву вулиці, де розташовувалися будинки польських поміщиків Любомирських, Потоцьких, Чарторийських, Сабанських та інших, які використовували Одесу для своєї літньої резиденції, і узвозу, що розташовувався на боці Карантинної, на якому вищезгадані поміщики розташовували свої зернові склади [3. 1998, 31 апреля]. З мешканцями Апеннінського півострова пов'язані вулиця та провулок Італійській, де жили купці з різних італійських держав (з початку генуезькі, а згодом й інші), локалізувати іншу назву Генуезьку дослідникам не вдалося [5. 36, 57].

Походження назв вулиць Великої та Малої Арнаутської пов'язують з албанцями (арнаутами), які служили у російських армії та флоті. Так, на вулиці Великій Арнаутській жили рослі арнаутки з флотських команд, а на Малій — низькорослі піхотинці та кавалеристи. Наприклад, у документах фігурували також назви вулиць, як Арнаутська і Стара Арнаутська [5. 12]. Місце, де жили євреї, дало одоніми Єврейській, а болгари (булгари) — Булгарській. З ромами (циганами) та

українцями (малоросами) пов'язана вулиця, що спочатку називалася Циганською, а коли роми переїхали за місто, вона стала називатися Малоросійською. Німці, які мали на території тодішньої Одеси дві колонії (Верхню та Нижню), дали назву лише Німецькій площі у Верхній, на якій розташовувалась лютеранська кірха.

Наступну групу одонімів Одеси займають ті, що походять від прізвища домовласників або власників землі. Найбільше вулиць в Одесі пов'язують з родиною Нарішкіних [13. 94-99]. Від імені Ольги Нарішкіною походить назва вулиці Ольгівської, її донька Софія дала назву Софіївській вулиці та провулку. Також з Нарішкіними зв'язана назва вулиць Надеждинської, Князівської та Нарішкінського узвозу. Велика кількість вулиць утворилась від власників дач, землі тощо. Серед них потрібно виділити назви, що походять від прізвищ дворян: Коблевська вулиця та площа, а також Дворянська, вулиця та узвіз Розумовського, де розташовувалась садиба П. О. Розумовського, Колонтаївська, від прізвища Є. Колонтая, Садиковська, від домовласника Садикова, польський шляхтич Костецький дав назву аналогічній вулиці [3. 1997, 12 апреля]. Власник зернових складів польський поміщик Сабанський дав назву Сабанському провулку, яка залишилися навіть після конфіскації майна за участь в польському повстанні 1830-1831 рр. Прізвища купців і міщан дали назви вулицям та провулкам: Авчинковський ряд, Андросовська, Віцмана, Волошинська, Головкивська, Гулева, Картамишевська, М'ясоводська, Протасов ряд, Різовська, Сербіновська (колишня Булгарська), Шмітовський та Лехнеровський провулки. Локалізувати вулицю Селіхова зі стовідсотковою впевненістю дослідниками не вдалося, але дослідник Я. Майстровой припустив, що вона розташовувалася на місці сучасної Кінної [5. 71]. Особливістю цієї групи є те, що більшість з них знаходилась на території передмістя Молдованки, що обумовлено особливостями забудови цієї частини міста.

Четверту групу одонімів складають ті, що були перейме-

нованні на честь визначних осіб міста. Серед тих, що змінювалися рішенням органів влади відзначимо Дерибасівську, яка у 1811 р. була перейменована з Гімназійної. У 1817 р. рішенням міського будівельного комітету на честь Ланжерона була названа Ланжеронівська вулиця [5. 80], а згодом подібну назву отримав і узвіз. У 1827 р. в пам'ять імператора Александра I був названий Александровський проспект, який до того мав назву Великого (рос. — Большого); вулиця Віцмана була названа на честь Єлизавети Ксаверіївна Воронцової [5. 51]. На честь відомих градоначальників були названі відповідно Рішельєвська вулиця та узвіз, бульвар графа Палена.

Ще одну з вагомих груп урбанонімів становлять назви мостів, яких на території міста та передмість фіксується велику кількість, але лише окремі мали назви. Назви мостів мали в більшості своїй функціональне означення: від назви одонімів, як Базарний, Всіх Святих, Дерибасівський, Ланжероновський, Лютеранський, Ольгівський, Петропавлівський, Прохоровський (Черепенніковський), Сінний, Троїцький, Успенський, Херсонський (Лехнеровський); від назв горонімів — Новослободський; від власників ділянок, біля яких вони були побудовані, чи прізвищ осіб, які займалися спорудженням: Новікова, Разумовський, Сікарда. Також значна кількість мостів була побудована біля об'єктів інфраструктури: Інститутський міст — біля інституту шляхетних дівчат, Кріпосний міст — біля одеської фортеці/карантину. Окремі з них отримували назви від зовнішнього вигляду — Малий міст, або були названі на честь когонебудь — міст Імператриці і Сабанєв(ський).

Гороніми міста представлені перш за все назвами передмість. Вони представлені наступними видами: 1) функціональні, 2) етнічні, 3) від власників землі. Етимологія назви передмістя Пересипу має функціональне походження «пересип» — фактично перекриває вихід з прибережних лиманів до моря. Функціональне походження мали і два міські райони — Ближні і Дальні Мельниці, де розташовувались млини у XIX ст. Релігійний фактор впливав на назву кладовищ. Етнічне походження назви

мало передмістя Молдаванка, що її отримало від молдован, які отримали мали право жити на території окремою слободкою на території майбутнього передмістя початку XIX ст. Походження назви іншого передмістя Нова Слободка чи Слободка-Романовка вкрай дискусійна, окремі з дослідників вважають, що назва походить від прізвища лейтенанта другого флотського екіпажу В. П. Романова (1796-1864) [14. 58]. Варто відзначити, що значна кількість городнімів в процесі розвитку міста перетворювались в одоніми (власницькі хутори чи окремі райони давали назву вулицям чи провулкам). Поряд з цим окремі з них залишилися і далі горонімами як то Куликово поле та Жевахова гора, що походять від прізвищ поміщиків Куликовського та Жевахова відповідно.

На матеріалах урбанонімів Одеси можна говорити про ландшафт території міста, соціально-економічну діяльність населення, етнічний та конфесійний склад жителів міста, особливості розвитку та процес забудови окремих районів Одеси, славетних громадян міста. Урбаноніми за своєю етимологією походять перш за все від функціональних об'єктів (особливості ландшафту, розташування певних установ), значна частина міської топоніміки від прізвищ власників хуторів, які отримали землю від влади та оселилися там, але забудова міста поглинула їх і залишила від них лише назви вулиць, певна частина урбанонімів походять від етнічних груп, які на ній жили або їх культові споруди розташовувалися там. Також незначна частка об'єктів міської топоніміки була названа на честь чи була перейменована у середині XIX ст. На прикладі Одеси, бачимо також перетікання горонімів в одоніми в процесі розвитку міста, взаємозв'язок агоронімів та одонімів, а згодом поглинання другими перших.

Література:

1. Мурзакевич Н. Н. Одесская старина // Одесская старина. Очерки одесских краеведов XIX века. — Одесса, 2006. — С. 138-213.
2. Саркисян К. С. Улицы рассказывают: Очерки. — Одесса, 1979.

3. Юг (Одесса). – 1996-1999.
4. Нетребский В. П. Прогулки по старой Одессе. Краеведческие этюды. Прогулка 1 «А». – Одесса, 2002.; Нетребский В. П. Прогулки по старой Одессе. Краеведческие этюды. Прогулка 3 «В». – Одесса, 2002 та інші.
5. Майстровой Я. Я. Улицы Одессы. Справочник по топонимии старой части города. – Курск, 1997.
6. Долинська М. Л. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора іст. наук. – Львів, 2006.
7. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984.
8. Скальковский К. А. Воспоминания молодости. (По морю житейскому) 1843-1869. – СПб., 1906.
9. Історико-містобудівні дослідження Одеси. – К., 2008. – 156 с. – ISBN 978-966-651-648-3.
10. Одесский вестник. – 1842.
11. ДАОО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2407.
12. ДАОО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3427.
13. Чарнецкий В. А. Древних стен негласное журчание. – Одесса, 2001.
14. Нетребский В. П. Прогулки по старой Одессе. Краеведческие этюды. Прогулка 4 «Г». – Одесса, 2002.

*Андрей Красножон,
кандидат исторических наук,
преподаватель ЮУГПУ, писатель*

ЭПИГРАФИКА ОДЕССКИХ КАТАКОМБ

На территории современной Одессы и окрестностей спелеологами экспедиции «Поиск» выявлено около 60-ти подземных каменоломен. Их совокупная протяженность достигает 2.5 тыс. км. Датировки сохранившихся заброшенных шахтовых комплексов ограничиваются началом второго десятилетия XIX — серединой XX вв. Большая часть Одесских каменоломен сегодня находится в аварийном состоянии, многие выработки уничтожены в ходе строительной деятельности. Постепенное разрушение катакомб грозит исчезновением образцов эпиграфики XIX-XX вв., оставленных на известняковых стенах подземных выработок.

Эпиграфические памятники одесских катакомб представляют собой уникальный срез бытовой истории города. Одной из главных особенностей этих памятников является то, что авторы настенных опусов не рассчитывали на обратную связь с читателем. Надписи и изображения в труднодоступных подземных лабиринтах превратились в индикаторы бытовых, личностных, социальных и политических предпочтений. Впервые интерес к катакомбной эпиграфике Одессы возник в 1960-х в связи с деятельностью спелеоэкспедиции «Поиск». Эпиграфика в советское время интересовала исследователей одесских катакомб как «приложение» к военной истории подземелий. Исследования так и не обрели системный характер, большинство собранных памятников не было введено в научный оборот.

Первые попытки заострить внимание специалистов на теме катакомбной эпиграфики Одессы проявились лишь десять лет назад. В 2001 г. появилась работа постановочного характера московского философа В. В. Шутовой, где едва ли не впервые была озвучена проблема актуальности эпиграфических

материалов одесских катакомб и осуществлена попытка пространной (по причине отсутствия в распоряжении автора масштабной выборки) классификации имеющихся материалов [1].

В 2006 г. вышла небольшая статья аспиранта Педагогического университета С. Г. Курмоярцева, где прежняя классификация рисунков и надписей была несколько откорректирована. Впрочем, и здесь предложенная типология базировалась на поверхностных полевых наблюдениях, а не на массиве статистически обработанных данных [2. 64]. Вслед за этим в свет вышли две исторические работы, где была сформулирована идея одесских катакомб как культурного слоя, несущего в себе целые пласты важнейшей источниковедческой информации по истории XIX – пер. пол. XX вв. [3; 4]. Спустя год появилась статья «Граффити одесских катакомб», где также акцентировалось внимание на теоретических аспектах и перспективах изучения данной тематики [5].

Таким образом, к настоящему времени наблюдается пробел в изучении эпиграфики одесских катакомб. Такое положение дел побудило автора данных строк, совместно с членом спелеогруппы «Поиск» Е. Д. Картелянном, приступить к масштабным и систематическим исследованиям в области подземной эпиграфики. Полевые работы (сбор материала) удастся осуществлять благодаря результатам грандиозных многолетних работ «поисковцев» (под руководством К. К. Проница, И. О. Грека), создавших картографию шахтных полей Одессы и пригородов. Основная задача проводимых исследований видится во введении в научный оборот нового типа исторических источников.

В течение одного рабочего сезона было зафиксировано ок. 4 тыс. рисунков и надписей в 25 различных системах одесских катакомб. По предварительным оценкам собранное количество материала составляет порядка 20 – 25 % от общего числа рисунков, которые сохранились на стенах шахтных полей. Столь представительная выборка позволяет уже на данном, предварительном этапе обработки материала получить первые статис-

тические данные, выявить основу для типологии и первичной классификации эпиграфических памятников.

Большая часть зафиксированных памятников представлена рисунками. «Народная» манера живописи (в стиле примитивизма) разбавлена изображениями профессионального художественного уровня. Надписи позволяют проследить динамику эволюции почерков (от инфантильной дореволюционной вычурности к аскетической геометрии советских шрифтов). Анализ надписей по ряду пунктов позволяет получить серию выводов по истории ментальности народных масс юга Украины, определить сферы информационных, политических и бытовых предпочтений граждан. Хронограммы дают возможность датировать различные участки шахт.

Чаще всего надписи и рисунки располагаются «кустами» на стенах подземной выработки. Особый интерес представляют центральные ходы, где сосредотачиваются надписи и рисунки не только шахтеров, но и посетителей подземелий последующих десятилетий. Не менее информативными являются шахтерские стоянки, места ночлегов беженцев, базы партизан. В небольшой шахте в районе поселка НАТИ удалось выявить базу, на которой ночевали летом 1914 г. экскурсанты из некоей одесской гимназии (весьма правых, судя по надписям в адрес Бейлиса, Распутина, евреев и царя-батюшки).

Надписи и рисунки оставлены двумя основными категориями авторов: камнерезами и посетителями выработок после прекращения добычи камня. В первой категории выделяются две подгруппы:

1. Камнерезы (подсчеты трудозатрат, именные монограммы и памятные надписи, жалобы на начальство, порнография, сюжеты из рабочей жизни, шаржи на членов своей бригады и др.).

2. Горные инспекторы (приказы о соблюдении правил эксплуатации шахты, маркировки, хронограммы).

Во второй категории выделяются следующие подгруппы:

1. Маркшейдеры, чье пребывание в старых выработках

связано с профессиональной деятельностью.

2. Экскурсанты (начало особо активного всплеска моды на коллективное посещение катакомб с развлекательной целью приходится на сер. 1950-х гг.).

3. Беженцы времен ведения боевых действий.

4. Партизаны или маскирующиеся под них.

5. Группировки, именующие себя «бандами».

6. Современные исследователи катакомб.

Можно предположить, что авторами эпиграфических пассажей и рисунков являются граждане в основном мужского пола (за редким исключением), которые относятся к различным слоям населения: от технической интеллигенции до рабочих, от гимназистов до офицеров армии средних званий. Наибольший процент составляют надписи и рисунки памятного характера. Например (здесь и далее оригинальная пунктуация и орфография сохранены): *«И здесь работает усатовский домовладелец Якимь Ременко», «Кто писалъ чтобы забыли. Люба, Шурик с Молдованки Одесить 1908».*

Политика занимает третье место в интересах посетителей катакомб, а также шахтеров, уступая место порнографии и эротике (*«Уже сто лет, как на Куяльнику девокъ нет»*). Из политических: *«Долой самодержавие Да здравствует социализм»; «Разверстка выполнена, не ищите. На на, ешь ...руп анархистам и комунистам»; «Здесь похоронен Бейлис»; «Долой правыхъ»; «Долой союзниковъ»; «Тайный пыривехъ зросиі в вамерику»; «Хай живе пролетарська революція по всьому світі»; «Стоит Троцкий у стены и стенку шпаруеть, а Деникин за спиной перышки ворсит»; «Храбрый генерал – погон російський, мундір англійський, табак японський, правитель омський. Погон свалился, табак скурился, правитель спился»; «Здесь покоится прахъ раба божия Льва Аристидовича Кассо. Сей памятникъ поставили благодарные ученики».*

После политики по количеству следуют надписи и рисунки научно-технического жанра (дирижабли, самолеты, трактора, паровозы, яхты, воздушные шары, корабли и броненос-

цы). Высок процент надписей и рисунков военного содержания (как конкретного, так и абстрактного характера). Так, в слободской выработке особым вниманием среди камнерезов пользовалась русско-японская кампания 1904-1905 гг. Настоящий эпиграфический бум на эту тему в катакомбной живописи является отражением того ажиотажа, который разгорелся вокруг чествования в Одессе героев знаменитой битвы при Чемульпо. Ведь именно в Одесском порту уцелевшие русские моряки и офицеры впервые ступили на родную землю после японского плена. На Приморском бульваре собралась многотысячная манифестация, встречавшая героев. Как следствие, на стенах слободских выработок появилось изображение двухтрубного броненосца с орудиями на борту и подписью: «*Кресирь Варага*», ПДФ «Смоленск», японские солдаты, фамилии генералов, здравицы в честь русского оружия и т.п.

Спорт интересовал публику, посещавшую одесские катакомбы в период с середины XIX — по сер. XX вв., крайне мало. Рисунков гимнасток, штангистов, гиревиков можно перечислить по пальцам. Изображений футболистов встречать не приходилось. Весьма популярна тема фауны. Наряду с таким самым распространенным животными как лошадь, можно встретить и рисунки львов, мифические изображения кентавров (довольно много), коз, диких птиц и уток. Практически не встречаются изображения рыб. Не встречались рисунки еды как таковой или застолья. Зато периодически попадаются шаржи на пьяных шахтеров: «*Здесь работал Кадушкин в 1904 г. и скончался скоропостижно от водки 20/10 1904 г. Вечная слава герою горилки*»; «*Скала, прощай! Я вылезаю на масленицу хочу выпить водки. И покушать вареников и порцию блинов. 6 февраля 93 г.*».

Распространена религиозная тематика. Внимание анонимов привлекали лишь две религии: иудаизм и православное христианство. Синагоги и равнины по количеству изображений соперничают с попами и церквями. При этом карикатурных изображений в этой теме не встретить. Не встречаются и городские пейзажи, мотивы торговли, полиция. Судя по автографам, в

городских катакомбах работали камнерезы из различных областей Украины, Бессарабии и южной России (*«Здесь был рабочий Ридока Кузьма Потапович з села Китай Винницької області 2 X 38 року»*; *«Петръ Васильевичъ ... Орловской губернии»*). Местные артельщики, как правило, трудились в пригородных катакомбах (*«Буду в субботу, а сиводня на Куяльник»*).

Учитывая характер работы камнереза по найму, часто можно встретить рисунки ностальгического смысла: дом типичного украинского типа, семья, хозяйство. Распространены изображения коловоротов шести или четырех лепестков, которые были популярны в этнографических мотивах Западной Украины. Скорее всего, прибывшие «на заробітки» граждане рисовали на стенах и сцены из морской жизни, корабли, яхты — как некую диковинку.

Популярны изображения хорошо одетых дам и мужчин с сопроводительными подписями: «барыня», «барин» — как символ недостижимой роскошной жизни. При этом не чувствуется никакой социальной напряженности в данных изображениях. Это не карикатуры и не шаржи. Одежда, прически, детали обуви, в некоторых случаях тщательно проработаны. В подавляющей массе своей рисунки одесских катакомб отличаются предельной реалистичностью и отражают современную автору действительность. К фантазийным можно отнести лишь изображения кентавров и «дьявола». Практически никакого внимания не уделялось историческим темам. Только единственный раз удалось зафиксировать портретное изображение исторической фигуры — Наполеона Бонапарта. С романтикой, любовной лирикой также не все благополучно. Из примеров можно выделить единицы, типа: *«Вотъ вступило утро румяное надъ озиромъ быстро»*.

Стихотворные и рифмованные надписи также составляют значимую категорию. В основном это хорошо известные религиозные гимны, или примитивные стишки авторского сочинения: *«Его Царствие Брат Николай / Его взор, не знающий страха / Рукой твердой правящей Россией / Достойный Н... Мономаха»*. Или: *«Проснулася Русь святая, день светлый на-*

стает. Напрасно Сила Дикая меч свой кует.

В жанровом отношении преобладающее количество надписей имеет положительный эмоциональный заряд. Оскорбительный или вызывающий тон крайне редок. Таковой, в основном, прослеживается в надписях антисемитского содержания, либо направлен шахтерами в адрес своего непосредственного начальства: *«Каменоломня господина Барского. Долой Барского»; «Оклад — 140 руб. Живет в рассрочку. Ждет переворота, член террористической организации Валерий Николаевич Ушаков. Участковый маркшейдер топомаркшейдерской партии южной причерноморской геологоразведочной экспедиции треста «Днепрогеологии» министерства геологии УССР»; «СПРАВКА дано сие гражданину Кищенко Ивану Григорьевичу в том, что он уволен по своему желанию прямо у припора. Подпись: Макарий. Секретарь Фати... 15/XI.1937 г.».*

Подавляющее количество надписей оставлено на русском языке. Украинские (чаще, в виде суржика), польские (*«Jeszcze Polska nie zginela»*), венгерские и французские надписи встречаются редко. В большинстве своем шахтерские надписи малограмотны. Почерк инфантилен, вычурен. Можно встретить на ровной стенке следы обучения азбуке или каллиграфическому письму.

Особое внимание заслуживают надписи военного времени. Скажем, весьма откровенное граффити: *«Сталин — п..да, проиграл войну!»* И ниже дата: октябрь 1941-го, когда Одесса была сдана румынам. Или такая, чересчур резкая: *«Внимание! Не желаю воевать за Сталина и его жидов! 27.08.41 г.»*. Дата соответствует самому трудному периоду обороны города, когда началась массовая мобилизация гражданского населения. Или такого рода: *«Здесь была убогая кухня беженцев 41-го года»; «1941 год у нас война большое пириживание»; «Тетя Маня, Люда и Надя варили кашу, а сверху рвались снаряды и бомбы 10/9 1941»; «Смерть немецким акупантам. Да здравствует Сталин!» «Я вам скажу, что нету здесь уньшья и верим мы Тов. Вперед! Победа будет»; «Здесь был партизанский от-*

ряд Кищенко Степы, который вместо немцев убил 2 вола, 5 баранов, 2 банки спирту и 5 бочек вина. Партизан».

Будучи свидетелем смены режимов, являясь убежищем и объектом посещений самых разнообразных социальных элементов, одесские катакомбы превратились в архив общественных мнений благодаря своей настенной эпиграфике. Надписи и рисунки представлены здесь в огромном количестве и разнообразии. Они являются самым ценным из того, что сегодня можно найти в катакомбах и достойны тщательной фиксации и последующего изучения.

Литература:

1. Шутова В. В. Графические рисунки одесских каменоломен в контексте культуры юга России конца XIX – начала XX вв. – М., 2001.
2. Курмоярцев С. Г. Одесские катакомбы // Исторіосфера. – Одеса, 2006. –
3. Красножон А. В. Одесские катакомбы, как культурный слой / / Юго-Запад. ART. Вып. I. – Одесса, 2006.
4. Добролюбовский А. О., Красножон А. В. Подземные тайны Одессы. Одесса, – 2007.
5. Капельнистая Е. М. Граффити Одесских катакомб // Исторіосфера. – Одеса, 2006.

КРАЙ В ЭПОХУ ДИКТАТУР

*Анатолий Дубовик (Днепропетровск),
историк, куратор анархистского
направления научно-исследовательской
программы «Российские социалисты
и анархисты после октября 1917 года»*

**К ИСТОРИИ АНАРХИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ
В УКРАИНЕ (1922-1938 гг.)**

В истории оппозиционных большевистскому режиму социалистических течений период после окончания гражданской войны во многом остается белым пятном. Такое положение вызвано бедным количеством доступных для исследования источников: огромные (не сомневаемся) массивы архивных дел, хранящиеся в закромах наследников ОГПУ-НКВД, остаются почти недоступными для широкого круга историков; эмигрантские источники (периодические издания, мемуары, личная переписка и проч.) также слабо введены в научный оборот.

Представления советских и зарубежных историков об анархистах в СССР после 1921 г. не могут быть сведены к мрачной картине умирания и угасания движения, нарисованной в 1960-1980-х гг. такими авторами, как С. Канев, В. Комин, американский историк П. Аврич и др. В действительности, анархисты продолжали активную деятельность на протяжении всех 1920-х и даже в 1930-х гг., и по размаху и массовости это движение иногда даже превосходило анархизм более ранних периодов, например, времени между двумя российскими революциями. Создание подлинной истории антибольшевистского социалистического движения в СССР — дело будущего. В представлении большинства историков, анархизм в Украине времен гражданской войны сводится, прежде всего, к махновскому движению. Такое представление в целом некорректно, но именно с махновского движения мы и начнем свой

обзор. Сделать это будет тем более интересно, что принято считать, будто с уходом самого Н. И. Махно из Украины в Румынию, «анархо-махновское» движение прекратило существование, — сразу или, по крайней мере, в ближайшие несколько месяцев.

В действительности, в 1922 — 1923 гг. на Левобережье, Юге и Востоке Украины продолжали действовать отдельные махновские отряды и подпольные группы. Размах и результаты их деятельности, конечно, были уже несравнимы с периодом до 1921 г., а в сводках органов по борьбе с бандитизмом чаще всего говорится о разгромах и ликвидациих махновцев. Так, в январе 1922 г. истребительный отряд Богучарского полка в результате двух боев в Старобельском уезде разбил повстанческий отряд Зайцева (свыше 70 бойцов), при этом сам Зайцев был убит [1. 190]. В том же месяце в с. Возвиженка Гуляй-Польского уезда была арестована подпольная махновская группа из 11 человек, а ее лидер Кулиниченко убит при попытке бегства [2. 32]. В феврале в Криворожском уезде была уничтожена повстанческая группа Иванова (120 чел.) [3. 150], на Полтавщине сдался отряд Лонцова (200 чел.) [4. 574]. В марте в Гуляй-Польском уезде уничтожен отряд (134 ранее амнистированных махновцев), а в начале мая в бою разбит еще один отряд под командованием Бойко [2. 33].

Тем не менее, в махновском повстанческом движении этого периода отмечаются не одни лишь разгромы. Весной 1922 г. повстанческий отряд Данилова провел серию нападений и ограблений поездов на участке ж/д Пологи — Чаплино; на Вольни рейдировала кавалерийская группа махновцев численностью в 30-50 сабель, которая, по данным советской разведки, пришла в Украину из Румынии. Помимо более или менее активных партизанских действий, отмечаются возникновение новых партизанских формирований, как, например, в Геническом уезде, где в апреле 1922 г. под руководством бывшего начальника уездной милиции возник новый махновский отряд, насчитывавший 32 человека [2. 32]. «Махновщина после Махно» — историческая

реальность, однако, вопрос о времени окончания махновского повстанчества требует дальнейшего выяснения, поскольку имеющиеся в историческом обороте документы не дают на него однозначного ответа. Так, в сводке Разведуправления вооруженных сил УССР от 14 июля 1922 г. отмечается, что на территории Донецкой, Екатеринославской, Запорожской и Черниговской губерний «банд не обнаружено» [5. 134], — а в марте следующего, 1923 г., на территории Мелитопольского уезда фиксируется три действующих махновских отряда (Криворотько, Козакова, Кизилева — всего 30 человек) [2. 33].

Циркуляр Постоянного Совецания по борьбе с бандитизмом при СНК УССР от 14 декабря 1922 г. отмечает «вырождение политического бандитизма в уголовный». Но через полгода, 23 мая 1923 г., директива командующего войсками Украинского военного округа и ГПУ УССР указывает, что «многие кулацкие банды действуют под видом уголовных» [3. 151]. Отмечается не просто наличие политических «кулацких банд», но и то, что их «много». В декабре 1924 г. ГПУ УССР, выполняя требование союзного Совнаркома, приняло решение в течение 1925 г. «разгромить остатки партизанско-бандитских групп» в Украине. Для этого в ряде округов должны были быть организованы ударные группы ГПУ по борьбе с бандитизмом, которые обязали составить к январю 1925 г. оперативные планы по ликвидации банд и иметь точные сведения об их связях, базах, численности и вооружении [6]. Впрочем, в середине 1920-х гг. махновское повстанчество действительно представляло собой лишь остатки прежнего массового движения. В отличие от него, чисто анархическое движение, охватывавшее преимущественно города, в это время набирает новый размах.

Как в России, так и в Украине 1922 г. стал последним годом легальной практической деятельности анархо-синдикалистов — практической именно в синдикалистском смысле этого слова, т.е. проходившей в рамках организованного рабочего движения, в профсоюзных и фабрично-заводских структурах. К началу 1922 г. анархо-синдикалисты Екатеринослава еще входили в правле-

ние городского Союза пищевиков, но уже в конце марта 1922 г. были «удалены» из него решением губернского съезда Союза [7. 1]. Анархо-синдикалисты вплоть до осени 1922 г. работали в руководящих органах местных профсоюзов угольщиков и в рудничных комитетах в целом ряде городов и поселков Донбасса, — регионе, в котором с лета 1917 г. распространялись идеи и организационные принципы американской синдикалистской организации «Индустриальные рабочие мира» (Юзово, Луганск, Горловка и др.) [8. 15]. В Одессе в 1922 г. насчитывалось до 170 организованных анархистов, находившихся под негласным надзором ЧК. Часть из них тесно сотрудничала с левыми с.-р. в рамках Одесской организации ПЛСР, другие входили в самостоятельные группы и кружки. Активисты анархо-синдикалистских групп в 1921 и 1922 гг. были «вычищены» из руководства ряда одесских профсоюзов [9].

В 1922 г. анархисты вели свою деятельность, в т.ч. и легальную, и в др. городах и регионах Украины: в Киеве, Елизаветграде, Каменец-Подольске, Николаеве, Полтаве, Севастополе и др. [10. 2-3]. Но важнейшим центром анархического движения Украины начала 1920-х гг. оставался Харьков. Несмотря на массовые аресты ноября-декабря 1922 г., аресты, проведенные ГПУ по всей территории СССР против анархистов и социалистов, и окончательно ликвидировавшие сохранявшиеся до этого времени легальные анархические организации («Все-российская секция анархо-универсалистов», остатки «Российской конфедерации анархо-синдикалистов» (РКАС) и др.), харьковским анархистам в 1923 г. удалось возобновить свою работу. В начале года несколько харьковских анархических кружков восстановили общегородскую организацию на прежней платформе «Конфедерации анархистов Украины «Набат» (КАУ). Анархисты действовали на крупных предприятиях (паровозостроительный завод и железнодорожное депо, завод ВЭЖ и др.), участвуя в работе профсоюзов [11]. В Технологическом институте анархистами была организована студенческая группа.

В 1923-1924 гг. харьковские набатовцы издавали гектографические листовки и намеревалась организовать подпольную типографию [12]. Группа пополнялась и новым поколением анархистов. Арестованный в 1925 г. «за принадлежность к анархо-подполью» бухгалтер-экономист Харьковского ликеро-водочного завода Г. Дьяков вступил в группу в 1923 г. в возрасте 20 лет [13]. Харьковская группа была связана с анархическим подпольем в Киеве, Екатеринославе, Николаеве, группами Донбасса, с левыми с.-р. [14. 757-758].

Украинские анархисты действовали и в небольших провинциальных городах. Так, например, в Черниговской губернии существовал «Клинцевский союз анархистов-синдикалистов». После того, как в 1921 г. Союз и его организации (клуб и библиотека) были закрыты властями, он работал нелегально, проводя собрания и наладив агитацию среди рабочих и молодежи; член Союза Х. Ванинский осуществлял связи с заграничным Секретариатом «Российской конфедерации анархистов-синдикалистов» и московскими анархо-коммунистами [15].

Помимо Харькова, наибольшее значение в деятельности украинских анархистов имела Одесса — старый центр анархической активности, продолжавшейся непрерывно с рубежа 1902-1903 г. В 1923 г. одесские анархисты усилились за счет политэмигрантов, бежавших из захваченных Румынией и Польшей Бессарабии и Галичины. Были организованы Пересыпская группа рабочих-анархистов, Группа анархической молодежи, не менее четырех подпольных рабочих кружков на предприятиях. Также предпринимались попытки возобновить легальную деятельность. Лидеры «легалистов» К. Черная, А. Еланский и др. обращались к местным властям за разрешением на воссоздание Федерации анархистов Одессы с клубом и библиотекой, на выпуск своего журнала, но безрезультатно. После этого несколько «легалистов» добились разрешения на выезд из СССР за границу «для революционной работы по расшатыванию европейских буржуазных государств». Успеш-

нее шла работа подполья. Одна из нелегальных групп была организована в 1923 г. бывшими секретарями Одесской федерации С. Шахворостовым и Л. Москаленко (до 1919 г. — известен как Г. Борзенко). Группе Шахворостова и Москаленко (18 человек) удалось наладить связи с матросами Черноморского торгового флота, рабочими одесского судоремонтного и других заводов, возобновить тайную пропаганду в клубе швейников, среди безработных, в комсомольских ячейках и вузах. Летом 1923 г. одесские анархо-синдикалисты организовывали экономические стачки грузчиков морского порта, заводов «Гена» и «Марти», строительных рабочих. [9] В начале 1924 г. одесситы, совместно с легендарной «бабушкой» анархизма, Ольгой Таратутой, организовали нелегальный «коридор» через советско-польскую границу в районе г. Ровно. Используя этот канал, анархисты доставляли в СССР заграничную литературу, переправляли курьеров на Запад и в СССР. Ровенским «коридором» пользовались анархисты разных городов: эмигрантская литература доставлялась не только в Украину, но также в Москву, Ленинград, Курск, Поволжье и т.д. Один из активистов харьковского «Набата», Г. Померанец, переходил границу неоднократно, поддерживая постоянные связи с Секретариатом РКАС в Берлине и с анархо-маховскими центрами в Варшаве и Бухаресте. [11]

Восстановление межгородских связей и активизация анархического подполья позволили поставить вопрос о проведении съезда украинских анархистов — первого после сентября 1920 г. Харьковская группа запланировала съезд на август 1924 г., но обстоятельства сложились против этих планов. С конца 1923 г. и в пер. пол. 1924 г. харьковские «набатовцы» сумели организовать и возглавить несколько экономических забастовок на заводах и в ж/д мастерских, во время которых использовались формы не только классической, но и «итальянской» стачки («вольники»). Требованиями этих рабочих выступлений были: снижение норм выработки или отказ от их повышения [11] Подъем стачечной волны и рост анархического

движения были остановлены репрессиями ГПУ. В октябре 1923 г. в Одессе состоялся суд над М. Калько, обвиненным в создании «подпольных отрядов с целью свержения власти». Этот суд и организованные анархистами в мае 1924 г. волнения безработных стали причинами новых репрессий: в мае 1924 г. в Одессе было арестовано 75 анархистов [9]. Весной 1924 г. прошли аресты подпольных анархических групп в Юзово (ее лидер О. Ретовский с этого времени постоянно находился в тюрьмах и ссылках) [13], Полтаве (группа во главе с бывшим махновским командиром Д. Божко) [16], Клинцах [15]. В августе 1924 г. одновременные ликвидации подорвали работу анархо-подполья в Харькове, Киеве, Екатеринославе, Каменец-Подольске. В Каменец-Подольске были арестованы бывшие лидеры местной организации КАУ: Н. Дриккер, Г. Малайдах и Шлякман, обвинявшиеся в распространении антисоветских листовок среди крестьян и рабочих Подольской губ., а в Киеве — связанные с ними О. Таратута, А. Консэ-Кунцевич и др. [17. 395]. В Харькове же до конца 1924 г., по обвинению в активной анархо-подпольной деятельности, было арестовано свыше 70 человек [11, 12].

Аресты продолжались и позже. В феврале 1925 г. циркуляр ГПУ УССР сообщал, что органами ГПУ установлены связанные между собой подпольные группы анархистов и махновцев в Екатеринославе, Белой Церкви, Новгород-Вольнице, Мариуполе, Бердянске [2. 36] — очевидно, все эти группы были ликвидированы к моменту составления циркуляра. В апреле-мае 1925 г. были проведены новые аресты в Одессе, причем герой подполья 1919 г. С. Зехцер был расстрелян «за бандитизм и растрату» [9].

После прошедших в 1924-1925 г. арестов, в середине и конце 1920-х гг. в Харькове оставалась нелегальная анархическая группа, хотя ее пропагандистская работа теперь проходила в меньших размерах. Анархисты сумели сохранить связи с эмигрантскими центрами, вели устную агитацию среди рабочих и служащих, собирали деньги в фонд «Всероссийского Чер-

ного Креста», оказывавшего помощь ссыльным и заключенным активистам движения [11]. К нелегальной деятельности в это время присоединялись и анархисты, освобожденные после многолетнего заключения. Одним из них был освободившийся в конце 1925 г. В. Белаш, бывший начальник штаба махновской Революционной повстанческой армии Украины (РПАУ). К этому времени В. Белаш изменил свои взгляды, став тайным осведомителем чекистов. Восстановив членство в подпольной Харьковской «набатовской» группе, В. Белаш по ее поручению совершил в 1926-1927 гг. объезд махновского региона, имея целью установить связи с бывшими повстанцами, обнаружить и связать подпольные группы с Харьковом [11]. В середине 1920-х гг. на бывших махновцев вновь обратили внимание карательные органы. В июне 1926 г. ГПУ УССР выпустило совершенно секретный циркуляр «О махновцах». В нем указывалось, что «Махно возобновляет свои попытки идейного руководства над кулацкими элементами села», в связи с чем, перед органами ГПУ ставилась задача выявления бывших махновцев и осуществление контроля за ними, особенно в тех районах, где в 1919-1921 гг. действовали махновские отряды [2. 36].

В 1927 г. В. Белаш связался с бывшими махновцами Гуляй-Поля (Влас и Василий Шаровские). По свидетельству В. Белаша, они изредка проводили тайные собрания, кое-кто «воспитывал анархо-махновскую молодежь», пытались создавать коммуны и артели. Самой успешной из них оказалась коммуна «Авангард» в с.Басань Пологовского района Днепропетровской области. Коммуны бывших повстанцев существовали в селах Керменчик, Бол. Янисоль, Константиновка и под Гришино [11]. Среди анархистов, проявивших недоверие к В. Белашу, была группа под руководством махновского командира А. Буданова. Освободившись по амнистии в 1923 г., А. Буданов поселился в с. Безьянное у Мариуполя. К середине 1920-х гг. он организовал и возглавил подпольную группу, которая вела анархическую агитацию среди мариупольских рабочих и крестьян ближайших сел, в т.ч. распространяла гектографические листов-

ки. Встретившись с В. Белашом, А. Буданов показывал свое разочарование в политической деятельности, хотя и интересовался состоянием дел в харьковской организации. В результате оперативной разработки выяснилось, что в связи с началом сплошной коллективизации в 1928 г. группа Буданова намеревалась перейти от агитационно-пропагандистской работы к организации из крестьян партизанских анархических отрядов, и с этой целью собирала оружие. 28 ноября 1928 г., незадолго до якобы назначенного восстания, группа была арестована, при обысках у ее членов обнаружили припрятанное оружие. По приговору Коллегии ОГПУ СССР от 15 апреля 1929 г., А. Буданов был расстрелян вместе с членом группы — бывшим махновцем П. Белочубом [18].

Похожая законспирированная подпольная группа действовала в Межевском районе Днепропетровской области. Руководил ею амнистированный левый с.-р. и анархист И. Черно книжный, бывший председатель махновского Реввоенсовета. В 1928 г. ГПУ арестовало семь членов группы Черно книжного, изъяв 17 бомб и 10 винтовок [2. 36].

Информация об арестах анархо-махновских групп в Мариуполе, Межевском районе, а также в Одессе содержится в информационно-циркулярном письме ОГПУ № 34 «Об анархистах» (декабрь 1928 г.). Письмо требовало обратить особое внимание органов на борьбу с «остатками анархо-махновщины». Среди конкретных мер предлагались систематическая работа «по выявлению бывших кадров РПАУ и их антисоветской деятельности в настоящее время», по аресту «анархо-кулацких групп на селе». В письме также сообщалось, что всего за 1928 г. в Украине были арестованы 23 анархиста и 21 махновец. [19. 70]

Говоря об анархо-махновском подполье, нельзя не отметить попытки заграничных махновских центров активизировать деятельность своих единомышленников в УССР. Собственно, таких центров в описываемое время (конец 1920-х) было два: в Париже (вокруг Махно) и в Бухаресте (во главе с бывшим начальни-

ком артиллерии РПАУ В. Даниловым). Последний осуществлял засылку на советскую территорию своих агентов. В сентябре 1928 г. советско-румынскую границу перешли бывшие рядовые махновцы Ф. Куц и К. Чуприна, которые по поручению бухарестского центра махновской эмиграции посетили Одессу и Гуляй-Поле, устанавливая связи с бывшими махновцами и подпольными анархическими группам. В 1929 г. Ф. Куц и К. Чуприна снова нелегально прибыли в Одесскую область для связи с подпольем и организации повстанческих отрядов из крестьян, недовольных коллективизацией. На обратном пути оба они были арестованы ОГПУ и согласились помогать органам бороться против «махновщины» в качестве тайных агентов. «Перевербованный» Ф. Куц, вернувшись в Румынию, сообщил товарищам о своих отношениях с ОГПУ и повел двойную игру по дезинформации советских спецслужб. [20. 192-194, 197-199]

Помимо анархо-махновского подполья, доступной и изученной информации об украинских анархистах конца 1920-х сравнительно немного, а ее достоверность иногда вызывает сомнения. К 1927 г. относятся смутные сведения о сотрудничестве днепропетровских анархистов с внутрипартийной оппозицией: на XV съезде ВКП(б) среди предъявленных троцкистам обвинений указывалось и на их совместные с анархистами попытки вызвать стачки на заводах и среди железнодорожников. Одним из немногих центров анархической деятельности, о котором имеется относительно подробные сведения, является Одесса, где анархисты снова активизируются с начала 1927 г. В феврале-марте 1927 г., во время перевыборов городского Совета, в Одессе снова, как и пятью годами ранее, распространяются анархические листовки, а в мае в железнодорожных мастерских было разбросано письмо «группы анархистов-коммунистов железнодорожных рабочих», угрожавшее руководству дороги организацией террористических актов. В создании новой нелегальной анархической группы принимала участие Ольга Таратута, которая в 1927 г. переселилась в Одессу из Киева. [9]

Во второй половине того же года подпольная группа едва избежала провала в связи с делом Н. Варшавского, работавшего в Москве заместителем заведующего отделом охраны труда при ЦК профсоюза химической промышленности. Выходец из Полтавы, 32-летний Варшавский сочувствовал анархистам еще с 1911 г., но долгое время не принимал сколько-нибудь активного участия в движении, лишь в 1927 г. он начал участвовать в собраниях старых анархистов и сразу попал в поле зрения ОГПУ. В августе 1927 г. Н. Варшавский выехал в Одессу, где посетил О. Таратуту и передал ей экземпляры рукописной листовки «Рабочие и работницы!», посвященной делу американских анархистов Н. Сакко и Б. Ванцетти. Листовка протестовала против лицемерия официальной кампании в поддержку Сакко и Ванцетти, указывая, что в советских тюрьмах находится множество таких же «мучеников-анархистов», и призывала к борьбе «за безвластие, за экономическое равенство, за уничтожение безработицы, за свободные организации города и деревни — профсоюзы и кооперативы, независимые от государства». После встречи с О. Таратутой агенты ОГПУ арестовали Н. Варшавского, изъяв листовки и конспиративную переписку. Во время четырехмесячного следствия Н. Варшавский (получил 3 года политизолятора) взял всю вину на одного себя, всячески выгораживая О. Таратуту и московских анархистов, что сохранило им свободу [21]

Несмотря на аресты отдельных активистов, в 1928 г. одесские анархисты продолжали нелегальную пропагандистскую деятельность среди рабочих-железнодорожников и пищевиков, студентов и т.д. В ночь на новый 1929 г. они даже попытались тайно, под видом празднования, провести свою общегородскую конференцию, но все ее участники (ок. 20 человек) оказались арестованы. Среди задержанных сотрудниками ГПУ были известные со времен гражданской войны анархисты А. Вайнштейн, А. Вулис, Л. и А. Рабиновичи, Б. Тубисман, а также молодые студенты и

рабочие. Через несколько дней взяли и О. Таратуту, обвиненную в пропаганде среди рабочих и «изготовлении контрреволюционных листовок» [9].

Весной-летом 1929 г. в обстановке начавшейся коллективизации были разогнаны упоминавшиеся выше коммуны бывших махновцев, входивших в них явных анархистов и другой «опасный элемент» (братья Шаровские, И. Чучко, М. Подкова и т.д.) выслали из Украины [11]. Всего же, по данным ОГПУ, за первое полугодие 1929 г. в УССР было арестовано 62 анархиста и 40 махновцев [2. 37].

К лету 1929 г. относится попытка распространить на Украину деятельность сторонников известной в анархических кругах «Платформы» П. Аршинова и Н. Махно. К этому времени в Москве сложилась подпольная группа, состоявшая преимущественно из анархистов с дореволюционным стажем, работавших над организацией «Союза рабочих анархистов». Летом 1929 г. по поручению Союза анархист Д. Скиталец, «ярый «аршиновец» и опытный подпольщик», как его характеризовали товарищи, объехал портовые города Украины и Крыма, устанавливая тайные связи с моряками Черноморского флота. Через этих моряков московский «центр» восстановил контакты с анархической эмиграцией и наладил регулярную доставку в СССР издававшегося в Париже журнала «Дело труда» [23. 102-103; 17]. Д. Скиталец в 1911-1912 гг. был одним из лидеров подпольного «Союза черноморских моряков» [24. 514-515]. Уже к концу 1929 г. «Союз рабочих анархистов» и, видимо, его черноморский филиал были разгромлены НКВД.

В 1930 г. активизировалась деятельность анархистов в Харькове. Главную роль в этом оживлении сыграло возвращение многих ранее арестованных активистов, у которых закончились сроки ссылки. По инициативе П. Захарова харьковские анархисты объединились в организацию с «набатовскими» программой и названием. В группу входили Г. Цесник, А. Урядов, Р. Ярошевская и др. опытные подпольщики, пропагандисты и

организаторы [11]. Г. Цесник, апеллируя к дореволюционному опыту, предлагал провести экспроприацию банка, но не был поддержан; собрание харьковских «набатовцев» решило собрать требуемые средства за счет работы организованной ими артели по производству керамических изделий, коммуны старых анархистов и эсеров, членов Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев в пос. Мерефа [11].

В течение 1930 и 1931 гг. харьковской группе удалось восстановить связи с анархистами в Москве и в нескольких городах Украины. Среди них были Елизаветград (группа анархо-синдикалистов, созданная неким «Ваней Черным» и др. выходцами из Николаева, только что освободившимися из ссылки) [11], Днепропетровск (группа созданная в 1928 г. машинистом Л. Лебедевым; пыталась инициировать рабочие забастовки), Симферополь (группа Б. и Л. Немирецких), Киев [11. 22 – 26], а также Воронеж, Брянск, Орел, где оказались жившие в ссылке или с «минусом» украинские анархисты, в т.ч. лидер и идеолог КАУ Арон Барон [27]. Видимо, не имели связей с «набатовской» сетью небольшие группы анархистов в др. городах Украины, не упомянутые в показаниях В. Белаша, но установленные по архивным материалам и др. источникам. В 1930 г. началась анархическая деятельность 17-летнего запорожского рабочего-металлурга И. Брешкова, который получал из Москвы нелегальную анархическую литературу и пытался ее распространять (арестован 5 декабря 1932 г. и приговорен к 3 годам лагерей) [23. 238 – 239, 301]. В 1932 г. был арестован кружок анархо-синдикалистов в Черкассах рабочего Д. Абламского (получил 5 лет лагерей) [28]. В 1933-1934 гг. пытались вести нелегальную работу в Симферополе петроградские анархо-синдикалисты П. Герасимчук и его жена Л. Аксенова, поселившиеся здесь после освобождения из ссылки [23 217 – 218, 223].

Возобновилась подпольная деятельность в Одессе: по выражению местного отдела ОГПУ, в 1932 г. анархисты «изготовили выпуск контрреволюционных листовок». Лидерами оче-

редной «реинкарнации» местной группы стали ветераны одесского анархизма Шахворостов, Борзенко-Москаленко, братья Исаак и Лазарь Рабиновичи и др. В это же время в Одессе существовал небольшой анархический кружок политэмигрантов из Болгарии, возглавлявшийся участником сентябрьского восстания 1923 года Жилпо Грозевым. Однако уже в 1933 г. часть одесских анархистов, в т.ч. организатор группы Шахворостов, были арестованы. [9]. В обстановке определенной активизации движения харьковские анархисты запланировали на 1934 г. нелегальный съезд украинских «набатовских» групп и восстановление КАУ [11]. Но ГПУ снова опередило их: 1 февраля 1934 г. прошли одновременные аресты связанных между собой анархических групп и кружков в Харькове, Орле, Воронеже, Брянске [27]. В Харькове были арестованы несколько десятков человек, ликвидированы две трудовых артели анархистов. Улик оказалось недостаточно, и по решению «органов» лишь восемь лидеров группы были сосланы, а остальные освобождены под надзор. В 1935 г. Харьков был «вычищен» от анархистов, которых одного за другим арестовывали и высылали [11]. В этом же году окончательно прекратились сборы денежных средств в кассу «Черного Креста».

К 1937 г. подавляющее большинство украинских анархистов находились за пределами республики — в лагерях и политизоляторах, в ссылке в Сибири, на Севере или в Средней Азии. Вакханалия террора в СССР проходила преимущественно в форме борьбы с «право-троцкистскими заговорщиками» или «буржуазным националистами», и по данным НКВД УССР за весь 1937 г. в Украине было арестовано 23 анархиста. Среди них выделяется дело группы из 15 человек в Николаевской области, возможно, реально существовавшей. Другие арестованные — это, скорее всего, чудом уцелевшие на свободе старые анархисты-одиночки, жившие в Донецкой области (два человека, в т.ч. анархист-махновец И. Лепетченко), Днепропетровске, Харькове, Киевской области (по одному чел.), и три руководящих сотрудника НКВД УССР [29]. На рубеже

1937-1938 гг. НКВД окончательно искоренил анархизм в Одессе: только по делу т.н. «Анархистской подпольной организации» были арестованы 12 человек, аресты проходили и в рамках других дел. Были расстреляны Борзенко-Москаленко, Шахворостов, Д. Хаскин, И. Шорник-Супорник и др. [9]. В феврале 1938 г. в Гуляй-Поле и Днепропетровске подверглись аресту свыше 30 бывших анархистов и махновцев, обвиненных в принадлежности к нелегальной организации «Гуляй-Польский военно-махновский контрреволюционный повстанческий полк», связях с украинским националистическим центром в Киеве, заграничным центром махновцев в Бухаресте и «Центральной анархической группой» в Москве, вооруженной борьбе с советской властью, подготовке восстания, антисоветской агитации, подготовке террора и диверсий. Среди прочих были в очередной раз арестованы братья Шаровские, обвиненные в руководстве «полком», К. Чуприна, Н. Зуйченко. Постановлением Тройки УНКВД по Днепропетровской области от 25 апреля 1938 г. они были приговорены к расстрелу. Аналогичное дело в том же году возникло на хуторе Зеленый Гай Запорожской области, где были арестованы 22 бывших махновца. Семеро из них, в т.ч. бывший помощник начальника артиллерии РПАУ Д. Сипливый, были осуждены Тройкой УНКВД по Запорожской области к расстрелу [19. 71]. Были ли эти дела полностью выдуманы следствием или какие-то реальные факты подпольной деятельности бывших махновцев все же имели место, мы, скорее всего, уже никогда не узнаем.

Автор выражает искреннюю признательность В. Савченко и Ю. Кравцу, предоставивших часть материалов для этой статьи.

Литература:

1. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Правда и легенды о Несторе Махно. Донецк. 1996.
2. Архирейський Д.В., Ченцов В.В. «Даш Махна!» З історії ук-

раїнського повстанства// Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теор. конференції– Запорозьке. 1998. С. 31-39.

3. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. Харків. 1971.

4. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Київ. 1993.

5. Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защите завоеваний революции: Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922). Київ. 1988.

6. Дукельський С. ЧК-ГПУ // Український історичний журнал. 1991 (даді УІЖ). – № 2.

7. Екатеринославский пишевик. № 1. 05.01.1923.

8. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917-1921 рр. / УІЖ. № 1. 1999.

9. Савченко В.А. Анархисты Одессы в эпоху революции и гражданской войны 1917-1920// Юго-Запад. Одессика. 2007. Вып. 3. С. 71-99; Он же. Анархистское подполье в Одессе в 20-30-е гг. XX века. //Там же.. 2009. Вып. 7. С. 108-135.

10. Дубовик А. Анархическое подполье в Украине в 1920-1930-х гг. Контуры истории. Днепропетровск. 2007.

11. Собственноручные показания Белаша В. Ф.. – В кн.: Яруцкий Л.Д. Махно и махновцы. – Мариуполь. 1995.

12. ГАРФ. – Ф. 8409. – Оп. 1. –Д. 26, л. 156.

13. ГАРФ. – Ф. 8409. – Оп. 1. – Д. 68, л. 153; -Д. 256, л. 334-338.

14. Леонтьев Я. Примечания. Партия Левых Социалистов-Революционеров. Документы и материалы. Т. 1. Июль 1917 – май 1918. – М. 2000.

15. ГАРФ – Ф. 10035. – Оп. 1. – Д. П-30976.

16. База данных НИПЦ «Мемориал» (Москва).

17. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2002. № 2/4 (13/15).

18. Гос. архив Службы безопасности Украины. Фонд печатных изданий. Д. 20, т. 1, л. 13; Центр. гос. архив высших органов власти и управления Украины. – Ф. 3204. – Оп. 1. -Д. 1; -Д. 4, Д. 6; -Д. 9, л. 120. – Матеріали предоставлены Ю.П. Кравцом.

19. Скрышник О.В. За золотом Нестора Махна.// Політична і

військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретич. конференції.— Запорозьке. 1998. С. 69-72.

20. Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия.— Петрозаводск. 1994.

21. Рублёв Д.И. История одной листовки и судьба анархиста Варшавского (из истории анархистского сопротивления тоталитаризму)// 30 октября. № 66. 2006. С. 8-9.

22. Liste der verfolgten Anarchisten und Syndikalisten in Russland / Presse-Dienst, herausgegeben vom Sekretariat der IAA. Berlin, 8. November 1930. Nr.12 (126)

23. Орден российских тамплиеров.— М. 2003. Т. 2.

24. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов Общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев.— М. 1929.

25. ГАРФ. —Ф. 8409. — Оп. 1. -Д. 41, л. 272; -Д. 84, л. 53-54.

26. ГАРФ. -Ф. 10035. — Оп. 1. -Д. П-23034.

27. Леонтьев Я., Быковский С. Из истории последних страниц анархо-движения в СССР: дело А. Барона и С. Рувинского (1934 г.) / Петр Алексеевич Кропоткин и проблемы историко-культурного моделирования развития цивилизации: материалы международной научной конференции. — СПб. 2005. С. 157-171.

28. ГАРФ. — Ф. 8409. — Оп. 1. — Д. 717, л.л. 126-129.

29. Як це було. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Альманах № 2. Запоріжжя. 2000. С. 163-262.

30. И.В.А. Виденное и пережитое. // Дело труда — Пробуждение. 1949. январь-февраль. № 28. С. 10-11; 1949. Май-июнь. № 29. С. 15-16; 1949. август-сентябрь. № 30. С. 18-20; 1949. декабрь. № 31. С. 13-15.

*Вадим Золотарьов (Харків),
кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
Олег Бажан (Київ),
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії НАН України, доцент*

**«М'ЯСНИК»: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ СТАРШОГО
ЛЕЙТЕНАНТА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
ДАВИДА ПЕРЦОВА**

Крім свого прямого значення слово «м'ясник» має і переносне. Інколи так називають людей, схильних до насильства та садизму. Старший лейтенант державної безпеки Давид Перцов, який керував роботою Чорноморського морського відділу ГУДБ НКВС в Одесі, був м'ясником і за фахом, і, як тепер кажуть, «по життю». Давид Аронович Перцов народився 30 травня 1909 р. у м. Олександрія – повітовому центрі колишньої Херсонської губернії у родині шевця [1]. Мав двох братів – Савелія та Рувіма (Роберта), які у сер. 1930-х рр. служили в УНКВС Дніпропетровської області, та сестру Ольгу, жінку чекіста І. А. Шапіро [2].

Свою трудову кар'єру Давид розпочав 15 лютого 1925 р. на дніпропетровській «Українськоморозобійні», де чотири роки працював учнем різника, підручним різника та різником м'яса. У 1928 р. закінчив трьохрічну загальноосвітню школу (так зване “конторсько-торгівельне учнівство») у Дніпропетровську. У березні 1929 р. був висунутий на керівну господарську роботу у Дніпропетровську ревізійну комісію, де працював інспектором, старшим інспектором і заступником комерційного довіреного [1]. З 15 грудня 1929 р. Д. А. Перцов – понадштатний помічник уповноваженого Інформаційного відділу Дніпропетровського окружного відділу ДПУ, з 15 ве-

ресня 1930 р. — помічник уповноваженого секретного відділу Запорізького міського відділу ДПУ, з 20 листопада 1930 р. — уповноважений Особливого відділу. Брав участь у розслідуванні надуманої чекістами справи «Весна», у липні 1931 р. став комуністом. 1 березня 1932 р. Д. Перцова призначають уповноваженим Особливого відділу 23-ї запорізької авіаційної бригади, 23 серпня 1932 р. — уповноваженим 2-го відділку Особливого відділу ДПУ УСРР, 17 серпня 1933 р. — уповноваженим 3-го відділку Іноземного відділу ДПУ УРСР, 1 грудня 1935 р. — помічником начальника 3-го відділку Іноземного відділу УДБ НКВС УРСР.

Працюючи в іноземному відділі, молодший лейтенант державної безпеки Д. Перцов «ліквідував ряд чеських шпигунсько-диверсійних організацій (справи «Шиф-резидент» і «Артистка»), підготував 7 вербувань по Празі та Парижу. Через кур'єра-вербувальника особисто брав участь у чотирьох вербуваннях у Польщі, для чого виїздив до кордонної смуги, перекидав і приймав агентуру. Брав участь в операції «Ставка» проти УВО-ОУН. Успішне проведення заходів по впровадженню радянської агентури до закордонного центру українських націоналістів дало можливість НКВС контролювати оперативну та терористичну роботу УВО-ОУН проти СРСР. З архівних документів відомо, що Д. Перцов провів спеціальну роботу по виявленню переправ і явок на польсько-радянському кордоні, внаслідок чого була облікована 21 переправа терористичної організації ОУН-УВО на польському кордоні» [3]. Сам же він, згадуючи про свою чекістську кар'єру, писав: «близько 8 років я пропрацював на рядовій роботі в основному по лінії іноземного та контррозвідального відділу з обслуговування радянсько-польського кордону... Чудово та бадьоро йшло моє життя. Я віддавав усі сили та всю свою молоду енергію партії, не на словах, а на ділі захищав святість та недоторканість радянського кордону» [4].

Після розформування іноземного відділу у січні 1937 р. Д. Перцов переводиться на посаду помічника начальника 4-го

відділку у щойно створений 3-й (контррозвідувальний) відділ УДБ НКВС УРСР. У новому структурному підрозділі, під керівництвом начальника відділку лейтенанта держ. безпеки М. П. Бондаренко-Гольдмана [5], він продовжує громити «українських буржуазних націоналістів», до числа яких потрапляють не лише етнічні українці. Так вже на першому допиті члена ЦК КП(б)У директора партвидаву І. Ю. Кулика Перцов разом з начальником 3-го відділу УДБ НКВС УРСР комісаром державної безпеки 3-го рангу В. А. Стирне [6] зуміли дістати від нього зізнання: «Я настільки зрісся з українськими націоналістами, що коли Кость Котко і Яловий запропонували мені, єврею, вступити до української націоналістичної організації, я розцінив це як висунення мене на роль «рятувальника» українського народу. Це імпонувало моїй амбіції. Не задумуючись, я погодився брати участь в організації» [7. 291 – 293].

8 серпня 1937 р. Д. Перцов став помічником начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС УРСР [8] (за матеріалами особової справи це призначення сталося чотирма днями раніше). Такий несподіваний стрибок у кар'єрі, на нашу думку, пояснюється не лише високими «виробничими показниками», але і давнім знайомством з начальником 4-го відділу старшим лейтенантом державної безпеки М. М. Герзоном [9], з яким Давид Аронович працював ще у Дніпропетровську.

Робота 4-го відділу була на особливому контролі у наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевського [10], який особисто допитував найзначніших арештованих (інколи разом з першим секретарем ЦК КП(б)У С. В. Косіором) і корегував протоколи допитів [11]. Фальсифікацію слідчих матеріалів широко використовували і його підлеглі, про що згодом свідчив начальник відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки Л. Н. Ширін [12]: «Цього вимагали у мене і в Харкові з 1937 р., і особливо у Києві, де я працював в НКВС УРСР. Практика складання подібних протоколів була розвинена широко. У Києві мені доводилося кілька разів перепису-

вати подібні протоколи перш ніж друкувати, оскільки тодішнє керівництво 4 відділу – Хатаневер [13] (майор державної безпеки, з 7 грудня 1937 р. – начальник 4-го відділу – авт.),. Перцов не пропускали ці протоколи, самі вписували туди факти, про які обвинувачені не казали» [14].

Ще про одну характерну рису «робочого стилю» Д. Перцова згодом розповів особистий охоронець голови Ради народних комісарів УРСР П. П. Любченка – оперуповноважений відділу охорони НКВС УСРР Д. В. Коновалов [15]. Останній в ніч на 2 вересня був «доставлений до спеціально обладнаної кімнати у приміщенні відділу кадрів», де на нього вже чекали Д. Перцов, начальники відділків 4-го відділу старші лейтенанти державної безпеки Р. Сараєв [16], Б. Борисов-Коган [17], Я. Грозний-Левчинський [18] та начальник відділу 5-го відділу старший лейтенант державної безпеки С. Пригов [19]. «Тут же Сараєв став вимагати від мене відомості про те, що П. П. Любченко завербував мене у підпільну українську організацію... Коли я сказав, що не можу давати таких вигаданих свідчень і обмовляти Любченка, всі, неначе звірі, накинулися на мене. Збили з ніг, стали крутити руки, задрали на голову гімнастерку і, зірвавши з мене брюки та кальсони, звалили мене на спеціальний стіл, на якому били лінійками та пляшками, поки я почав втрачати свідомість. Після цього катування мене кинули у куток і стали лити мені в рота воду з плювальниці, змиваючи кров, від якої я задихався. Не домігшись у мене свідчень, я на носилках був занесений до внутрішньої тюрми НКВС УРСР та кинутий на голу цементну підлогу». Допити Коновалова тривали і надалі: «Не маючи від мене ніяких свідчень, Сараєв зателефонував Перцову і через деякий час я знову був заведений до тієї, спеціально обладнаної кімнати, для чергового катування. Тут, як і в перший раз, були Перцов, Сараєв, Борисов, Грозний, Пригов та інші, понад 10 чоловік. Перцов вимагав від мене негайної дачі свідчень на Любченка... і коли я заявив Перцову, що ніяких свідчень я давати не буду, оскільки нічого не знаю... слідчий Грозний накинувся на мене і став бити мене носачами

поміж ніг, заявляючи: «Краще пиши ... і залишишся живий... а то все одно вб'ємо!» [20].

Ударна робота Д. Перцова по викриттю «правих, троцькістів, українських буржуазних націоналістів та церковників-контрреволюціонерів» (а серед його жертв був і перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявський) сподобалась І. Леплевському. За його поданням Давида Ароновича було підвищено у спеціальному званні, причому не на одну, а відразу на дві позиції – 17 листопада він став старшим лейтенантом державної безпеки. 19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання важливіших урядових завдань» Д. Перцов був нагороджений орденом Червоної Зірки [21].

Наступного дня в його житті відбулася ще одна знаменна подія, про яку сповістять всі республіканські газети: «Учора, 20 грудня, секретар ЦК КП(б)У тов. С.В.Косіор і народний комісар внутрішніх справ УРСР тов. І.М.Леплевський прийняли групу працівників НКВС УРСР, нагороджених орденами Союзу. У кабінеті народного комісара внутрішніх справ УРСР тов. І. М. Леплевського зібралися працівники наркомату тт. Блюман [22], Самойлов [23], Довгушев [24], Перцов, Ліфар [25], Джирін [26], Коркунов [27], Борисов [28], Пригов, Боряченко [29], нагороджені урядом орденами Союзу за зразкове і самовіддане виконання найважливіших завдань. Тепло зустрінутий тов. С. В. Косіор дружньо поздоровив кожного з високою нагородою і радісним святом усіх трудящих – ХХ роковинами славних органів ВЧК – ОДПУ – НКВС. Тов. Косіор побажав дальших успіхів у самовідданій роботі на користь соціалістичної батьківщини, в боротьбі проти всіх мерзенних ворогів радянського народу – троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних – японо-німецьких та інших шпигунів, диверсантів і убивців. Присутні чекісти-орденоносці сердечно вітали вірного соратника великого Сталіна, керівника українського народу тов. С.В.Косіора і обіцяли йому і народному комісарові тов. І.М.Леплевському з честю виправдати високу нагороду більшовицької партії та радянського уряду»[29].

«Виправдовувати високу нагороду» деяким з перерахованих у газетному репортажі чекістам доведеться дуже не довго. У квітні 1938 р. в Москві буде заарештований начальник 3-го (транспортного) Управління НКВС СРСР І. Леплевський та колишні начальники відділів УДБ НКВС УРСР: 2-го – капітан державної безпеки Д. Джирін; 3-го – майор державної безпеки С. Самойлов-Бесидський, 4-го – капітан державної безпеки М. Герзон, 5-го – майор державної безпеки В. Блюман. Частину необхідного для їхнього арешту компромату дістав Д. Перцов, який за наказом нового наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу О. Успенського [30] очолив особливу оперативно-слідчу групу у справах заарештованих чекістів і вибивав свідчення проти своїх колишніх керівників. За час існування цієї групи (з 21 лютого по 30 квітня 1938 р.) був заарештований 241 співробітник НКВС УРСР, на більшість з яких не було жодного компромату.

Про те, що арешти співробітників ініціював саме нарком, видно із подання за № 3536001 начальника оперативної слідчої групи НКВС УРСР Д. Перцова начальнику оперативного відділу УДБ НКВС УРСР М. Яхонтову [31] від 9 березня: «За розпорядженням наркома внутрішніх справ – комісара державної безпеки 3-го рангу тов. Успенського прошу негайно арештувати, провести найретельніший обшук, як у нього самого, так і у його родичів – Стадницького Ісака Григоровича, 1898 року народження – заступника начальника відділу трудових колоній НКВС УРСР. Арештованого Стадницького і матеріали обшуку направте у моє розпорядження» [32].

Відомо, що Д. Перцов особисто катував своїх колишніх колег, вимагаючи від них брехливих свідчень про причетність до контрреволюційних формувань і антирадянську діяльність. Заарештованих позбавляли сну та медичної допомоги, деякі з них не витримували жорстоких тортур і помирали на допитах. Серед забитих на допиті були начальник Лохвицького райвідділу НКВС Полтавської області лейтенант державної безпеки І. Таруц [33], начальник переселенського відділу НКВС

УРСР М. Шор [34], управляючий будинками Адміністративно-господарського управління НКВС УРСР М. Френкель [35].

Лише за період з 15 лютого по 5 квітня 1938 р. із органів УДБ НКВС УРСР було звільнено 558 чоловік, 154 з яких заарештували [36]. Про атмосферу, яка панувала під час цих чисток серед українських чекістів, пізніше свідчив на допиті начальник управління місць ув'язнення НКВС УРСР капітан державної безпеки Н. Новаковський [37]: «Проведені Успенським перші арешти викликали серед нас паніку та намагання виїхати з України. Ми у метушливій біганині при зустрічах висловлювали одне одному побоювання бути завтра заарештованими. Ми всі виказували прагнення як можна скоріше виїхати з України, щоб уникнути арешту. Особливо напружено ми почували себе після того, як Григор'єв [38] (заступник начальника відділу кадрів НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки – авт.) повідомив нас, що по лінії відділу кадрів є вказівка на очищення апарату НКВС та арешт підозрілих по ворожій роботі осіб» [39].

4 квітня О. Успенський призначив «т.в.о. заступника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Перцова Д.А. – тимчасово виконуючим посаду заступника начальника управління НКВС по Харківській області» [40]. Наступного дня Давид Аронович прибув до Харкова і за дорученням начальника УНКВС капітана державної безпеки Г. Телешева [41] відразу очолив оперативно-слідчу групу у справах заарештованих чекістів, організовану за київським зразком. Всього групою було заарештовано 18 співробітників УНКВС, яких під безпосереднім керівництвом та за особистою участю Д. Перцова нещадно лущували [42]. Заступник начальника УНКВС заборонив надати допомогу побитому чекісту К. Чухрию [43], заявивши: «Не треба надавати медичну допомогу шпигуну, нехай здихає» [44]. Інший заарештований чекіст – начальник відділку 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС по Харківській області старший лейтенант державної безпеки З. Щеголевський [45] – згадував: «14 квітня Перцов

мене бив носками чобіт по всьому тілу, і коли мене змудило від побоїв, то Перцов схопив мене за голову та почав топити обличчям у нудоту» [46].

Днів через 4-5 після приїзду Д. Перцов провів ряд оперативних нарад по відділам, на яких піддав нищівній критиці начальника 4 відділку 5-го відділу сержанта державної безпеки П. Большунова [47], який у протокол одного із допитів вставив невдалу фразу [48]. (Слід відзначити, що практику корегування протоколів Перцов активно продовжував і в Харкові [48..16]. Начальник 1-го (німецького) відділку 3-го відділу лейтенант державної безпеки Г. Дрешер [49] вирішив заступитися за товариша, пішов до заступника начальника УНКВС та сказав, що «Большунов не заслуговує такого шельмування. Перцов різко обірвав мене і заявив: «Ви що, прийшли мені мораль читати? Якщо це все, то йдіть!» Я зауважив, що такого відношення до себе, переповненого найкращими намірами, не очікував. На що Перцов відповів: «А я ось спробую придивитися до вас, чи не прийдеться мені дечому вас навчити» [48. 129 – 130].

Нагода повчити Г. Дрешера у Д. Перцова видалася вже через кілька днів. На черговій оперативній нараді він заявив співробітникам 3-го відділу, що у Харкові після від'їзду до Німеччини офіційного представництва напевно залишився нелегальний германський консул [48. 68]. Крім того, він проінформував присутніх про викриття в ряді областей України фашистських штурмових загонів, насаджених німецькою розвідкою, і виразив впевненість у тому, що аналогічні штурмові загани, безумовно, існують у Харкові та районах, у яких проживає велика кількість німців. У своєму виступі Г. Дрешер засумнівався в можливості існування штурмових загонів, оскільки ніхто з арештованих по німецькій лінії про наявність підпільних з'єднань не говорив. Обурений Барбаров почав перебивати начальника німецького відділку, а Перцов весь час мовчав, записував і пропонував не заважати доповідачеві [48. 45]. Останній доводив, що масові операції тривають вже 10 місяців і всі обліково-оперативні дані вичерпані, а по німецькій операції репре-

совано 1560 чоловік [48. 41-41 зв.]. На що Д. Перцов і начальник 3-го відділу УДБ УНКВС старший лейтенант державної безпеки П. Барбаров [50] заявили, що річ не в тому, що німці розгромлені, а в тому, що німці спираються на контрреволюційні елементи серед інших національностей, зокрема на українців, з числа яких можна створити штурмові загони [48. 68]. Дрешер відстоював свою точку зору — «поки немає достатніх перспектив, особливо по області, для викриття штурмових консульств». Почалася дискусія, під час якої Перцов буквально витягував відповіді у Дрешера. Наприкінці наради заступник начальника УНКВС та начальник контррозвідки поставили підлеглим завдання — негайне викриття комендатур і негласних консульств на Харківщині [48. 52]. Така непоступливість Г. Дрешера розлютила Д. Перцова. Він викликав оперуповноваженого В. Скраливецького [51] і запропонував йому дати компромат на начальника німецького відділку, але той відмовився. Розлючений заступник начальника управління перестав вітатися з підлеглим та невдовзі звільнив його з оперативної роботи [48. 52].

Більш зговірливим виявився П. Барбаров, з яким Давид Аронович був знайомий ще з часів спільної роботи в Іноземному відділі ДПУ УСРР. У Харкові вони затоваришували і навіть стали ходити один до одного у гості [48. 113]. На замовлення свого приятеля начальник 3-го відділу, разом із своїм помічником, молодшим лейтенантом державної безпеки В. Рибалкіним [52], 16 квітня подав рапорт з висловленням політичної недовіри Г. Дрешеру. Після цього Г. Телешев звернувся до О. Успенського з санкцією на арешт [48. 116] і 21 квітня начальник німецького відділку був заарештований.

Д. Перцов збирався зробити з Г. Дрешера керівника троцькістсько-сіоністської організації в УНКВС, безпосередньо керував слідством по його справі, та жорстоко бив його на допитах. У відділах і на партійних зборах заступник начальника УНКВС казав підлеглим, що Г. Дрешер шпигун, і що він у цьому вже зізнався [48, арк. 131]. Пізніше Г. Дрешер роз-

повів про те, що йому довелося пережити під час допитів: «Перцов підійшов до мене та спитав, чи буду я зараз давати свідчення про зрадницьку роботу в УНКВС. Я йому заявив, що ні зараз, ні потім свідчень не дам. Перцов почав мене мордувати. Спочатку він бив мене руками по обличчю, шії, грудям та ниркам, а чоботами в живіт. Я вперся в стінку, не даючи себе повалити. Перцов крикнув Середі [53], щоб він приніс дубину. Середя швидко з свого кабінету приніс кругло відточену товсту дубину. Перцов продовжував мене бити дубиною по голові, обличчю та тулубу. Допомогаючи Перцову Середя схопив мене за волосся та повалив. Перцов продовжував мене топтати ногами» [54. т. 4.. 6]. Слід відзначити, що лейтенант державної безпеки Я. Середя наодинці допитував Г. Дрешера без особливого завзяття. Одного разу він лишив арештованого у сусідній кімнаті, а сам ліг спати. Дрешер же, скориставшись моментом, зателефонував дружині [55. 5].

Після від'їзду Г. Телешева Давид Аронович з 1 по 20 травня 1938 р. керував роботою харківського обласного управління, правда всі оперативні документи скромно підписував як «заступник начальника УНКВС». У цей час продовжувалося виявлення членів так званої «Польської організації військової». За словами начальника польського відділку 3-го відділу лейтенанта державної безпеки Р. Айзенберга [56] «однією з серйозних вимог Перцова по операції був арешт лише поляків, а не інших національностей. І лише в тих випадках, коли інші національності вельми міцно проходили по показанням як учасники шпигунських або інших польських контрреволюційних груп Перцов санкціонував арешт. За матеріалами так званих об'єктивних даних вимагали підробітки, арешти категорично заборонялися та довідки не затверджувалися». Але такий ретельний підхід до підготовки арештів у Давида Ароновича був нетривалим. В останні дні другої декади травня він довідався із телефонної розмови, що у Києві заарештовано 700 чоловік по польській операції, і поставив перед П. Барбаровим питання про «негайну широку операцію по польській

лінії». Начальник 3-го відділу добре знав, що необхідного компромату для арешту великої кількості людей у нього немає, але заявив підлеглим: «Потрібно арештувати кілька сотень чоловік! Будемо брати за об'єктивними даними!». Для підготовки довідок на арешт був виділений малодосвідчений помічник оперуповноваженого Я. Каган, який за кілька днів подав новому начальнику польського відділку молодшому лейтенантові державної безпеки М. Погребному [57] матеріали на 200 – 250 чоловік [58]. Нова масова операція по полякам розпочалася вже при новому начальнику УНКВС – капітані державної безпеки Г. Кобизеві [59].

За свідченням колишнього начальника 8-го (обліково-статистичного) відділу УДБ УНКВС по Харківській області Г. Ніколашкіна [60] при складанні статистичних таблиць за 1936 – 1938 рр. особливу увагу було звернуто на те, як було відображено у звітності соціальний стан арештованих. Статистичні таблиці бракувалися Д. Перцовим і Г. Кобизевим тому, що свідчили про велику кількість заарештованих робітників, службовців і колгоспників: «Мої докази про те, що облік в таблицях показаний правильно, згідно до облікових карток на арештованих, були слабкими у порівнянні з тим криком, який підіймали Перцов і Кобизев». Одного разу Д. Перцов викликав до себе співробітників Блюка та Амзеля, які складали цю звітність, та почав на них гримати, що вони невірно складають таблиці. Того ж дня він наказав їх відсторонити від справ [55, арк. 100].

Втім Кобизев з Перцовим не спрацював. Почалися суперечки з питань оперативної роботи. Перцов пропонував ретельніше готувати операції. Кадровий партійний працівник Кобизев, який мав цілий рік чекістського стажу, вважав, що помилки можна виправити під час слідства, відкидаючи агентурну розробку [54. т.10. 9]. Конфлікт призвів до від'їзду в липні 1938 року Перцова з Харкова. Втім політичної довіри О. Успенського він не втратив. Вступився за Давида Ароновича і чоловік його рідної сестри – заступник наркома внутрішніх справ капітан державної безпеки І. Шапіро. Невдовзі Перцо-

ва перевили до Одеси начальником новоствореного Чорноморського морського відділу НКВС.

В Одесі Давид Аронович почувався цілком комфортно. По-перше, начальника НКВС по Одеській області капітана державної безпеки П. Кисельова [61] він добре знав по спільній роботі в іноземному відділі УДБ НКВС УРСР. По-друге, першим секретарем Одеського обкому КП(б)У працював його колишній чекістський начальник Г. Телешев. Тому працювати почав у притаманній йому манері, про яку його підлеглий Гіршман пізніше згадував: «Ставленик Успенського Перцов викликав молодих хлопців і доводив їх до сліз» [55. 152].

Відзначимо, що Д. Перцов запам'ятується чекістам не лише як садист, а і як «барахольник, який намагався побільше урвати з побутових фондів співробітників... Коли Перцов був переведений для роботи до Одеси, він намагався за безцінок купити конфісковане майно вартістю у 15-18 тисяч карбованців за 1200 – 1300 карбованців» [54. т. 10. 338].

14 листопада 1938 р. нарком О. Успенський лишив на столі у своєму робочому кабінеті записку «Полишаю життя. Труп шукайте на березі річки» [62] і зник. Збіглого наркома відразу почали шукати, а людей з його найближчого оточення кидати за ґрати. Наступного дня були заарештовані начальники УНКВС: П. Кисельов, по Житомирській області – майор державної безпеки Г. Вяткін [63], по Кам'янець-Подільській області – майор державної безпеки І. Жабрєв [64]; заступник наркомун капітан державної безпеки О. Яралянц [65].

16 листопада взяли і Д. Перцова, якого обвинуватили в тому, що він, «використовуючи свої знання та можливості по морському та сухопутному кордону, організував відправку за кордон Успенського». Свідчення про це дали заарештовані О. Яралянц і заступник начальника секретаріату НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки М. Тушев [66]. На допитах і очних ставках вони заявляли, що О. Успенський тому і перевів Д. Перцова до Одеси, щоб той готував йому втечу закордон, що і було зроблено. За словами Давида Ароновича:

«Після очних ставок від мене стали вимагати, аби я назвав країну і яким пароплавом: радянським або іноземним я відправив Успенського за кордон. Мене жорстоко мучили. Били гумовою дубинкою по п'яткам, по гомілкам. Я кров'ю мочився, втратив частково зір, але цієї наглою провокації не підтвердив. Коли Успенського схопили, то протоколи очних ставок з Яралянцем і Тушевим зі справи вилучили» [54. т. 10. 25].

Крім того заарештовані Г. Кобизев і заступник наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР старший лейтенант державної безпеки М. Малишев [67] свідчили про участь Д. Перцова «у право-троцькістській контрреволюційній організації». Той винним себе не визнавав, оскільки «свідчення їхні були настільки брехливими, що жодний з них не міг відповісти на жодне поставлене мною елементарне запитання. Кобизев був мною настільки викритим у брехні, що від очної ставки зі мною на суді військової колегії відмовився» [54. т. 10.. 25 зв.].

15 серпня 1939 р. військовою колегією Верховного суду СРСР за статтею 206-17 «а» кримінального кодексу УРСР Д. Перцова засудили до 4-х років позбавлення волі [54. т. 1. 310]. Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВС. Тим часом всі заарештовані Д. Перцовим харківські чекісти були звільнені з-під варті з «припиненням їхніх справ за відсутністю складу злочину» [68. 124], а П. Барбаров отримав сувору партійну догану з занесенням в особову справу за те, що «в угоду ворогу народу Перцову написав рапорт, який став підставою для арешту т. Дрешера, чим допоміг розправитися Перцову з Дрешером. За те, що він, сліпо довірившись Перцову, виконував його ворожі установки у виробничій роботі» [69].

У березні 1940 р. Д. Перцова етапували до Харкова і знову розпочали слідство про його злочини під час проведення справ колишніх співробітників. Справу Д. Перцова розглядали у Києві 5-6 червня 1941 р. на закритому судовому засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського військового округу. Голова трибуналу Фельдман та члени – молодший лейтенант державної безпеки Щербаков і сержант державної безпеки Рябов

— встановили що «Перцов, працюючи в органах НКВС, був тісно пов'язаний з раніше викритим ворогом народу Леплевським і останнім просувався по службі. Викритий та засуджений ворог народу Успенський, знаючи про наближеність Перцова до Леплевського, вирішив використати Перцова для проведення своєї ворожої діяльності. З цією метою Успенський спочатку просунув Перцова на посаді, а потім доручив йому очолити створену ним, Успенським, слідчу групу, в задачу якої входило шляхом масових і необґрунтованих арештів з наступним засудженням співробітників НКВС перебити кращі чекістські кадри, які заважали Успенському проводити свої ворожі дії... Під виглядом боротьби з контрреволюцією, застосовуючи викривлені та провокаційні методи слідства, слідча група, очолювана Перцовим, штучно створювала неіснуючі контрреволюційні формування. В силу викладеного, Військовий трибунал вважає, що обвинувачення Перцову за статтями 54-7 кримінального кодексу УРСР матеріалами судового слідства цілком доведено.

Перцову також висунуте обвинувачення за статтями 54-1 «а» і 54-11 кримінального кодексу УРСР, тобто, що він перебував у контрреволюційній змові, яку очолював на Україні ворог народу Успенський, і що у листопаді місяці 1938 р. підготовлював втечу Успенському. Ці обвинувачення ґрунтуються на свідченнях змовників Кобизєва, Тушева, Малишева та інших, які вказують, що Перцов був близькою людиною Успенського та за завданням останнього виконував ворожу роботу. Аналізуючи свідчення членів контрреволюційної змови, у тому числі і свідчення Успенського, Військовий трибунал вважає недоведеним факт причетності Перцова до цієї змови. Сам Успенський у своїх свідченнях підтверджує факт виконання Перцовим шкідницької роботи по справам співробітників, у той же час не підтверджує факту вербування Перцова до контрреволюційної змови. Це не підтверджують і інші учасники змови. Шкідницька діяльність Перцова витікала виключно з кар'єристських і підлабузницьких мотивів, що підтверджується всіма матеріалами справи.

На підставі викладеного Військовий трибунал визнав винним Перцова у тому, що будучи на відповідальній оперативній роботі в органах НКВС, з кар'єристських і підлабузницьких мотивів проводив шкідницьку роботу, спрямовану на биття нічим не зганьблених співробітників НКВС».

Військовий трибунал засудив «Перцова Давида Ароновича на підставі ст.. 54-7 та 27-1 КК УРСР позбавити свободи у виправно-трудовах таборах терміном на п'ятнадцять років з ураженням у правах за пунктами «а», «б», «в» статті 29 КК УРСР терміном на три роки, а також позбавити його звання старшого лейтенанта державної безпеки. За статтями 54-1 «а» і 54-11 КК УРСР Перцова вважати виправданим» [68. 123-125]. Покарання відбував у Південуралтабі. 21 липня 1945 р. за високі виробничі показники та відмінну поведінку у побуті термін покарання був знижений на 6 місяців [54. т. 1. 308.], але вийти на волю Д. Перцову не судилося – 28 серпня 1948 р. він помер у таборі [70. 122 – 123, 125] (за версією родичів Д. Перцова, загинув на лісоповалі) [54. т.1. 313.].

Література

1. Російський державний архів сучасної політичної історії. – Рес-страційний бланк члена ВКП(б) № 2323823.
2. Шапіро Ісак Ананійович (12.12.1898 – ?) народився у м. Олександрія Херсонської губ. у родині кустаря – кравця Закінчив 2 (за інш. даними – 4) класи міського училища в Олександрії в 1910. 1911 – 1916 – розсильний, учень прикажчика в Олександрії, паяльщик на гранатному заводі (Кременчук). У грудні 1916 – лютому 1917 – рядовий 46-го та 48-го запас. піхот. полків в Одесі. З лютого 1917 — рядовий 14-го піхот. полку 4-ї Залізної дивізії на Румунському фронті. З листопада 1917 – 1919 – безробітний, прикажчик магазину, вантажник на залізниці в Олександрії, борець Олександрійського червоноарм. загону по боротьбі з бандитизмом.. З січня 1920 – зав. таємно-інформаційним відділом Українського відділення телеграфного агентства (Олександрія). З січня 1921 – хронікер катеринославської газети «К труда». Працював у Катеринославській губ. ЧК (упродовж липня 1921 – січень 1922 – бюлетеніст, співробітник контррозвід. відділу, співробітник інформ. відділу). У 1922 – пом. уповноваж. по боротьбі з бандитизмом Нікопольського

політбюро Катеринослав. губ. З січня 1923 – співробітник Криворізького окрввідділку ДПУ Катеринослав. губ., грудень 1923 – серпень 1925 – уповноважений Криворізького окрввідділку ДПУ по Нікопольському, Шолохівському та Апостольському районам. З серпня 1925 – пом. уповноваж. Криворізького окрввідділу ДПУ. Протягом липня 1926 – серпня 1930 – уповноваж. та стар. Уповноваж. Сталінського окрввідділу ДПУ. З серпня 1930 – стар. уповноваж. економ. відділку Київського окрввідділу – оперсектора ДПУ. З грудня 1931 – пом. Нач. економ. відділку Дніпропетровського оперсектора ДПУ. З березня 1932 – пом. Нач. економ. відділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. 10 липня 1934 – пом. нач. економ. відділу УНКВС Дніпропетровської обл. З лютого 1935 – начальник економ. відділу УНКВС Київської обл. З березня 1936 – нач. Краматорського міськвідділу НКВС Донецької обл. З серпня 1936 – заст. Нач. економ. відділу УНКВС Донецької обл. З грудня 1936 – нач. Ворошиловградського міськвідділу НКВС. З грудня 1937 – нач. 3-го (контрозвід.) відділу УНКВС Харківської обл. З 7 березня 1938 – пом. нач. 3-го відділу НКВС УДБ УРСР. З 27 березня 1938 – заст. нач. УНКВС Київської обл. З квітня 1938 р. – т.в.о. нач. УНКВС Київської області. У травні 1938 призначений заст. наркома внутрішніх справ УРСР по неоперативним відділам. З січня 1939 – нач. «Укршляхбудтресту» та будівництва № 257 УШОСДОР НКВС УРСР, Київ. З березня 1939 – пенсіонер. З жовтня 1939 – заст. керуючого трестом «Укрмеблі». Червень 1941 – червень 1942 – нач. особ. відділу 30-го району авіа. базування Південного та Південно-Західного фронтів, нач. відділку Особ. відділу НКВС Воронежського фронту. З вересня 1942 по червень 1943 – заст. нач. та т.в.о. нач. особ. відділу 24-го Тацінського танкового корпусу на Сталінградському фронті. З червня 1943 – нач. відділу «Смерш» 7-го ВАД 2-го Українського фронту. З грудня 1943 – нач. відділку контрозвідки «Смерш» 2-го Українського фронту. У грудні 1945 – травні 1946 – нач. адміністр.-господар. відділу контрозвідки Смоленського військ. округу. У червні 1946 р. відряджений до контрозвід. відділу Київського військового округу, у вересні – звільнений у запас. З квітня 1947 керуючий республік. конторою «Радгоспбудматеріали» у Києві. З липня 1950 керує трестом «Укрсільліспром». З вересня 1952 – пенсіонер. З травня 1953 – нач. ГОСПВ Міністерства сільськ. господарства УРСР. З 1954 очолив відділ матеріальних фондів гол. будівельного управління Міністерства сільськ. господарства УРСР. З 1954 – нач. ГОСПВ Міністерства радгоспів УРСР. З 1957 – нач. відділу постачання та збуту «Ефірмасло» у Києві. З 1959 – нач. відділу постачання гол. управління

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

племінних радгоспів Міністерства сільськ. господарства УРСР. Подальша доля невідома. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1938), підполковник. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни I-го ступеню, орденом Червоної Зірки. Член КППС з 1921 (1958 виключений «за огульний підхід до розглядання справ судовою трійкою»).

3. Державний архів УСБУ Харківський області. — Спр. 9919. — Арк. 17.

4. ГДА СБУ, м. Київ. — Спр.67398. — Т.10. — Арк.24.

5. Бондаренко — Гольдман Микола Петрович (05.1901 — ?) народився у Мінській губ. в родині прикажчика. Освіта незакінчена середня. Працював прикажчиком. У 1919 — 1920 — служив у РСЧА. У 1920 — співробітник особ. відділу 9-ї армії. 1920 — 1921 — уповноважений особ. відділу 2-ї кав. дивізії. 1921 — 1922 — уповноважений особ. відділу бригади 1-ї Кінної Армії та 2-ї Донської кав. дивізії. 1922 — уповноважений Дагестанського облвідділу ДПУ. 1922 — 1925 — політкерівник і нач. прикордонної застави ДПУ. 1925 — 1928 — начальник агентури та начальник активної частини карного розшуку м. Києва. 1928 — 1929 — начальник карного розшуку м. Києва. З 1929 — уповноважений, Київського окрвідділу ДПУ. З 1932 — уповноважений особ. відділу ДПУ УСРР. З 1936 — нач. 10-го відділку особ. відділу УДБ НКВС УСРР. З 1937 р. — нач. 4-го відділку 3-го (контр розвід.) відділу УДБ НКВС УРСР. У березні 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР. З квітня 1938 р. — нач. 3-го (опер-чекіст.) відділу Ухтоїжемського табору НКВС. У липні 1938 р. звільнений з НКВС. 1941 — 1948 — служив у Червоній Армії. Звання: лейтенант державної безпеки (09.01.1936), майор. Нагороджений орденами Леніна та Червоного Прапора. Член ВКП(б) з 1921.

6. Стирне Володимир Андрійович (1897 — 15.11.1937) народився у м. Мітава Курляндської губ. в родині чиновника Курляндської військової присутності. Закінчив 1-у класичну гімназію в Москві (1917). Навчався на фіз.-мат. факультеті Московського університету. У серпні 1917 — березні 1918 — пом. зав. переписної ділянки статист. відділу Московської ради. 1918 — 1919 — інструктор з ущільнення Хамовницького райвиконкому, Москва. У липні 1918 брав участь у придушенні лівоесерівського повстання в Москві, працював у відділі навчальних посібників наркомату просвіти РРФСР, інструктором Киргизького полівідділу Південної групи військ Східного фронту. З жовтня 1919 по квітень 1920 — зав. підвідділом народної освіти Східно-Киргизького ревкому (Оренбург). У 1919 — заст. представника у представництві

при Киргизькому ВЦВК. З травня по грудень 1920 – секретар і заст. представника Киргизького ревкому при ВЦВК (м. Москва). У 1920 р. – заст. зав. Інозем. відділом у наркоматі національностей. З грудня 1920 по березень 1921 – заст. завідувача організаційним відділом наркомату національностей РРФСР. Квітень – грудень 1921 – пом. начальника 14-го спецвідділку особ. відділу ВЧК. У липні-серпні 1921 – уповноваж. 4-го спецвідділку інозем. відділу ВЧК. З серпня по грудень 1921 – уповноваж. повідомної частини інозем. відділу ВЧК. З 5.12.1921 по – 24.12.1921 – т.в.о. нач. 14-го спецвідділку особ. відділу ВЧК, а з 24.12.1921 по 2.06.1922 – нач. 14-го спецвідділку особ. відділу ВЧК/ДПУ РРФСР. З червня по вересень 1922 – нач. 1-го відділку східного відділу ДПУ РРФСР. З жовтня 1922 – по березень 1923 – нач. контророзвід. відділу повпредства ДПУ по Туркестану. Служив у контророзвід. відділі ДПУ РРФСР/ОДПУ СРСР (з 15.03.1923 – пом. Уповноваж., з 25.10.1923 – нач. 4-го відділку, з 20.08.1924 – т.в.о. пом-а нач. відділу, з жовтня 1924 по вересень 1929 – пом. нач. відділу). Служив в особ. відділі ОДПУ СРСР (з 29.09.1930 по 7.09.1930 – пом. начальника відділу, з 1.10.1930 – 7.09.1930 – нач. 1-го відділку). Протягом вересня – грудня 1933 – нач. особ. відділу повпредства ОДПУ по Уралу (Свердловськ). З 1 січня 1934 – заст. повпреда по Іванівській промисловій обл., з липня 1934 – заст. нач. УНКВС по Іванівській пром. обл. У вересні 1935 призначений нач. УНКВС по Іванівській пром. обл. З 27.07.1937 – нач. 3-го (контророзвід.) відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований у жовтні 1937. Наступного місяця ВК ВС СРСР засуджений на смерть. Розстріляний. Звання: комісар держ. безпеки 3-го рангу (1935). Нагороджений орденом Червоного Прапора (1926). Член ВКП(б) з 1920.

7. З порогу смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991.

8. Да УВС ХО. – Колекція документів. – Наказ НКВС УРСР № 308 від 8 серпня 1937 р.

9. Герзон Матвій Михайлович (02.1906 – 23.09.1938) народився в с. Сопіно Київської губ., в родині кустаря-шорника. Закінчив 2-х класне училище (1916). 1917 – 1919 навчався у Шпичинецькій гімназії, перервав навчання у 5-му класі. 1917 – 1920 – хлопчик конторник у магазині у Вінниці, конторник на плантації Шпичинецького цукро. заводу у Сопіно, конторник галантереї у Вінниці, рахівник на цукро. заводі. 1921 – 1922 служив у продовольчій команді № 14 у Сопіно, червоноармійцем і кур'єром зв'язку у продовольчому військовому клубі

Подільської губ. З січня 1923 діловод військової прокуратури трибуналу 1-го кав. корпусу. Служив в особ. відділі 1-го кав. корпусу (з 09.1923 – таємний співробітник; з січня 1924 співробітник особ. відділків 24-ї та 94-ї дивізії; 1924 – пом. уповноваж. Інформац. відділку). Служив у обліково-повідомному відділі Проєкурівського окрвідділу ДПУ (з 09.1925 – діловод, з 30.09.1925 – пом. Уповноваж., з 19.02.1927 – уповноваж.). Служив у Дніпропетровському окрвідділі/оперсекторі ДПУ (з 15.12.1927 уповноваж. обліково-повідомного відділку, з 01.01.1928 – стар. уповноваж. обліково-повідом. відділку, з 17.09.1930 – стар. уповноважений інформац. відділу). Служив у секретно-політич. відділі Донецького оперсектора ДПУ/ облвідділі ДПУ/ обласного УНКВС (з 17.04.1931 – пом. нач. відділу; з 31.01.1934 – т.в.о. нач. відділу; з 02.08.1934 – нач. відділу). З 13.11.1936 (за ін. даними з 31.01.1937 або 08.02.1937) – нач. 4-го (секретно-політ.) відділу УДБ УНКВС Одеської обл. З 20.07.1937 – нач. 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. 25.10.1937 відкликаний до НКВС СРСР. З 27.10.1937 (за інш. даними з 10.11.1937) – нач. 5-го відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Заарештований 18.04.1938. У вересні 1938 засуджений на смерть за статтями 54 – 1 «б», 54-8, 54 – 11 КК УРСР. Розстріляний у Києві. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1937). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (1936). Член ВКП(б) з 1931.

10. Леплевський Ізраїль Мойсейович (1894 (1896) – 28.07.1938) народився у Бресті в родині різника тютюнової фабрики. Точна дата народження невідома, оскільки в різних особистих документах дату свого народження вказував по-різному – або 1894, або 1896. Через злидні ніде не вчився, а писати та читати навчився сам. Працював робітником у шапковій майстерні у Бресті, на складі аптекарських товарів у Бресті. З 1905 брав активну участь в єврейському нац. русі, 1909 – 1914 був членом «Бунду». Батько, побоюючись арешту сина та скориставшись тим, що всі документи, які б засвідчували його вік згоріли, зумів відправити сина достроково до царської армії. З жовтня 1914 по червень 1917 – рядовий 154-го Дербентського та 3-го Бесарабського прикордон. полків на Турецькому фронті. Після Лютневої революції 1917 був обраний головою полкового комітету та головою комітету військового гарнізону в Туреччині. З липня 1917 – член військ. організації РКП (б) у Катеринославі. Брав участь у встановленні радянської влади в Катеринославі та боях з військами Центральної Ради. Під час німецької окупації у 1918 Катеринославським губкомом РКП(б) був відряджений до Саратова, де

у лютому 1918 стає реєстратором Самарської губ. ЧК. Як командир чекістського загону брав активну участь у придушенні есерівського повстання. У червні 1918 за особистим проханням був відряджений до Самари, де його старший брат Григорій працював заст. голови губвиконкому. Його приїзд до Самари співпав із захоплення міста чеськими військами і йому довелося йти у підпілля. Після відновлення в Самарі радянської влади нетривалий час працював членом тимчасового ревкому, а з 10.1918 — пом. нач. секретно-опер. відділу Самарської губ. ЧК і неодноразово виїздив на придушення повстань. У 05.1919 за власним бажанням був відряджений до Катеринослава, де був членом Центр. бюро фракції КП(б)У Катеринослава. Захворів на висипний тиф і лишився у Катеринославі під час денікінської окупації. Одужавши, як член центр. бюро фракції більшовиків у профспілках, поширював листівки та літературу серед шкірників, швейників, металістів, організовував підпільні збори, брав участь в організації збройного повстання проти білогвардійців. Після відновлення в місті радянської влади отримав призначення до Катеринославської губ. ЧК (з 12.1919 — уповноваж. 1-ї групи; з 26.08.1920 — пом. завідувача секретно-опер. відділу та член Колегії губ. ЧК; з 27.12.1920 — зав. секретно-опер. відділом та нач. особ. відділу; з 23.05.1921 — зав. секретно-опер. частини; з 1921 — нач. адміністр.-організац. відділу; з 1921 — заст. голови губ. ЧК). З 23.05.1922 — нач. Катеринославського губвідділу ДПУ. З 16.02.1923 по 05.05.1925 — нач. Подільського губвідділу ДПУ. Наприкінці 1923 був обраний за сумісництвом т.в.о. перш. секретаря Подільського губкому партії. З 05.1925 — у резерві призначень ДПУ УСРР. З 27.10.1925 по 05.07.1929 — нач. Одеського окруж. відділу ДПУ. За сумісництвом з 10.05.1927. по 05.07.1929 — нач. і військом 26-го Одеського прикордонного загону ДПУ. З 01.07.1929 — заст. нач., а з 09.12.1929 — по 15.08.1931 — нач. Секретно-опер. управління ДПУ УСРР. У 1931 за сумісництвом був нач. особ. відділу Українського військ. округу та ДПУ УСРР. З середини серпня 1931 — заст. нач., а з 17.11.1931 по 20.02.1933 — нач. особ. відділу ОДПУ СРСР. У січні 1933 командирований в Одеську обла. для виконання плану хлібозаготівель. З 20.02.1933 — заст. голови ДПУ УСРР. З 05.01.1934 — повпред ОДПУ по Саратовському краю, з 10.07.1934 — нач. УНКВС по Саратовському краю. З 10.12.1934 — нарком внутрішніх справ Білоруської РСР. З 28.11.1936 — начальник особ. відділу ГУДБ НКВС СРСР. З 25.12.1936 — начальник 5-го (особ.) відділу ГУДБ НКВС СРСР. З 14.06.1937 — нарком внутрішніх справ УРСР. У січні — березні 1938 — нач. 6-го (транспорт.) відділу ГУДБ НКВС СРСР. У березні-

квітні 1938 – одночасно нач. 1-го відділу (залізн. транспорт) 3-го Управління (транспорт.) НКВС СРСР, заст. нач. 3-го Управління НКВС СРСР. З 08.04.1938 по 26.04.1938 – нач. 3-го Управління НКВС СРСР. Заарештований 26 квітня 1938. ВР ВС СРСР 28.07.1938 за статтями 58-1 “б», 58-8, 58-11 КК РРФСР за «активну участь в право-троцькістській організації та проведенні контрреволюційної зрадницької діяльності» був засуджений на смерть. Розстріляний в Москві. Не реабілітований. Звання: комісар держ. безпеки 2-го рангу (1935). Нагороджений Орденом Леніна (1937), двома орденами Червоного Прапора (1923, 1932), Орденом Червоної Зірки (1936). Член ВКП(б) з весни 1917. На XI з’їзді КП(б)У (1930) обраний членом Центральної Контрольної комісії КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР першого скликання (1937)..

11. ДА СБУ. – Спр. 701117 ФП. – Т.1. – Арк. 48 – 49.

12. Ширін (Шац) Лазар Наумович (24.11.1901 – ?) народився в Житомирі в родині страхового агента. Закінчив у Житомирі 3 групи однокласного училища (1911), гімназію (1918). 1914 – 1919 проживав в Житомирі (давав приватні уроки, друкувався в газеті). З 1918. – боєць партизанського загону (Волинська губ.). З 1918 – червоноармієць Волинського комуністичного батальйону. З 1919 – червоноармієць 30-го піхот. полку. З 1919 – курсант 2-х арт. курсів у Києві. У 1920 хворів на тиф. У квітні 1920 потрапив до польського полону під Бердичевом, з якого вдалося втекти. У 1920 – ад’ютант опер. частини та командир загороджувального загону 81-го стр. полку 27-ї бригади 9-ї дивізії ВНУС. З 1920 р. – співробітник Волинської губ. ЧК. З березня 1922 – співробітник Новоград-Волинського повіт. політбюро. З вересня 1922 – співробітник Волинського губвідділу ДПУ. Працював у Катеринославському губвідділі ДПУ (з березня 1923 р. – співробітник, з 1924 – пом. уповноваж. контррозвід. відділу; політ. контролер; уповноваж. відділу політ. контролю; т.в.о. нач. обліково-повідом. відділу). Працював у Сталінському окрвідділі ДПУ (з червня 1925 – пом. уповноваж. відділу політконтролю, пом. уповноваж. обліково-повідомного відділу, з 1927 – уповноважений обліково-повідомного відділу; з 1928 – стар. Уповноваж. обліково-повідом. відділу, з 1930 – стар. Уповноваж. інформац. відділу). З квітня 1931 – опер. секретно-політ. відділку 2-го (Сталінського) оперсектора ДПУ. З 1932 – нач. 2-го відділку секретно-політ. відділу Донецького облвідділу ДПУ. Працював у Харківському облвідділі ДПУ (з листопада 1932 – нач. 2 – го відділку секретно-політ. відділу, з 1932 – секретар облвідділу, з 1933 – нач. 2 – го відділку секретно-політ. відділу). В 1933 на посаді уповноваж. 3-го

відділку секретно-політ. відділу ДПУ УСРР. З лютого 1934 – нач. секретно-політ. відділку Маріупольського міськ. відділу ДПУ (Донецька обл.). Працював у секретно-політ. відділі УНКВС Донецької обл. (1934 – опер., з 1935 – нач. 4-го відділку, 1936 – нач. 1-го відділку), відповідальний працівник секретно-політ. відділу УНКВС Харківської обл. (у 20.02.1936 – 18.11.1937 – нач. 1-го відділку, у 1.05.1937 – 18.11.1937 – пом. нач. відділу). У листопаді 1937 командирований до НКВС УСРР. З 1.02.1938 – нач. 2-го відділку 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УСРР з прикомандируванням для роботи у 4-му (секретно-політ.) відділі УДБ НКВС УСРР. З 14.03.1938 – нач. 6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УСРР. Працював в УНКВС Вінницької обл. (з 21.03.1938 – заст. нач. 4-го відділу УДБ, з 28.08.1938 – нач. відділу місць ув'язнення). З 20.09.1938 по 07.04.1939 – нач. Управління будівництва Новоград-Волинського вузла та шляху Новоград-Волинський – Житомир НКВС УСРР. З травня 1939 – нач. господар. відділу Української міжкрайової школи НКВС. 24.09.1940 звільнений у запас. З 1940 – керуючий відділом «Інтуристу» (Харків). Заарештований за «порушення соц. законності». Звільнений 17.09.1941 через недоведеність злочинів. З 1942 в органах НКВС. З 12.08.1943 – нач. відділку оперативно-чекістського відділу Управління у справах військовополонених і інтернованих НКВС СРСР. Подальша доля невідома. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), майор держ. безпеки, підполковник держ. безпеки (1943). Член ВКП(б) з грудня 1927.

13. Хатаневар Арон Месрович (16.03.1905 – 1940) народився у Мінську. Закінчив правовий відділок Інституту права та господарства Білоруського держуніверситету. У 1919 – 1920 перебував на сільських роботах. У 1920 – 1921 – кур'єр на Західному фронті. У 1921 – чорнороб і конторник на заводі «Енергія» (Мінськ). У 1921 – 1922 – кур'єр і письмоводитель Білоруської ЧК. У 1922 – 1923 – нач. фельдєгерського відділку Білоруської ЧК. У 1923 – 1924 – пом. уповноваж. Слуцького прикордонного загону ДПУ. У 1924 – 1926 – пом. уповноваж. повпредства ОДПУ Західного краю. 1926 – 1927 – нач. інформаційно-агент. відділку Мозирського округ. відділу ДПУ. У 1927 – 1929 – уповноваж. інформац.-ресстрац. відділу ДПУ Білоруської СРР. У 1929 – 1931 – пом. нач. відділку секрет. відділу ПП ОДПУ по Західній обл. (Смоленськ). У 1931 – 1933 – нач. відділку секретно-політ. відділу ПП ОДПУ по Західній обл.. З 1933 – нач. Бежецького міськ. відділу ДПУ (Центр.-Чорноземна обл.). З 29.08.1934 – пом. нач. секретно-політ. відділу УДБ УНКВС Воронізької обл. 1935 – заст.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

нач. секретно-політ. відділу УДБ УНКВС Воронізької обл. З 28.03.1937 р. — начальник 4-го (секретно-політ.) відділу ГУДБ НКВД СРСР. 20.08.1937 виїхав до Києва у складі бригади заст. наркома внутрішніх справ СРСР Л. М. Бельського. З серпня 1937 — пом. нач. 4-го відділу УДБ НКВС СРСР. З жовтня 1937 р. — нач. відділку 4-го відділу ГУДБ НКВД СРСР. З грудня 1937 по травень 1938 — нач. 4-го відділу УДБ НКВС СРСР. З лютого по травень 1938 — т.в.о. заст. наркома внутрішніх справ УРСР. 9 травня 1938 — пом. нач. УНКВС по Ленінградській обл., але в Києві пробув до 17 травня 1938. У липні 1938 призначений заст. нач. УНКВС по Ленінградській обл. Заарештований 17 листопада 1938. У травні 1940 засуджений на смерть за ст. 58-1б» і 58-11 КК РРФСР. Розстріляний у Москві. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1937), майор держ. безпеки (1937). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937). Член ВКП(б) з 1929.

14. Лошицький О. «Лабораторія» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — №1/2. — С. 215.

15. Коновалов Дмитро Васильович (31.07.1904 — ?). Освіта 8 класів. У 1923 — 1937 служив в ДПУ-НКВС. З березня 1931 — опер. відділку охорони ДПУ УСРР. З 10.07.1934 — опер. відділку охорони опер. відділу УДБ НКВС УСРР. З січня 1937 — оперуповноважений 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР (закріплений за П. П. Любченком). Наприкінці 1937 заарештований. 16 лютого 1938 засуджений у Москві особливою нарадою НКВС СРСР до 3-х років позбавлення волі як соціально-небезпечний елемент. Покарання відбував у 12-му відділку Верхньо-Визького табору. У 1956 — агент з постачання Київського геолого-розвідувального технікуму. Нагороджений: медалями «За здобуття Берліна», «За звільнення Праги», «За перемогу над Німеччиною», золотим годинником за активну боротьбу з контрреволюцією і куркульським саботажем на Прилуччині. Позапартійний.

16. Сараєв Роман Миколайович (10.1903 — 1973) народився у м. Змієві Харківської губ. у родині робітника-каменяра (за інш. даними — шахтаря). Закінчив: Змієвську земську початкову школу (1914); 2 класи Чугуївської чоловічої гімназії (1916); робфак при Харківському технологічному інституті (1928). У 1912 — 1914 — учень каменяра у Змієві. 1916 — 1919 — чорнороб. З січня 1920 — член оргбіюро Зміївської повітової РСМ. Служив у Зміївській повітовій ЧК /політбіюро/ окрвідділку ДПУ (з 06.08.1920 — уповноваж. по повіту. З квітня 1922 р. — рай. інформатор у с. Коробочкіно, з травня 1923 — співробітник інформац.-агентур. відділку, з листопада 1923 — пом. нач. інформац. посту. З січня

1924 – рай. Уповноваж. ДПУ по Харківському приміськ. району. З вересня 1924 – дільнич. уповноважений ДПУ у Змієві. Працював у Харківському окрввідділі ДПУ (з 07.08.1925 – звітник, з 09.1928 – пом. уповноваж., 1928 – 1930 пом. уповноваж. та уповноваж. інформац. відділу, пом. уповноваж. та уповноваж. Білоцерківського окрввідділу ДПУ. Служив у Вінницькому оперсекторі /облвідділі ДПУ (1930 – 1931 уповноваж., стар. Уповноваж., опер. секретно-політ. відділку, нач. 1-го відділку секретно-політ. відділу, до грудня 1933 – нач. 3-го відділку секретно-політ. відділу). Працював у Полтавському міськ. ДПУ / НКВС (з 1 грудня 1933 – нач. транспорт. відділку, нач. особ. відділку, до травня 1935 – нач. секретно-політ. відділку). З 01 травня 1935 – нач. секретно-політ. відділку Запорізького міськвідділу НКВС. З серпня 1937 – нач. відділку 4-го (секретно-політ.) відділу НКВС УДБ УРСР. З жовтня по грудень 1937 – т.в.о. нач. 4-го відділу УНКВС Миколаївської обл. Працював в УНКВС Кіровської обл. (з грудня 1937 р. – нач. 4-го відділу УДБ, з січня по листопада 1939 – т.в.о. нач. економ. відділу). З листопада 1939 – нач. відділу УДБ НКВС Татарської АРСР. З вересня 1941 по липень 1942 – нач. особ. відділу НКВС 7-го повітряно-десант. корпусу на Західному та Московському фронтах. З липня 1942 – нач. відділку особ. відділу НКВС Волхівського фронту. З травня 1943 р. – нач. відділу УНКВС Челябінської обл. З листопада 1943 по березень 1946 – нач. УНКВС Тернопільської обл. З травня 1946 – нач. управління по боротьбі з бандитизмом МВС УРСР. З березня 1947 – нач. управління МДБ УРСР. З вересня 1947 – нач. УМДБ Станіславської обл. З серпня 1950 – нач. Управління 2-Н МДБ УРСР. З грудня 1951 – нач. УМДБ Київської обл. 1953 – 1954 – нач. УМДБ/УМВС Рівненської обл. З 1954 – в запасі. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1939). Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького, орденом Вітчизняної Війни 1-го ступеню, орденом Знак Пошани, орденом Червоної Зірки. Член КПРС з грудня 1930.

17. Борисов—Коган Борис Ізраїльович (1904 – ?) народився у м. Паричи (нині – Білорусь) у міщанській родині підрядника-будівника з розробки лісу (з 1914 – службовця). Закінчив 4 класи приватної гімназії. З червня 1918 – учень пекаря у пекарні Рогинського в Катеринославі. З листопада 1918 – навчався у приватній гімназії в Катеринославі. З квітня по листопад 1919 – учень і підручний пекаря у пекарні Рогинського в Катеринославі. З грудня 1920 – секретар Катеринославської губчека з палива. З березня 1920 – рядовий санітар 1-го загону робітничої молоді

13-го військово-санітарного загону Червоної армії. 3 січня 1921 – електромонтер-збірник 1-го кісткообробного держ. загону в Катеринославі. 1922 – 1924 – навчався на вечірніх соціал.-економ. курсах у Харкові, у Київському політехнічному інституті. 3 березня 1924 – електромонтер учбово-механічного заводу в Києві. 3 липня 1924 – електромонтер заводу «Більшовик» у Києві. 1924 – 1926 – ножар і помічник станкового фанерного заводу «Комбобреза» у Києві. Працював у Київському окружному відділі / опер. секторі/ обл. відділі ДПУ (з березня 1926 – таємний співробітник, з 1928 – штатний співробітник, до 16 липня 1934 – опер. секретно-політ. відділу). Працював у секретно-політ. відділі УДБ НКВС УСРР (з липня 1934 – опер., з 1937 – т.в.о. нач. відділку). У лютому 1938 відкликаний до НКВС СРСР. 3 червня 1938 – заст. нач. Управління Сазтабу НКВС. 3 травня 1939 – заст. начальника Управління В'ятського табору НКВС. 3 жовтня 1941 – заст. нач. Управління Івдельського табору НКВС. 3 листопада 1945 – працював у Далекосхідному таборі МВС СРСР. 7 липня 1947 знятий з посади заст. нач. Південно-Західного гірничопромислового Управління Дальбуду МВС СРСР і звільнений з органів “за використання службового становища». У 1956 інспектор тресту “Південмеханізація» у Києві. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1937), підполковник держ. безпеки (1943). Нагороджений двома орденами Червоної Зірки (1937, 1945) .

18. Грозний (Левчинський) Яків Лазарович (1900 – ?) народився у Переяславі Київської губ, у родині службовця. Закінчив 7 класів гімназії. 3 березня 1920 – полковий інструктор 1-го окрем. полку продовольчого комітету 12-ї армії. 3 січня 1921 – командир роти допризовної підготовки Київського територ. полкового округу. 3 березня 1922 – голова 2-го районного постачального центру військкомату Київського повіту та м. Києва. 3 лютого по серпень 1923 – пом. нач. військово-учбового району Київського округ. військкомату. Працював у секретному відділі Київського губернського окружного відділу ДПУ (з листопада 1922 – таємний співробітник, з 1925 – таємний пом. уповноваж., з 1926 – пом. уповноваженого). З 1929 – уповноваж. секрет. відділу ДПУ УСРР. 3 квітня 1931 – уповноваж. секретно-політ. відділу ДПУ УСРР. З 1932 – заст. нач. політвідділу МТС по ДПУ. Працював у секретно-політ. відділі ДПУ/УДБ НКВС УРСР (з 1933 – уповноваж., з липня 1934 – стар. Уповноваж., з 1935 р. – пом. нач. відділку, з 1936 – нач. відділку). У лютому 1938 відкликаний до НКВС СРСР, нач. експедиції НКВС у м. Канськ. 3 листопада 1939 по липень 1941 р. – пенсіонер НКВС, навчався у Київському мед. інституті. 3 липня

1941 – нач. відділку секретно-політ. відділу НКВС УРСР. З 1941 – опер. контррозвідувального відділу НКВС УРСР. З листопада 1941 – нач 3-го польового будівництва 15-го управління оборонних робіт наркомату оборони СРСР. З березня 1942 нач. оперчекістського відділу управління виправно-трудоових таборів і колоній УНКВС Молотовської обл. З листопада 1942 – нач. 2-го відділу Управління Сибірського табору НКВС. У листопаді 1944 – відкликаний у розпорядження відділу кадрів НКВС СРСР. Подальша доля невідома. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1937), підполковник держ. безпеки (1942). Член ВКП(б) з 1927.

19. Пригов Семен Львович (10.07.1903 -?) народився в Одесі в родині службовця. Закінчив 6 (5) класів гімназії в Одесі, вищу прикордонну школу ОДПУ (1926). З 1919 – санітар 1-ї Одеської військ.-санітарної дружини. 1920 – червоноармієць команди при ОВПК. 1921 – командир загороджувального загону при ОВПК, пом. начальника – командир роти караул. загону при ВРНГ (загороджувального загону). З 1921 – відряджений до ГВК (караул. загону). Зарахований до резерву командного складу, демобілізований. З 1922 пом. уповноваж. контррозвід. відділку прикордонного посту № 1 Подільського губвідділу ДПУ (Волочиськ). З березня 1923 позаштатний уповноваж. контррозвід. відділку Контрольно-пропускного пункту Одеса. З квітня 1923 – контролер Контрольно-пропускного пункту Одеса. Працював в Балтському прикордонному відділі ДПУ Одеської губ. (з 2.07.1923 – уповноваж. 2-ї групи; з 10.10.1923 – уповноваж. таємної групи; з 25.10.1923 – пом. уповноваж. таємної групи). З 1.04.1924 – пом. уповноваж. зі шпигунства Тираспольського прикордонного загону ДПУ. У вересні 1925 відряджений до Вищої прикордон. школи ОДПУ. З 1926 уповноваж. політ. контролю 21-го прикордонного загону ДПУ. З листопада 1927 – уповноваж. секретно-опер. відділу Шепетівського округ. відділу ДПУ. З жовтня 1928 – стар. Уповноваж. секретно-опер. відділу Шепетівського округ. відділу ДПУ. З липня 1930 – стар. Уповноваж. контррозвід. відділу Бердичівського округ. відділу ДПУ. З жовтня 1930 – стар. Уповноваж. особ. відділу Житомирського опер. сектора ДПУ. Служив в особ. відділі ДПУ/НКВС УРСР (з 10.05.1931 – уповноваж. 3-го відділку; з 15.08.1933 – уповноваж. 5-го відділку; з липня 1934 – опер.; з 1 грудня 1935 – т.в.о. нач. 2-го відділку; з 7.05.1936 – т.в.о.нач. 8-го відділку; з 22.10.1936 – нач. 8-го відділку; з 1 січня 1937 – нач. 6-го відділку; з 4.06.1937 – нач. 7-го відділку; з 4.01.1938 – пом. нач. особ. відділу). З червня 1938 – т.в.о. заст. нач. 2-го (опер.) відділу УДБ НКВС УРСР.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

3 липня 1938 – т.в.о. нач. 3-го відділу Управління місць ув'язнення НКВС УРСР. 1 вересня 1938 – заарештований. 1940 засуджений до 8 років позбавлення волі. Упродовж 1940 – 1948 (9). відбував покарання. 1949 повторно заарештований. Засуджений до заслання. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937). Член ВКП(б) з 1930 (виключений у 1938).

20. Наше минуле. – Київ, 1993. – С. 62 – 63.

21. Правда. – 1937. – 20 декабля.

22. Блюман Віктор Михайлович (30.12.1899 – 1938) народився у Харкові у родині механіка. Закінчив 3 класи 12-го парафіяльного училища в Харкові (1911). 1912 – 1913 – учень позолотника палітурної фабрики, учень конторника мануфактурного складу у Харкові. 1914 – 1915 – учень конторника комісійної контори у Харкові. 1915 втік на фронт і добровільно вступив до армії, але через 6 місяців був повернутий додому. 1916 – 1917 – конторник комісійної контори у Харкові. У лютому–листопаді 1917 – рядовий 115-го запасного полку. З листопада 1917 червоногвардієць загону Беленкевича. У березні 1918 тяжко поранений у бою під Єлизаветградом. Тиждень перебував у полоні, потім втік. У 1918 червоний партизан на Північному Кавказі. З грудня 1918 – діловод морського полку в Самарі. З січня 1919 працював в Управлінні по формуванню українських частин Червоної армії в Харкові. З липня 1919 – діловод Чугуївського напрямку Харківської фортечної зони. З серпня 1919 – пом. нач. штабу групи військ Сумського напрямку. З вересня 1919 – стар. пом. нач. штабу 3-ї бригади 41-ї дивізії. З грудня 1919 – комендант бригади 50-ї Таманської дивізії. У 1920 – 1921 – зав. Опер. розвідкою 7-го кав. полку 12-ї кав. бригади. У травні 1921 звільнений з Червоної армії «як інвалід» (двічі поранений та двічі контужений). З 23.05.1921 – пом. опер. політичного відділу Харківської губчека. З жовтня 1921 – по квітень 1922 – уповноваж. з контрреволюції Куп'янського повіт. політбюро (Харківська губ.). З 1922 – пом. уповноваж. з контрреволюції, а з березня 1923 – уповноваж. з контрреволюції Охтирського повіт. відділку ДПУ (Харківська губ.). З серпня 1923 – уповноваж. з контрреволюції, а з 17.06.1924 – т.в.о. нач. Куп'янського округ. відділку ДПУ. З 08.11.1924 – уповноваж. секретно-опер. частини Сумського окрвідділку ДПУ. З 26.04.1926 – уповноваж. секретно-опер. групи та пом. нач. Херсонського окрвідділу ДПУ. З 1 лютого 1927 р. – нач. секретно-опер. відділу та пом. нач. Херсонського окрвідділу ДПУ. З грудня 1928 по грудень 1929 – нач. секретно-опер. відділу Одеського окрвідділу ДПУ. Супроводжував Л. Троцького на пароплаві до Стам-

були під час його висилки з СРСР. З січня 1930 — нач. відділку секрет. відділу ДПУ УСРР. З квітня 1931 — нач. секретно-політ. відділу Одеського опер. сектора/облвідділу ДПУ. З квітня 1933 — нач. особ. слідчої групи ДПУ УСРР у справі «Української військової організації». З червня 1933 — у резерві ДПУ УСРР. З 31.03.1934 — нач. 4-го відділку особ. відділу ДПУ УСРР. З червня 1935 — нач. транспорт. відділу УДБ УНКВС Одеської обл. З 28 січня 1937 — нач. 5-го (особ.) відділу УДБ УНКВС Одеської обл. З червня 1937 — т.в.о. особливоуповноваж., а з 26 липня 1937 — особливоуповноваж. НКВС УРСР. Був керівником особ. слідчої групи НКВС УРСР у справах заарештованих чекістів. З 23 вересня 1937 — нач. 5-го (особ.) відділу УДБ НКВС УРСР і Особливого відділу ГУДБ НКВС Київського військового округу. З 17 лютого 1938 — у розпорядженні НКВС СРСР. Заарештований 27 квітня 1938 у Москві. Засуджений на смерть 22 вересня 1938. Розстріляний у Києві. Звання: капітан держ. безпеки (1936), майор держ. безпеки (1937). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937). Член ВКП(б) з 15.07.1919 (був членом РСДРП(б) у грудні 1917 — березні 1918, але потрапивши в полон знищив партквиток).

23. Самойлов (Бесидський) Самуїл Ісакович (23.08.1900 -09.1938) народився у с. Кривці Уманського повіту Київської губ. в родині службовця лісових розробок. 1917 закінчив 4-класне початкове училище в с. Розкішне. У 1917 — 1918 рр. — навчався в Уманському серед. будівельно-технічному училищі ім. де Вітте. 1918 — 1919 навчався на загально-освітніх курсах при Тельшивській гімназії, яка була евакуйована з Польщі у м. Корсунь Київської губ. У 1919 — 1920 — службовець лісового підвідділу повіт. земельного відділу (Тараща, Київської губ.), тричі потрапляв у полон до українських повстанців, де був «під розстрілом». У травні-вересні 1920 служив у 14-й армії (червоноармієць 25-ї маршової роти 1-го запас. батальйону, червоноармієць 365-го полку 179-ї бригади 60-ї дивізії). Служив в особ. відділі 14-ї армії (з осені 1920 — військовий слідчий військово-контрольного пункту (3 місяці), з 1920 — військ. слідчий). З 1921 — по травень 1922 служив на контрольному пункті № 4 особливого відділу Київського військового округу (військ. слідчий, стар. Військ. слідчий, уповноваж.). У травні 1922 — співробітник резерву дільничного прикордонного особ. відділу № 2. У травні-листопаді 1922 — співробітник розвід. управління РСЧА. У листопаді 1922 — травні 1923 навчався у військово-інженерному училищі. Працював в Проскурівському окруж. відділі ДПУ (у 1923—1925 — понадштатний пом. уповноваж. контррозвід. відділку), у 1925 — пом. уповноваж. секретно-опер. групи, з

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

серпня 1925 – пом. уповноваж. контррозвід. групи). Працював в контррозвід. відділі ДПУ УСРР (1926 – 1931 – уповноваж, уповноваж. 2-го відділку, стар. уповноважений). З 15 лютого 1931 – нач. 1-го відділку особ. відділу ДПУ УСРР. З 15.07.1933 по 1.06.1934 – заст. нач. інозем. відділу ДПУ УСРР. У 1933 – 28.08.1933 – т.в.о. нач. Інозем. відділу ДПУ УСРР. З червня 1934 по 3 січня 1937 – пом. нач. особ. відділу ДПУ/НКВС УСРР. Працював в 3-му (контррозвід.) відділі НКВС УРСР (з 09 січня 1937 – заст. нач. відділу, до 26 липня 1937 – пом. нач. відділу, упродовж липня 1937 – березня 1938 – заст. нач. відділу, у жовтні 1937 – лютий 1938 – т.в.о. нач. відділу). 7 березня 1938 відряджений до НКВС СРСР. 25 квітня 1938 заарештований у Москві. 27 вересня 1938 засуджений на смерть за статтями 58-8, 58-11 КК РРФСР. Розстріляний. Звання: капітан держ. безпеки (1936), майор держ. безпеки (1937). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (1932). Кандидат у члени ВКП(б) з 1931.

24. Долгушев Олексій Романович (13.03.1902 – 1973) народився на ст. Пачелма Московсько-Казанської залізниці (Пензенська губ.), в родині залізничного робітника – зчіплювача вагонів. Закінчив 2-х класне залізничне училище (1915, Пачелма). 1915 – 1918 – поденний робітник на бетонному заводі та у залізничних майстернях (Пачелма). З листопада 1917 по травень 1918 – рядовий залізничної Червоної Гвардії. Працював у службі експлуатації ст. Пачелма (1918 – 1924 – приймальник-здавальник потягів, вагар). 1922 – 1924 за сумісництвом стрілець частини особ. призначення по боротьбі з бандитизмом. Служив у 15-ї стр. дивізії Українського військ. округу (у квітні 1924 – травні 1925 – мол. командир роти зв'язку, у травні 1925 – квітні 1929 – скарбничий та зав. діловодством роти зв'язку, у травні – грудні 1929 – секретар політвідділу). В ДПУ – з грудня 1929. Служив в особ. відділі 14-го стр. корпусу (з 4 січня 1930– пом. Інформац. відділку, з 27 січня 1930 – пом. уповноваж., у червні 1930 – березні 1932 – уповноваж.). Служив в особ. відділку Київського окрвідділу /оперсектора/ облвідділу ДПУ (з 27.01.1930 – пом. уповноваж., у червні 1930 по лютий 1933 – уповноваж.). З 1 лютого 1933 – оперуповноважений особ. відділу 45-го мех. корпусу (Київська область). Служив в особ. відділі 18-ї аві. бригади, Запоріжжя (з 4 травня 1934 – оперуповноваж., з 20 січня 1934 – т.в.о. нач., з 1 грудня 1935 – нач.). Служив в 5-му (особ.) відділі НКВС УРСР (з 26 жовтня 1936 – пом. начальника 5-го відділку (обслуговування РКМ), з 04 червня 1937 – пом. нач. 6-

го відділку, з 23 жовтня 1937 — т.в.о. нач. 5 відділу). З 24 лютого 1938 — т.в.о. нач., а з 22 березня 1938 — нач. 1-го відділу (охорони) НКВС УРСР. З травня 1938 по 15 січня 1939 р. — нач. УНКВС Київської обл. Заарештований у 1939. Засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер на ст. Пачелма, де проживав після відбуття покарання. Звання: мол. лейтенант держ. безпеки (1936), лейтенант держ. безпеки (1937), стар. лейтенант держ. безпеки (1938), капітан держ. безпеки (1938). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1938). Член ВКП(б) з червня 1929. На 14-му з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання.

25. Лифар Данило Григорович (06.12.1901 — 14.09.1943) народився в родині заможного селянина в с. Келебердовка Полтавської губ. Освіта нижча. 1916 — 1917 — розсильний та канцелярський службовець Полтав. окруж. суду. У 1917 — конторник-практикант на ст. Полтава-Київська. 1918 — 1919 працював у сільськ. господарстві. 1920 — 1921 — інструктор політпросвіти, секретар комбіву, голова розподільної комісії. Працював у Полтавській губ. ЧК / губ. відділі ДПУ (1921 — 1922 — слідчий по боротьбі з бандитизмом, перекладач особ. маневр. групи по боротьбі з бандитизмом, пом. начальника та нач. агентури особ. маневр. групи по боротьбі з бандитизмом; 1923 — район. Уповноваж. і уповноваж. активної групи, 1924 — пом. уповноваж. Чернігівської губ. опер. трійки і секретар надзвичайної групи по боротьбі з бандитизмом). Працював у Глухівському окруж. відділі ДПУ (1925 — 1926 — пом. уповноваж. Контррозвід. відділку та понадштатн. Уповноваж. обліково-повідом. відділку; 1927 — 1929 — уповноваж., стар. Уповноваж. і нач. обліково-повідом. відділку). З 1930 — стар. Уповноваж. секрет. відділку Криворізького окруж. відділу ДПУ. Працював у Дніпропетровському опер. секторі ДПУ /обласн. відділі ДПУ / обласн. УНКВС (з осені 1930 — уповноваж. секрет. відділку, з квітня 1931 — опер. секретно-політ. відділу, з 1933 — нач. 2-го (українського) відділку секретно-політ. відділу). Працював у секретно-політ. відділі УДБ НКВС УСРР: з 1935 — пом. нач. 6-го відділку, з 1937 — т.в.о. нач. 8-го відділку, з серпня 1937 — нач. 3-го відділку. З 22.04.1938 — заст. начальника УНКВС Донецької обл. З 06.1938 — заст. нач. УНКВС Сталінської обл. З жовтня 1938 — т.в.о. наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР. 14.01. 1939 звільнений з посади. 31.07.1939 звільнений у запас. З 1941 працював в армійських особ. відділах. Нач. відділку Особ. відділу НКВС Чорноморської групи військ Закавказького фронту. З 1943 — заст. нач. 3-го відділу управління контррозвідки «Смерш» Північно-Кавказького фронту. З 29.07.1943

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

— нач. 1-го відділку управління контррозвідки «Смерш» Південного фронту. До 14.09.1943 — заст. нач. 3-го відділу управління контррозвідки «Смерш» Північного фронту. Загинув на фронті під час бомбардування. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1938), підполковник держ. безпеки (1943). Нагороджений: орденом Вітчизняної війни 2-го ступеню (1943), двома орденами Червоної Зірки (1937, 1943) та двічі бойовою зброєю «за боротьбу з бандитизмом». Член ВКП(б) з 1930.

26. Джирін Давид Ізраїльович (19.10.1904 — 1938) народився в Одесі в родині робітника трамваю. Закінчив 3 класи Одеськ. 1-го єврейського казенного училища. 1915 — 1918 — учень і помічник заготовника взуттєвої фабрики в Одесі, звільнений за участь у страйку, учень у майстерні з виготовлення портмоне та портфелів. 1918 — 1920 — кур'єр Одеськ. губпродкому. З лютого 1920 по травень 1921 — діловод Одеськ. губвиконкому. З 10 травня 1921 — діловод реєстраційно-обліково-статистич. частини Інформац. відділу Одеськ. губ. ЧК. З 5 січня 1922 — уповноваж. Реєстрацій. відділу Тираспольської повіт. ЧК (Одеськ. губ.). Працював у Одеськ. губвідділі ДПУ (стар. реєстратор, зав. бюро розшуку). Працював в ДПУ Молдавської АСРР (з 15.02.1925 — пом. уповноваж. Контррозвід. відділу, з 21.08.1925 — пом. уповноваж., з 2.04.1926 р. — уповноваж. повідомно-облік. відділу). З 2.03.1927 — пом. уповноваж. економ. відділу Одеськ. окрвідділу ДПУ. З 18.10.1929 — інспектор адміністратив. відділу ДПУ УСРР. Працював в обліково-статист. відділі ДПУ УСРР (з 20.11.1930 — нач. 2-го відділку, з 10.11.1931 — пом. нач. відділу). З 26.09.1933 — опер. інозем. відділу ДПУ УСРР. Працював в повпредстві ОДПУ/УНКВС Саратовсь. краю (з січня 1934 — по січень 1935 — нач. опер. відділу, з серпня 1934 — по січень 1935 р. — нач. обліково-статист. відділу). З 22 січня 1935 — нач. опер. відділу НКВС Білоруської РСР. З лютого 1937 — пом. нач. 3-го відділку 2-го (опер.) відділу ГУДБ НКВС СРСР. З липня 1937 — нач. 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. З лютого 1938 — відряджений до НКВС СРСР. З 1938 — нач. 2-го відділку 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. 6 квітня 1938 — заарештований. Наприкінці серпня 1938 — засуджений на смерть. Розстріляний. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1937). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (1937), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (1934), годинником від Колегії ОДПУ СРСР (1932), бойовою зброєю від РНК Молдавської АСРР (1925). Член ВКП(б) з листопада 1925.

27. Коркунов Григорій Іванович (1904 — 05.09.1940) народився у

с. Горєва Махневського району (Урал) у родині селянина. До 1919 працював у господарстві батька, 1920 – 1921 навчався, 1921 – 1923 працював в Свердловську в політпросвіті та по найму, 1923 – 1927 навчався в інституті в Свердловську, полишив навчання через хворобу. З 1927 служив у Червоній Армії. 1928 – 1930 – служив у Кам'янець-Подільськ. прикордонному загоні ДПУ: таємний інформатор та резидент. З 1930 – інспектор інформаційного відділу Кам'янець-Подільськ. окрвідділу ДПУ. До серпня 1931 – начальник Новоушицького райвідділу ДПУ. З серпня 1931 – уповноваж. секретно-політ. відділу Житомирськ. оперсектора ДПУ. Служив у секретно-політ. відділі Київського облвідділу ДПУ/управління НКВС (з лютого 1932 – уповноваж, опер. і нач. відділку). З серпня 1937 – нач. 6-го відділку 4-го (секретно-політ.) відділу УДБ НКВС УРСР. З березня 1938 – нач. 4-го відділу УДБ УНКВС Київської обл. З червня 1938 – нач. УНКВС Ворошиловградської обл. У січні 1939 звільнений з посади. У червні 1939 заарештований у Москві. 24 липня 1940 ВКВС засуджений на смерть за ст. 58-7 КК РРФСР. Розстріляний у Москві. Звання: лейтенант держ. безпеки (1936), стар. лейтенант держ. безпеки (1937), капітан держ. безпеки (1938). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937). Член ВКП(б) з 1929.

28. Боряченко Михайло Петрович (1905 – ?) походив з робітників. В РСЧА в 1927 – 1929, в ДПУ з 1931. 1934 – співробітник комендатури ДПУ УСРР. 1937 – 1938 – пом. нач. тюрми УДБ НКВС УРСР. Подальша доля невідома. Нагороджений Орденом Червоної Зірки (1937). Член ВКП(б) з травня 1930.

29. Комуніст. (Київ). – 1937. – 21 грудня.

30. Успенський Олександр Іванович (20.02.1902 – 28.01.1940) народився у с. Верхній Суходол Тульської губ. в родині дрібного торговця. 1910 – 1912 навчався у початковому училищі, 1913 – 1915 навчався у 2-класному училищі у Тулі, 1915 – 1917 закінчив 2 класи духовного училища у Тулі, у 1917 – навчався у збройно-техніч. школі у Тулі (закінчив 1 курс). Працював у приватному магазині в Тулі. У грудні 1918 організатор церковного хору та псаломник у церкві (Верх. Суходол). У грудні 1918 – 1919 – працював у Верх. Суходолі секретарем волосн. комбіву. З 1919 – зав. відділом друкованих органів у Верх. Суходолі. З весни 1919 – мол. міліціонер 3-го району Олексинської повіт. міліції. З травня по вересень 1921 – нач. 4-го району Олексинської повіт. міліції, пом. нач. Олексинської повіт. Міліції, нач. господар. відділу. У вересні 1921 – відряджений у розпорядження Олексинського повіткому ВКП(б). З серпня 1920 – таємний уповноваж.

Олексинського повіт. політбюро. З листопада 1921 – по лютий 1922 – уповноваж. з інформації Олексинського політбюро Тульської губ. ЧК. У лютому 1922 захворів на тиф і комісією по ліквідації політбюро заочно переданий у розпорядження Олексинського повіткому ВКП(б). З 1922 відповід. інструктор-організатор Олексинського повіткому ВКП(б). З 25.09.1922 співробітник для доручень при уповноваж. Тульського губвідділу ДПУ по Олексинському повіту, з листопада 1922 – пом. уповноваж. Тульського губвідділу ДПУ по Олексинському повіту. З квітня 1923 – уповноваж. Тульського губвідділу ДПУ по Олексинському повіту. З 29.11.1923 – т.в.о. нач. 4-го (економ.) відділку Тульського губвідділу ДПУ. З березня 1924 по березень 1927 – нач. економ. відділу Тульського губвідділу ДПУ. З 29 березня 1927 – нач. економ. відділу ПП ОДПУ по Уралу (Свердловськ). З 1929 – нач. Економ. управління ПП ОДПУ по Уралу. З серпня 1931 – відряджений до ОДПУ СРСР. Служив в ПП ОДПУ Московської обл. (з вересня 1931 по травень 1933 – нач. економ. відділу, у листопаді 1932 – травні 1933 – пом. повпреда, з травня 1933 по липень 1934 – заст. повпреда). З липня 1934 заст. нач. УНКВС Московської обл. З лютого 1935 – заст. коменданта Московського Кремля з внутрішньої охорони. З лютого 1936 – заст.нач. УНКВС Західно-Сибірського краю (Новосибірськ). З березня 1937 – нач. УНКВС Оренбурзької обл. З 25 січня 1938 – нарком внутрішніх справ УРСР. 14 листопада 1938 – інсценував самовбивство та втік. З листопада 1938 по середину квітня 1939 перебував на нелегальному становищі. 15 квітня 1939 заарештований у м. Міасс Челябінської області. 27 січня 1940 засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Звання: стар. майор держ. безпеки (1935), комісар держ. безпеки 3-го рангу (1938). Нагороджений орденами Леніна (1937), Червоного Прапора (1930), медаллю «XX років РСЧА» (1938), двома знаками почесного працівника ВЧК-ДПУ (1930, 1933). Член ВКП(б) з вересня 1920. Депутат Верховних Рад СРСР і УРСР I-го скликання. Кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У.

31. Яхонтов-Томицький Михайло Дмитрович (26.09.1895 – ?) народився у с. Воскресенське Ярославської губ. у родині прикажчика шкіряного магазину (з 1901 – залізничного службовця Ризько-Орловської залізниці в Ризи, Козлові, Буя та інші станціях. Потрапив під потяг та загинув у 1909). Навчався у церковно-парафіяльній школі у м.Буй Костромської губ. У 1909 вступив до 4-класного міськ. училища (Любим), яке у 1910 закінчив. Згодом навчався у міськ. училищі у м. Козлов. Отримавши від залізниці компенсацію за смерть батька, до 1913 навчав-

ся у 2-й Московській гімназії (закінчив 6 класів), але через брак коштів перевівся до Московської фельдшерської школи, склав іспити екстерном. У 1913 вступив до мореходного училища ім. Петра Великого у С.-Петербурзі, але не закінчив 1-го курсу через брак коштів. У 1914 давав уроки у Москві. З червня – серпень 1917 служив у російській армії. У червні – серпні 1914 однорічник 1-го розряду у 182-му піх. полку (Рибинськ Ярославської губ.). З вересня 1914 на фронті, унтер-офіцер 182-го піх. полку. Наприкінці 1914 був поранений і лікувався у Москві, де через земляка-студента познайомився зі студентами – членами есерівського гуртка при Московському університеті та упродовж лютого-квітня 1915 підтримував зв'язок з гуртком. Навесні 1915 повернувся до 182-го піх. полку, де довго хворів та лікувався. З 1916 служив у Сандомирському прикордонному полку, де у жовтні-листопаді 1916 був поранений. До березня 1917 – прапорщик 15-го полку 46-ї арт. бригади. З квітня 1917 – прапорщик у 182-му піх. полку 25-ї армійськ. бригади, вступив до військ. організації есерів. Наприкінці червня 1917 будучи командиром взводу, ухилився від участі у наступі, за що був заарештований на 30 діб. За словесну образу комісара корпусу-есера був заарештований на два тижні. У вересні 1917 виключений з лав ПСР та виїхав додому у відпустку. З листопада 1917 – військ інструктор Любимського повіт. виконкому Ярославської губ., учасник встановлення радянської влади. З 03. (04).1918 – інструктор червоногвардійського загону (Петроград). З травня по грудень 1918 пом. нач. 1-го Петроградського загону Спиридонова на Північному фронті (м. Кемь Архангельської губ.). У червні 1918, під час білогвардійського заколоту, був обеззброєний та через кілька днів втік. Наприкінці грудня 1918 р. по лютий 1919 – командир 1-го батальйону та начальник залізничної бойової ділянки 41-го Ураз-Озерського полку (Мурманський напрямок). У лютому 1919 поранений під Сегежем, лікувався у Петрограді. У травні 1919 повернувся до 41-го Ураз-Озерського полку та очолив батальйон. У червні 1919 відбув на лікування спочатку до Петрозаводська, потім до Любима. З червня по серпень 1919 – командир роти Комуністичного загону (Любим). Придушував повстання в Любимському повіті, командував загonom з охорони у Любимі. Очистив від повстанців 2 волості Данилівського повіту Ярославської губ. З серпня 1919 по травень 1920 – пом. військкому Любимського повіту. З серпня по грудень 1919 – голова повіт. комісії з дезертирства Любимського повіту, член Любимського повіткому РКП(б) та секретар товариського суду. Створив і редагував 2-тижневий журнал «Червоноармієць». З травня 1920 по травень 1921 військом Данилівсь-

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

кого повіту. З червня по серпень 1921 – нач. Верхньо-Уральського повіт. військового управління. З вересня по листопад 1921 – військом головного штабу Народно-революційної армії Далеко-Східної Республіки (Верхньоудинськ). З грудня 1921 по 1 січня 1922 – нач. Забайкальського військового управління. У 1922 – інспектор гол. політохорони (Чита); інспектор гол. політохорони (Хабаровськ); нач. агентури головної політохорони Амурської губернії. З 01.10.1922 – нач. особ. відділу Єнисейського губвідділу ДПУ. До 1923 – нач. відділу (по боротьбі з бандитизмом) Алтайського губвідділу ДПУ. З 01.08.1923 на посаді уповноваж. Алтайського губвідділу ДПУ по Бійському повіту. У 1924 – 1925 – нач. економ. відділу Новомиколаївського губвідділу ДПУ. З 01.10.1925 р. по лютий 1926 – помічник начальника економ. відділу повпредства ОДПУ по Сибіру. З лютого 1926 до середини квітня 1927 – нач. економ. відділу Томського окрвідділу ДПУ. Працював в Ростові-на-Дону в економ. відділі Повпредства ОДПУ по Північно-Кавказькому краю (з 1.11.1927 – нач. 1-го відділку, у 15.05.1928 – 03.1929 – нач. 3-го відділку). З 1929 – пом. коменданта 32-го прикордонного загону ОДПУ (Пів. Кавказ). Працював нач. Сочинського райвідділу ДПУ. Працював у секретно-політ. відділі ОДПУ/ГУДБ НКВС СРСР (до 26.10.1933 – оперуповноваж. 5-го відділку, оперуповноваж. 2-го відділку, з 23.06.1935 – оперуповноваж. 3-го відділку, з 13.01.1937 – пом. нач. 3-го відділку, до 28.12.1937 – заст. нач. 5-го відділку). З грудня 1938 по січень 1938 – заст. нач. 4-го (секретно-політ.) відділу УДБ НКВС УРСР. З 27.01.1938 – по 24.02.1938 – т.в.о. нач. Секретаріату НКВС УРСР. З 28.01.1938 – по 24.02.1938 – особливоуповноваж. НКВС УРСР. З лютого по березень 1938 – т.в.о. нач. 2-го (опер.) відділу УДБ НКВС УРСР. З березня по жовтень 1938 – нач. 2-го (опер.) відділу УДБ / 1-го Управління НКВС УРСР. Восени 1938 р. т.в.о. заст. наркома внутрішніх справ УРСР. З 1 листопада 1938 у розпорядженні Дальбуду НКВС СРСР. Подальша доля невідома. За неперевіреними даними розстріляний. Звання: капітан держ. безпеки (1935). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (1937), двома знаками почесного працівника ВЧК-ДПУ (1930., 1936). . Член ВКП(б) з травня 1918 (1915 – 1917 член партії есерів).

32. Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління. – К., 2000 – С. 312.

33. Таруц Іван Герасимович (11.05.1898 – 15.03.1938) народився у с. Блюминичі Брест-Литовського повіту Гродненської губ. в селянській родині. Закінчив початкову сільську школу, 4-класне міське училище у м. Чернавниці. З 1914 – безробітний у Москві. 1915 – 1917 – вантажник на

ст. Одеса-Головня. З грудня 1917 по липень 1921 – служив у Червоній гвардії та РСЧА. З липня 1921 – співробітник для доручень особ. відділу 1-го кавкорпусу. Служив секретарем спецвідділку Подільськ. губвідділу ДПУ. З листопада 1928 – уповноваж. особ. відділу 15-ї стр. дивізії. З липня 1930 – уповноваж. особ. відділу 95-ї дивізії. З жовтня 1930 – уповноваж. особ. відділку Первомайського райвідділу ДПУ (Одещина). З 15.03.1932 – уповноваж. особ. відділу 95-ї дивізії і Бірзульського райвідділу ДПУ (Одеська обл.). З січня 1933 – уповноваж. Київського облвідділу ДПУ. З лютого 1933 р. – уповноваж. Сумського міськвідділу ДПУ. 1933 – 1938 – нач. Лохвицького райвідділу ДПУ/НКВС (Харківська/Полтавська обл.). Заарештований на підставі особистого наказу наркома Успенського від 22.02.1938, етапований до Києва. Помер у Київській в'язниці. Звання: лейтенант держ. безпеки (1936). Член ВКП(б) з 1925.

34. Шор Михайло Єфимович (1900 – 1938) народився в Одесі. У 1931 та у 1934 – член особливої наради при Колегії ДПУ УСРР. До 1934 – нач. 6-го відділку економ. управління ДПУ УСРР. 1937 – 1938 – нач. переселенського відділу НКВД УСРР. 26 березня 1938 заарештований за статтею 54-1 КК УСРР. 21 квітня 1938 постановою НКВС УСРР справу припинено через смерть обвинуваченого.

35. ДА СБУ. – Спр. 36991 ФП. – Арк. 124.

36. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. – М., 1998. – С. 107.

37. Новаковський Нісон Шльомович (1894 – 1938) народився в Прилуках в родині службовця. Закінчив 4 класи гімназії. За фахом – музика. У 1917– 1918, 1919, 1920 – 1922– співробітник міліції в Одесі. В ДПУ з 1922. Працював у польському відділку контррозвід. відділу ДПУ УСРР (у 1929 – ст. уповноваж., до 09.1930– нач. відділку). У 1931 – нач. 4-го відділку особ. відділу ДПУ УСРР. У 1933 – заст. нач. особ. відділу Київського облвідділу ДПУ. 1933 – 1934 – нач. 1-го відділку особ. відділу ДПУ/УДБ НКВС УСРР. З 29.08.1934 – нач. особ. відділу УДБ УНКВС Харківської обл. З червня 1935 – заст. нач. особ. відділів УДБ УНКВС Харківської обл. та ГУДБ НКВС Харківського військ. округу. З листопада 1936 – нач. Коростеньського окрвідділу НКВС і особ. відділу 14-ї стр. дивізії. З 22.07.1937 – т.в.о. нач., а з 13.08.1937 – нач. відділу резервів НКВС УСРР. З жовтня 1937 – т.в.о. нач., а з листопада 1937 – нач. управління місць ув'язнення НКВС УСРР. 6 квітня 1938 (за ін. даними 3 квітня 1938) заарештований. 22.09.1938 р. ВК ВС СРСР засуджений на смерть. Розстріляний у 1938 в Києві. Звання: ка-

пітан держ. безпеки (1936). Нагороджений: знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (1931). Член ВКП(б) з 1931 (член РКП(б) у 1920 – 1921 – виключений через неподання поручителів).

38. Григор'єв (Фельдман) Григорій Самійлович (1898 – 1938) народився у Житомирі в родині кустаря. У 1912 закінчив 2-ге єврейське казенне училище в Житомирі. З грудня 1916 по грудень 1917 – рядовий в армії. З березня 1919 по травень 1920 – доброволець РСЧА. Служив у 2-му радянському арт. дивізіоні 1-ї Української радянської армії та 44-й стр. дивізії. З липня 1920 по лютий 1922 служив у Волинській губ. ЧК (таємний співробітник, зав. столом особ. складу, діловод і т.в.о. секретаря секретно-опер. частини, секретар секретно-опер. відділу). З червня 1922 – розпорядженні ДПУ УСРР. У червні 1923– травні 1925 – т.в.о. секретаря та секретар Чернігівського губвідділу ДПУ. Служив в адміністратив. відділі ДПУ УСРР (з 26.05.1925 – інспектор, з 01.02.1928 – стар. інспектор). Служив у відділі кадрів ДПУ УСРР (у жовтні 1931 – на початок січня 1932 – пом. нач. відділу, у січні 1932 по лютий 1933 – стар. інспектор, з лютого по вересень 1933 – начальник 1-го відділку та пом. нач. відділу). З 19.07.1933 – нач. відділу кадрів Вінницького облвідділу ДПУ. З 05.07.1935 – нач. відділу кадрів УНКВС Київської обл. З червня 1937 – заст. нач. відділу кадрів НКВС УРСР. 10.03.1938 заарештований. 23. 09. 1938 – засуджений на смерть. Розстріляний. Звання: Стар. лейтенант держ. безпеки (1936). Член ВКП(б) з серпня 1931.

39. ОГА СБУ. – Спр. 72106 – ФП. – Арк. 40.

40. ДА УВС Харківської області. – Колекція документів. – Наказ НКВС УРСР № 117 від 4 квітня 1938 р.

41. Телешев Григорій Галактіонович (12.03.1902 – 10.1978) народився у с. Кабанськ Іркутського повіту в родині комірника та десятника на будівництві Круго-Байкальської залізниці. Закінчив 3-класне початкове училище в Кабанську (1916). 1916 – 1919 – працював на шкіряних та пімкантному заводах у Кабанську (погонич коней, підручний, посадчик, шаповал). З грудня 1919 – партизан 1-го Кударинського загону. З лютого 1920 – співробітник Селенгінської повіт. міліції. З липня 1921 – комендант політбюро Селенгінського повіту. З серпня 1922 – співробітник політбюро м. Зима, Іркутської губ. У березні 1923 – квітні 1924 – начальник прикордонного посту 1-го прикордонного відділку ДПУ(м. Троїцьк-Савськ). У 1924 брав участь в боях із загонами барона Унгерна, був поранений. У квітні 1924 – лютому 1927 – комендант прикордон. ділянок 17-го та 51-го прикордонних загонів ОДПУ. У лютому

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

1927 – квітні 1928 – курсант Вищої прикордонної школи ОДПУ СРСР. Служив у 32-му Новоросійському прикордонному загоні ОДПУ (1928 – комендант Анапської прикордонної дільниці, 1928 – 1929 – комендант Туапсинської прикордонної дільниці). У жовтні 1928 – лютому 1933 – нач. економ. відділу Чорноморського окрвідділу/оперсектора ДПУ. З лютого 1933 – нач. 3-го відділку повпредства ОДПУ по Північно-Кавказькому краю, Ростов-на-Дону. Служив в П'ятигорську повпредства ОДПУ/УНКВС Північно-Кавказького краю (з 19 січня 1934 – заст. нач. економ. відділу, з 16 серпня 1936 – нач. економ. відділу, з грудня 1936 – начальник контррозвід. відділу). З квітня 1937 – нач. 3-го (контррозвід.) відділу УНКВС Сталінградської обл. З вересня 1937 – заст. нач. УНКВС Архангельської обл. З жовтня 1937 – нач. УНКВС Тамбовської обл. З березня 1938 – нач. УНКВС Харківської обл. З березня 1938 – нач. УНКВС Харківської обл. 30.04.1938 відбув у розпорядження ЦК КП(б)У. З травня 1938 – перш. секретар Одеського обкому КП(б)У. З лютого 1939 – нач. «Головсілі» наркомату харчової промисловості СРСР. З листопада 1942 – керуючий Всесоюз. трестом будівельно-технічних винаходів наркомату харчової промисловості СРСР. З грудня 1946 – нач. відділу особ. поставок міністерства харчової промисловості СРСР. З травня 1947 – заст. міністра харчової промисловості Латвійської РСР. З лютого 1949 – нач. лісового відділу міністерства харчової промисловості РСР. З березня 1953 – заст. нач. «Головрослинжир-масла» міністерства промисловості продовольчих товарів СРСР. З квітня 1954 – заст. нач. «Головпродпостачання» міністерства промисловості продовольчих товарів СРСР. З липня 1957 – нач. відділу тари та упаковки «Головхарчзбутси-ровини» при Держплані СРСР; з січня 1963 – нач. відділу тари та упаковки «Союзголовахарчпромси-ровини» при Держплані СРСР. З січня 1963 – нач. відділу «Союзголова-харчпромси-ровини» при Раді народного господарства СРСР. З січня 1966 – заст. нач. «Головзбуту» Міністерства харчової промисловості СРСР. З серпня 1969 – стар. інженер «Головзбуту» міністерства харчової промисловості СРСР. З червня 1970 – пенсіонер. З вересня 1971 – стар. інженер планово-виробнич. відділу «Союзхарчтари». З жовтня 1972 – пенсіонер. З лютого 1973 – стар. інженер Всесоюзного науково-дослід. інституту виноробства та виноградарства «Магарач». З липня 1976 – пенсіонер союз. значення. Помер у Москві. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1936). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (1932). Член КПРС з березня 1920.

42. ДА СБУ. – Спр. 36991 ФП. – Арк. 124.

43. Чухрий Костянтин Іванович (1896 – ?) народився у Луцьку. Із робітників. У червні 1920 – липні 1920 – рядовий армії УНР. З 1926 – пом. оперуповноваж. Київського округ. відділу ДПУ. З 1930 – пом. оперуповноваж. економ. відділку Київського округ. відділу ДПУ. З 1931 – оперуповноваж. економ. відділу Київського оперсектору ДПУ. З 1932 – оперуповноваж. економ. управління ДПУ УСРР. З 1933 – оперуповноваж. економ. відділу Одеського облвідділу ДПУ. З серпня 1934 – оперуповноваж. економ. відділу УДБ УНКВС по Харківській обл. Заарештований у 1937. Член ВКП(б) з 1930 р. (виключений 13.01.1938 «як ворог народу»).

44. ГДА СБУ, м. Київ. – Спр. 67398. – Т.1. – Арк. 281.

45. Щеголевський Зіновій Ісайович (24.05.1901 – ?) народився у Чернігові у родині кустика – кравця. Закінчив 3 класи 4-х річного єврейського училища у Чернігові (1912). 1912 – 1917 – учень та підмайстер у кустика-кравця (Ніжин). У грудні 1917 – січні 1918 – червоногвардієць Чернігівського загону. З грудня 1918 – червоноармієць 4-го Ніжинського полку. З липня 1919 – червоноармієць панцирного потягу № 89. Наприкінці 1919 – курсант Московських піхотних курсів. З серпня 1920 служив у політроті 4-го полку 2-ї Московської бригади курсантів. У квітні 1921 звільнений через хворобу. Служив у Харківській губ. ЧК (з 19.05.1921 – співробітник для доручень Харківського повіт. політбюро, з 5.10.1921 р. – пом. уповноваженого економічної групи, 17.01.1922 – звільнений через скорочення штатів). Служив у 402-му полку 45-ї дивізії (з 05.02.1922 – політкерівник, з 01.05.1922 – політбосць, 25.08.1922 – звільнений через хворобу). З вересня 1922 по серпень 1924 – рай. інформатор Ніжинського повітового відділу / окрвідділу ДПУ. У серпні 1924 – червні 1925 – заст. головн. лісничого у Ніжинському лісництві. Служив у Ніжинському окрвідділі ДПУ (з 01.07.1925 – пом. уповноваж. військової групи по обслуговуванню арт. складу, з 16.08.1928 – уповноважений військово-юридичної групи). З 14.09.1928 – пом. уповноваж. 3-го відділу особ. відділу Українського військ. округу. З 19.01.1929 – уповноваж. особ. відділку 25-го Молдавського прикордон. загону. 1930 – курсант вищої прикордон. школи ОДПУ (Москва). З 6.10.1931 – уповноваж. 24-го Могилів-Подільського прикордон. загону ДПУ. З 3.04.1933 р. – уповноваж. 7-го відділку особ. відділу ДПУ УСРР. З 01.10.1934 – опер. особ. відділу 14-го корпусу (Харків). Служив в особ. відділі УНКВС Харківської обл. (з 01.12.1935 р. – нач. 4-го відділку, з 01.04.1937 – нач. 2-го відділку). У квітні 1938 відкликаний до НКВС УРСР. 9 квітня 1938

заарештований, в серпні 1939 звільнений з-під варти. Подальша доля невідома. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936). Член ВКП(б) з червня 1920 (у 1919 – 1920 – член «Паолой Ціон»)

46. ГДА СБУ, Київ. – Спр.67398. – Т.10. – Арк.173

47. Большунов Петро Олександрович (1907 -?) народився в Катеринославі. Освіта нижча. 1921 – 1931 – учень слюсаря в механічних майстернях ХТІ (Харків), підручний слюсаря, завод «Красноліт» (Краснодар), слюсар механічної майстерні палати мір і ваг (Харків), інспектор відділу у Всеукраїнській промисловій спілці, 1930 – 1931 – представник ЛКСМУ. Служив у Харкові в 9-й Роганській військ. школі льотчиків (1931 – 1932 – курсант, у 1932 – 1933 – стар. авіатехнік, т.в.о. літакового цеху). Служив в особ. відділі Харківського обл. відділу ДПУ/УНКВС (1933 – 1935 – пом. уповноваж., 1935 – 1938 – опер.). У 1938 – в.о. нач. особ. відділу НКВС 43-ї аві. бригади. Служив в особ. відділі НКВС Харківського військ. округу (з 8.07.1938 – нач. 4-го відділку, з 9.09.1938 р. – начальник 2-го відділку). До 1954 – нач. відділу контррозвідки повітряної армії Прикарпатського військ. округу. Подальша доля невідома. Член ВКП(б) з 1929.

48. ДА УСБУ ХО. – Спр. 023528. – Арк. 129.

49. Дрешер Григорій Мойсейович (1905 – ?) народився в Одесі в родині дрібного торговця. Освіта нижча (в деяких документах – середня). Трудову діяльність розпочав у 1919. У ДПУ з 1929. Працював в УНКВС Харківської обл. (на травень 1936 – пом. нач. 6-го відділку особ. відділу, до 01.1937 – співробітник особ. відділу; з 1.04.1937 – начальник 7-го відділку 3-го (контррозвід.) відділу, з осені 1937 – нач. 1-го відділку 3-го відділу). З 21.04.1938 по 08.02.1939 знаходився під арештом. 25.11.1939 звільнений в запас з посади нач. архіву УНКВС Харківської обл. У 1940 – заст. директора заводу № 135. Подальша кар'єра невідома. У 1957 проживав у Харкові. Звання: лейтенант держ. безпеки (1936). Член КПРС з 1928.

50. Барбаров Петро Йосифович (11.09.1905 – ?) народився в Чернігові в родині кустаря. Навчався: у чернігівському хедері (до 1917), чернігівській гімназії (1917 – 1918., полишив 3-й клас), харківському вечірньому технікумі (1921), чернігівському кооператив. технікумі (1922 – 1923), харківському технікуму сходознавства (1931). Закінчив 6 груп трудової школи. Служив у Чернігівській губ. ЧК (з 11.08.1920 – кур'єр загального відділу, з 1.11.1920 – конторник довідкового бюро). Служив у ВУЧК у Харкові (з 1.05.1921 – конторник фінансового відділу, з 1.08.1921 – кур'єр адміністративного відділу). Працював у секретно-

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

опер. частині Чернігівського губвідділу ДПУ (з 22.03.1922 – мол. конторник, з 8.04.1922 – конторник, з 12.05.1922 – діловод, з 18.05.1922 – стар. діловод, з 24.01.1923 – парторг особового складу, 20.03.1923 – звільнений за власним бажанням). З липня по вересень 1923 – шифрувальник окрвідділку ДПУ (Чернігівська губ.). З 14.02.1924 – агент 2-го розряду окремого дорожньо-транспорт. відділу ДПУ, ст. Знаменка. Служив у дорожньо-транспорт. відділі ДПУ Катериненьських залізниць, Катеринослав (з 14.02.1924 – писар, з 01.04.1924 – агент 2-го розряду, з 01.07.1924 – писар, з 1.09.1924 – реєстратор на ст. Авдіївка, з 15.09.1924 – стар. діловод, з 19.01.1926 – стар. агент). З 02.07.1926 – т.в.о. дільничного уповноваженого Херсонського окрвідділу ДПУ. Служив у Південному окруж. транспорт. відділі ДПУ (Харків) (з 22.03.1927 – пом. уповноваж., у жовтні 1927 – січні 1930 – уповноважений, у 1930 – уповноваж. інформац. відділку). Працював у трудовій комуні ім. Дзержинського (Харків) (у 09.01.1930 – 28.02.1930 – культорг, у 1930 по червень 1932 – політкерівник). З 27.06.1932 – уповноваж. 4-го відділку особ. відділу ДПУ УСРР. З 20.01.1933 – заст. начальника політвідділу Анінійовської МТС по ДПУ. З 07.12.1933 – уповноваж. інозем. відділу ДПУ УСРР. Служив в Харківському обл. відділі ДПУ/ УНКВС (з 14.05.1934 – уповноваж. інозем. відділу, з 05.06.1935 – нач. 1-го відділку особ. відділу, з 1.12.1935 – нач. 5-го відділку особ. відділу, з 1.04.1937 – нач. 2-го (польського) відділу 3-го (контррозвід.) відділу, з 22.04.1938 – т.в.о. нач. 3-го відділу, з 1.06.1938 – нач. 3-го відділу. У квітні 1939 – звільнений з посади). З червня 1939 – пенсіонер НКВС. У 1939 – 1940 – працював заст. директора заводу № 183 з охорони м. Харков). Наприкінці 1940-х працював в УНКДБ Челябінської обл. Подальша доля невідома. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936). Член ВКП(б) з листопада 1928.

51. Скраливецький Володимир Наумович (Вульф Носевич) (1899 – ?) народився в Єлизаветграді. Працював в УНКВС Харківської обл. (на 1.1935 – нач. 2-го відділку економ. відділу УДБ. У 1935 підлягав звільненню з УДБ, як позапартійний, але був залишений на роботі в УДБ, хоча формально працював в інш. відділі. 1937–1938 працював у 3-му (контррозвід.) відділі (на 1.1938 – нач. відділку) на 26.12.1939 – нач. 2-го відділку відділу виправних і трудових колоній). Кандидат у члени ВКП(б) (був членом Бунду).

52. Рибалкін Віктор Якович (1910 – ?) народився в Туапсе в родині робітника. З 1926 працював робітником. В РСЧА не служив. До 1937 служив в УНКВС Сталінградської обл. З осені 1937 служив в

УНКВС Тамбовської обл. З 23.03.1938 – пом. начальника 3-го (контррозвід.) відділу УНКВС Харківської обл. У травні 1938 відряджений до Одеського обкому КП(б)У. Навесні 1940 – зав. промисл. відділом Одеського облвиконкому. Подальша доля невідома. Звання: мол. лейтенант держ. безпеки. Член ВКП(б) з 1929.

53. Серета Яків Петрович (1903 – ?) народився в с. Борки Полтавської губ. у селянській родині. Закінчив: сільську початкову школу (1915), 5 класів 7-річної школи у с. Борках (1918 – 1919), радпартшколу у Пирятині (1923). У 1915 – листопаді 1918 – ремонтний робітник Владикавказької залізниці у Ростові та Катеринодарі. У листопаді 1918 – червні 1919 – секретар волкома КНС с. Борки. У червні-грудні 1919 – червоний партизан у Гадяцькому та Зіньковському повітах Полтавської губ. У грудні 1919 – серпні 1921 – секретар зем. відділу вол. виконкому у с. Борки. У серпні 1921 – лютому 1922 – стрілець групи по боротьбі з бандитизмом у Гадяцькому та Зіньковському повітах. З лютого 1922 – уповноважений з розподілу націоналізованих земель у с. Борки. З серпня 1922 – курсант радпартшколи (Пирятин). З травня 1923 – секретар осередку РСМ с. Ковалівка Полтавської губ. З липня 1924 – голова сільради с. Борки. З листопада 1925 – червоноармієць 3-ї Бесарабської кавдивізії у м. Бердичеві. З листопада 1925 – політінспектор Зіньківського райвиконкому. З червня 1927 – голова Зіньківського райкому незаможних селян. З березня 1929 – інструктор оргвідділу Полтавської округ. споживчої спілки. З червня 1930 – співробітник Карлівського райвідділу ДПУ. З жовтня 1930 – співробітник Сахновщанського райвідділу ДПУ. З травня 1931 – співробітник Хорольського райвідділу ДПУ з квітня 1933 по квітень 1938 – нач. Миропольського райвідділу ДПУ/НКВС (Харківська обл.). Служив у 5-му (особ.) відділі УНКВС Харківської обл. (з 22.04.1938 – нач. відділку, з 10.07.1938 – т.в.о. пом. нач. відділу). У 1938 працював у слідчій групі УНКВС Харківської обл. у справах заарештованих співробітників НКВС. З вересня 1938 – нач. 1-го відділку особ. відділу Харківського військ. округу. Заарештований у березні 1938. 30 вересня 1940 ВТ військ НКВС Харківського військ. округу засуджений до 10 років позбавлення волі. Звання: мол. лейтенант держ. безпеки (1936). Член ВКП(б) з листопада 1926.

54. ГДА СБУ, м. Київ. – Спр.67398.

55. ГДА СБУ, м. Київ. – Ф.16. – Оп. 31. – Спр. 93.

56. Айзенберг Рафаїл Наумович (10.09. 1904 – ?) народився в Одесі в родині дрібного службовця хлібної контори. Навчався у 4-й одеській гімназії, у 1919 полишив навчання в 4 класі. У 1920 – кур-

сант курсів мол. інструкторів з допризовної підготовки. 1920 – 1921 – чорнороб і табельник на авіазаводі. У грудні 1921 – січні 1922 – екс-педитор Одеської губ.ЧК, звільнений через скорочення штатів. 1922 – 1923 – контролер в Одеському порту. У 1923 практикант матроса в Одеському районному морпункті. У листопаді 1923 – вересень 1926 – прикажчик у відділі держбанку та магазині (Маріуполь). Знаходився під слідством, звільнений через відсутність складу злочину. Працював в Одеському окрвідділі/оперсекторі ДПУ (з 10.01.1927 – реєстратор реєстрац. відділу, з 1.09.1928 – пом. уповноваж. економ. відділку, з 1.01.1931 – уповноваж. економ. відділку) з 15.06.1931 – уповноваж. економ. відділку райвідділу ДПУ (Красний Луч). З 25.10.1931 – уповноваж. секретаріату Одеського оперсектора ДПУ. З лютого 1932 – опер. економ. відділку Одеського облвідділу ДПУ. З серпня 1933 – опер. 6-го відділу економ. управління ДПУ УСРР. З середини січня 1933 – опер. економ. відділу Сумського міськвідділу ДПУ. З 25.04.1935 – опер. економ. відділу Полтавського міськвідділу НКВС. З 1.04.1936 – нач. 5-го відділку (текстильна та легка промисловість) економ. відділу УНКВС Харківської обл. З 1.04.1937 – нач. 8-го відділку (легка промисловість), з лютого 1938 – нач. 2 (польського) відділку 3-го (контррозвід.) відділу УНКВС Харківської обл. 26.05.1938 відряджений до НКВС УРСР. Заарештований 29.05.1938. Звільнений 11.01. 1940. Подальша доля невідома. Звання: лейтенант держ. безпеки (1936). Нагороджений пістолетом від Колегії ДПУ УСРР «за участь у роботі по вилученню валюти». Кандидат у члени ВКП(б) з 1930.

57. Погребний Микола Павлович (1906 – ?) народився у Києві у родині токаря по металу. Освіта незакінчена вища. 1925 – 1928 працював в Управлінні уповноваженого наркомату торгівлі у Києві: секретар, зав. тасмною частиною, заст. завідувача тасмно-мобілізаційної частини 1928 – 1931 – студент інституту радянського будівництва і права. 1931 – 1937 – уповноважений та начальник відділку секретно-політ. відділу Київського опер. сектора / обл. відділу / УНКВС. Працював в 3-му (контррозвід.) відділі УНКВС Харківської обл. (з 27.05.1937 – нач. 4-го (українського) відділку, з травня 1938 – нач. 2-го (польського) відділку, з квітня 1939 – нач. відділу). Подальша доля невідома. Звання: мол. лейтенант державної безпеки (1936). Нагороджений орденом Знак Пошани (1936) – за встановлення світового рекорду з дальності та швидкості велопробігу Одеса – Владивосток, знаком почесний працівник ВЧК-ДПУ (1938). Член ВКП(б) з 1938.

58. ДА УСБУ Харківської області. – Спр. 01893. – Арк. 6-7.

59. Кобизєв Григорій Михайлович (01.1902 – 07.12.1941) народився в с. Велика Грязнуха Саратовської губернії у родині залізничного робітника-зчіплювача. 1916 закінчив 2-класну школу, до травня 1918 працював у господарстві батька (с. Вел. Грязнуха). У 1918 працював на залізниці. У травні 1918 – серпні 1919 – рядовий робітнич. загону по обороні Балашова та організатор осередку спілки молоді. У серпні 1919 – лютому 1921 – агітатор та заст. начальник агітпункту при політвідділі ІХ армії (ст. Балашов). У лютому 1921 – 1922 – навчався на робфаці в Саратові. У липні 1921 – травні 1922 – секретар осередку РКП(б) робфаку (Саратов). З травня 1922 – відповід. секретар 2-го райкому Саратовського міського КСМ та член бюро Саратовського губкому КСМ. З травня 1923 – відповід. секретар 3-го райкому Саратовського міського КСМ. З липня 1924 – заст. уповноваженого з освіти та представник ВЛКСМ в управлінні Кримських залізниць № 2 (Сімферополь). З травня 1925 – секретар партколективу адмінвідділу Саратовського губвиконкому та губ. міліції. З червня 1926 – секретар волосного комітету ВКП(б) у с. Верхозим Саратовської губ. Упродовж січня 1928 – жовтня 1929 – заст. начальника 5-ї обл. школи начскладу міліції (Саратов). У 1928 навчався в Інституті наукових співробітників при Саратовському комвузі. З вересня 1929 – зав. навчальною частиною вечірнього сектора Комуністичного університету ім. Свердлова (Москва). З серпня 1931 – зав. учбовою частиною редакційно-видавнич. інституту (Москва). З вересня 1932 – зав. сектором Культпропобанд. відділу Сокольницького РК ВКП(б) (Москва). З березня 1933 – секретар парткому ВКП(б) Наркомата постачання РРФСР (Москва). З серпня 1933 – секретар парткому ВКП(б) взуттєвої фабрики «Буревісник» (Москва). З листопада 1933 – зав. оргвідділом Сокольницького РК ВКП(б) (Москва). З липня 1934 – секретар парткому вагонно-ремонт. заводу «Сварз» ім. Кагановича (Москва). З березня 1935 – секретар парткому ВКП(б) ОГІЗ (Москва). З жовтня 1935 заст. зав. відділом парткадрів Сокольницького РК ВКП(б). У грудні 1936 відряджений до органів НКВС СРСР. Працював в 4-му (секретно-політ.) відділі ГУДБ НКВС СРСР (з 09.01.1937 – стажер, з 15.04.1937 – пом. нач. 10-го відділку, з 1.08.1937 р. – пом. нач. 14-го відділку). У лютому 1938 приїхав до Києва разом з М. Єжовим. З 17.02.1938 – нач. відділу кадрів НКВС УРСР. 22 березня 1938 призначений наркомом внутрішніх справ Молдавської АРСР, але до Тирасполя не виїздив, а лишився працювати в Києві. З 20.05.1938 – начальник УНКВС по Харківській обл. 13.01.1939 звільнений з посади

та заарештований в Москві. 15.03.1940 – ВК ВС СРСР засуджений за ст. 54-1а, 16-54-8, 54-11 КК УРСР до 15 років таборів. Помер у Північно-Східному таборі НКВС в Магадані. Звання: лейтенант держ. безпеки (1937), стар. лейтенант держ. безпеки (1937), капітан держ. безпеки (1938). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (1937). Член ВКП(б) з 1918ю Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання (1938).

60. Ніколашкін Георгій Михайлович (1898 – ?) народився в Одесі. Закінчив 6 класів міського училища. В РСЧА з 1921. До 23.01.1934 – т.в.о. нач., а з 23.01.1934 – оперуповноваж. спецвідділу ДПУ. У 1934 – 21.05.1938 – нач. 9-го (спец.) відділу УДБ УНКВС Харківської обл. У 07.1937 – 08.1937, та у серпні 1937 – нач. Куп'янської міжрайонної слідчої групи. З 21.05.1938 – начальник 8-го (обліково-статистичн.) відділу УДБ УНКВС Харківської обл. У серпні 1938 – серпні 1939 – нач. 1-го спецвідділу УНКВС Харківської обл. З серпня 1939 по 15 листопада 1941 – заст. нач. 2-го спецвідділу УНКВС Харківської обл. З листопада 1941 в Особ. відділі Південного фронту. На січень 1943 – нач. відділку Особливого відділу НКВС Донського фронту. У 1956 – пенсіонер. Звання: мол. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки, полковник держ. безпеки. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеню, орденом Червоної Зірки. Член ВКП(б) з 1926.

61. Кисельов Павло Петрович (10.03.1903 – 23.02.1939) народився в Харкові в родині кравця-кустаря. 1911 – 1914 навчався у 30-му парафіяльному училищі Харкова (тричі відраховувався). Осінь 1914 – 1918 – навчався у 2-му вищому 4-класному міському училищі в Харкові. 1917 – 1920 – учень булочника, робітник теслярської майстерні, підручний у хлібопекарні та булочній (Харків). У травні – серпні 1920 – продармієць, співробітник для доручень 18-го прод. загону в Катеринославській губ. та 19-го прод. загону (Харківська губ.). З серпня 1920 – червоноармієць-доброволець 2-го Червоно-гусарського полку Заволзької дивізії. З жовтня 1920 по серпень 1921 р. – продовольчий працівник Управління харчування 1-ї Червоно-гусарської бригади. У серпні 1921 демобілізований. З вересня 1921 по березень 1922 – розвідник, стар. розвідник, стар. групи секретно-опер. відділу Південного округ. Транспорт. відділу ЧК (Харківська губ.). З березня 1922 – уповноваж. по боротьбі з бандитизмом окремих транспорт. відділу ДПУ (ст. Кременчук). З серпня 1924 – уповноваж. дорожньо-транспорт. відділу ДПУ Південної залізниці. З грудня 1925 – курсант 3-ї прикордонної школи ОДПУ (Харків). Служив у 24-му Могилів-Подільському прикордон. загоні ДПУ

(з січня 1927 – уповноважений комендатури, з 1928 – уповноважений по шпигунству та українській контрреволюції). З листопада 1930 – пом. уповноваж. 4-го відділку особ. відділу ДПУ УСРР і Українського військ. округу. З 1.07.1931 – уповноваж. групи обслуговування оборон. промисловості особ. відділу ДПУ УСРР і Українського військового округу. З 1.06.1932 – опер. секретаріату Колегії ДПУ УСРР. З 23.02.1933 – уповноваж. інозем. відділу ДПУ. З 01.07.1933 – опер. іноземного відділу ДПУ УСРР. З 16.07.1934 р. – т.в.о. нач. 3-го відділку інозем. відділу УДБ НКВС УСРР. З 25.01.1935 – нач. 3-го відділку інозем. відділу УДБ НКВС УСРР. З 27.03.1937 – нач. 5-го відділку 3-го (контр розвід.) відділу УДБ НКВС УСРР. З 01.06.1937 – нач. 4-го відділку 3-го (контр розвід.) відділу УДБ НКВС УСРР. У вересні 1937 – травні 1938 – нач. 11-го (водного) відділу НКВС УСРР. З березня по травень 1938 – нач. 12-го відділу (опер. техніки) НКВС УСРР. З 28 травня 1938 р. – начальник УНКВС по Одеській обл. 15 листопада 1938 заарештований. 22 лютого 1939 засуджений на смерть. Розстріляний. Звання: стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (1938). Член ВКП(б) з серпня 1924.

62. Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9.

63. Вяткін Григорій Матвійович (1900 – 23.02.1939) народився в с. Вяткіно Тобольської губ. в родині селянина-бідняка. Закінчив у 1916 2-класне училище міністерства освіти (Ішимський повіт). У жовтні 1916 – січень 1917 – переписувач Абського вол. управління (Тобольська губ.). З травня 1919 – переховувався від колчаківської мобілізації. З осені 1919 – служив у колчаківській міліції, потім працював у господарстві батька. У травні 1920 – грудні 1922 – доброволець РСЧА, рядовий кав. полку 1-ї Сибірської стр. дивізії. 1923 – 1924 – курсант Сибірської школи транспорт. відділу ОДПУ (Омськ). З лютого 1924 – співробітник Новоніколаївського губвідділу ДПУ. У грудні 1924 – лютому 1927 – співробітник Томського губ. / округ. відділу ДПУ. З лютого 1927 – співробітник Ачинського окрвідділу ДПУ (Сибір). Потім служив у дорожньо-транспорт. відділі ОДПУ Томської залізниці. З серпня 1931 працював в ДПУ м. Нижньо-Удінська (Східно-Сибірський край). З травня 1933 – співробітник Томського оперсектора ДПУ. У жовтні 1933 – липні 1937 – служив в транспорт. відділі ПП ОДПУ/УНКВС Західно-Сибірського краю, Новосибірськ (опер., нач. відділку, до 23.01.1937 – нач. 3-го відділку, з 23.01.1937 – заст. нач. відділу). З 07.1937 – нач. 6-го відділку 6-го (транспорт.) відділу ГУДБ НКВС

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

СРСР. З 26.02.1938 – нач. УНКВС Житомирської обл. 16 листопада 1938 заарештований. 22 лютого 1939. ВК ВС СРСР засуджений на смерть за ст. 58-1а, 58-6 и 58-11 КК РРФСР. Звання: лейтенант держ. безпеки (22.03.1936), ст. лейтенант держ. безпеки (1937), капітан держ. безпеки (1937), майор держ. безпеки (1938). Нагороджений орденом «Знак пошани» (1937), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1937). Член ВКП(б) з серпня 1921 (у 1933 мав догану за шпигуство). Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання (1938).

64. Жабрев Іван Андрійович (26.04.1898 – 22.02.1939) народився у м. Устюжна Вологодської губ. в родині робітника-металіста. У 1908 – 1916 навчався у парафіяльному училищі (Устюжна), закінчив 4-місячні курси телеграфістів. З листопада 1916 по березень 1918 – телеграфіст поштово-телеграфної контори, (Устюжна). У 1918 – агент кінних станцій (Череповець); співробітник для доручень округу зв'язку; голова робітничої кооперації поштово-телеграф. контори (Устюжна), зав. поштовим відділенням у с. Перське; зав. Орг. відділком Череповецького губвідділу пошти та телеграфу. У 1919 – член колегії Череповецького губ. продовольчого загону. У жовтні 1919 – травні 1920 – начальник 4-го загороджувального загону Петроградського укріп. району, телеграфіст і військом батальйону експедиц. загону 7-ї армії. Поранений в боях під Петроградом. Служив в Устюжанському політбюро Вологодської губ. ЧК (з травня 1920 р. – уповноваж.). 1921 – пом. уповноваж. та уповноваж. Череповецької губ. ЧК. Служив в Новоніколаївській губ. ЧК (уповноваж. з політ. партій секрет. відділу; у жовтні 1921 – лютому 1922 – т.в.о. заст. голови; лютий 1921 – березень 1922 – нач. секрет. відділу). 10 березня 1923 звільнений з посади та заарештований за посадовий злочин – захоплював здирництво хабарів у домовласників своїм агентом та коханкою. 7 липня 1922 Новоніколаївським губ. ревтрибуналом засуджений до 4-х років позбавлення волі. 30 листопада 1922 термін ув'язнення був скорочений до 2-х років і невдовзі був звільнений. Служив у Новоніколаївському губвідділі ДПУ (1922 – 1923 – уповноваж. та пом. уповноваж. інформац. відділу по Черепанівському повіту, у з жовтня 1923 – лютий 1924 – нач. реєстраційно-статист. відділу; з лютого 1924 по вересень 1925 – нач. контррозвід. відділу, у червні 1924 – 1925 – нач. інформац. відділу, у серпні 1925 – заст. нач. відділу). З 4.09.1926 – нач. секретно-опер. частини та заст. нач. Омського окрвідділу ДПУ. З 16.12.1926 – нач. Бійського окрвідділу ДПУ. З 1930 – нач. Барнаульського окрвідділу ДПУ. У жовтні 1930 – травні 1933 – нач. Барнаульського оперсектора

ДПУ. У травні 1933 – серпні 1936 – нач. секретно-політ. відділу ІІІ ОДПУ / УНКВС по Західно-Сибірському краю (Новосибірськ). У серпні – листопаді 1936 – заст. нач. УНКВС Курської обл. (в Новосибірську працював ще 11.09.1937 і підписував документи як т.в.о. начальника УНКВС). Працював в секретно-політ. відділі ГУДБ НКВС СРСР (1936 – 1937 – нач. 1-го відділку, 1937 – пом. нач. відділу). 14 березня 1937 усунутий з посади «за провали в оперативній роботі» та зарахований у резерв. З 20 квітня 1937 р. по 7 липня 1937 – нач. Гомельського міськвідділу НКВС і особ. відділу 6-ї кав. дивізії. З 7.07.1937 – нач. 3-го (контррозвід.) відділу УДБ і пом. наркома внутрішніх справ Білоруської РСР. З 22.11.1937 – заст. наркома внутрішніх справ Білоруської РСР. З 26.02.1938 – нач. УНКВС Кам'янець-Подільської області. 17 листопада 1937 заарештований. 22 лютого 1939 ВК ВС СРСР засуджений на смерть. Розстріляний. Звання: майор держ. безпеки (1936). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (1930). Депутат Верховних рад СРСР і УРСР 1-го скликання. Член ВКП(б) з серпня 1918. На 14-му з'їзді КП(б)У (1938) обраний членом ревізійної комісії ЦК.

65. Яралянц (Яралов) Олександр Олександрович (14.01.1903 – 22.02.1939) народився в Тифлісі в родині інспектора страхового товариства. 1910 – 1921 – навчався в Тифліській гімназії, закінчив 8 неповних класів. 1917 – 1921 – займався репетиторством в Тифлісі. У червні – вересні 1921 – комсомольський працівник в Грузії, член Цхшванського райкому комсомолу. У вересні 1921 по вересень 1922 – курсант курсів секретно-опер. управління Грузинської ЧК, статистик секрет.відділу Грузинської ЧК, звільнений через захворювання на малярію. У жовтні 1922 по січень 1923 – навчався в механіко-будівельному інституті в Петрограді. З січня 1923 по січень 1926 – секретар агітаційно – пропаганд. відділу та зав. секретаріатом Ленінградського губкому комсомолу та Північно-Західного бюро ЦК комсомолу. З січня по травень 1926 – інструктор зі спортивної роботи ЦК ВЛКСМ у Москві. У травні 1925 – вересні 1926 – інструктор організаційного відділу Володарського райкому комсомолу в Ленінграді. 1926 – 1927 – курсант – однорічник 2-ї арт. бригади. З жовтня 1927 по вересень 1928 – інструктор з орг. роботи в Ленінградській кооперації. 1928 – 1932 навчався в політес. інституті Калініна в Ленінграді, а після реорганізації цього вузу в плановий інститут Держплану СРСР, закінчив останній за спеціальністю сільське господарство. У 1928 – 1931 – викладав економічні науки на курсах і в профуніверситеті. Працював в еко-

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

номі. відділі ПП ОДПУ по Ленінградському військ. округу (з 1.01.1932 – штатний практикант, з 2.02.1932 – уповноваж., з 1.06.1933 – оперуповноваж. 5-го відділку, з 11.02.1934 – пом. нач. 4-го відділку). З 10.09.1936 – заст. нач. економ. відділу УНКВС Західно-Сибірського краю в Новосибірську. Працював в 3-му (контр розвід.) відділі ГУДБ НКВС СРСР (з 25.12.1936 – нач. 12-го відділку, у березні – серпні 1937 – нач. 4-го відділку). Працював у УНКВС Саратовської обл. (у серпні 1937 – лютому 1938 – нач. 3-го відділу УДБ; у серпні 1937 – травні 1938 – пом. нач. УНКВС). У квітні – жовтні 1938 нач. 4-го (секретно-політ.) відділу УДБ НКВС УРСР. У 1938 – т.в.о. заст. наркома внутрішніх справ УРСР. Заарештований 15 листопада 1938. 22 лютого 1939. засуджений на смерть і розстріляний у Москві. Звання: мол. лейтенант держ. безпеки (1936), стар. лейтенант держ. безпеки (1936), капітан держ. безпеки (15.06.1938 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937). Член ВКП(б) з 1926.

66. Тушев Михайло Сергійович (1906 – 20.02.1939) народився у м. Раненбург Рязанської губ. Освіта вища. В ДПУ з 1932. До 07.06.1938 – нач. відділку секретаріату НКВС УРСР. У червні-листопаді 1938 – т.в.о. заст. нач. секретаріату НКВС УРСР, секретар особ. відділу Київського особ. військ. округу. 16 листопада 1938 заарештований. 20 лютого 1939 засуджений ВК ВС СРСР на смерть. Розстріляний у Москві. Звання: мол. лейтенант держ. безпеки. Член ВКП(б).

67. Малишев Микола Павлович (1907 – ?) народився у с. Осинки Нижньогородської губ. До служби в НКВС працював в Горьківській обл. (?). До 31.08.1937 – заст. начальника 1-го відділку 4-го (секретно-політ.) відділу УДБ НКВС УРСР. 31 серпня 1937 відряджений до УНКВС Одеської обл. Працював секретарем парткому НКВС УРСР. До 15.03.1938 – заст. нач. відділу 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 15.03.1938 – т.в.о. заст. нач., а з 07.04.1937 – заст. нач. відділу кадрів НКВС УРСР. З 02.08.1938 – заст. наркома внутрішніх справ Молдавської СРСР. Заарештований 15 листопада 1938. 01.12.1938 етапований до Москви. Засуджений у 1939. Звання: лейтенант держ. безпеки (1936 р.), стар. лейтенант держ. безпеки (15.06.1938 р.).

68. ГДА СБУ, Київ. – Спр. 36991 ФП. – Арк. 124.

69. ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 57.

Ірина Дружкова,

к.і.н., доцент кафедри соціальних наук

Одеської державної академії холоду

***РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОГО КАПІТАЛУ В СТАНОВЛЕННІ
КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ ЗАКЛАДІВ В ОДЕСІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.:
БАНКІРСЬКА ДИНАСТІЯ РАФАЛОВИЧІВ***

Розвиток української історичної науки характеризується зростанням кількості досліджень з проблем національної історії. Серед них чільне місце посідає вивчення іудаїки, що тісно пов'язане з іншими проблемами історії народів України. Розглядаючи історію єврейських громад в Україні у ХІХ – на поч.. ХХ ст., не можна оминати їхньої господарської діяльності, особливо у тих галузях економіки, де представники зазначеної національності займали провідні позиції. В цьому плані важливим є дослідження ролі єврейського капіталу в становленні кредитно-банківської системи України, зокрема, на її Півдні.

Розвиток єврейського капіталу на Півдні України в др. пол. ХІХ ст. досліджували автори, які займалися більш широкою тематикою – або дослідники історії колонізації краю та окремих міст зазначеного регіону, або поодинокі представники промисловості, банківської справи тощо, які були за національною приналежністю євреї [1]. Період був обраний не випадково: по-перше пореформений час був плідним для розвитку кредитно-банківської сфери, по-друге – др. пол. ХІХ ст. – це період активного розвитку національної свідомості, перегляду етнічної самоідентифікації, як для українського так і для єврейського народів у складі Російської імперії. В цілому можна зазначити, що питання участі єврейського капіталу у формуванні кредитно-банківських закладів Півдня України в др. пол. ХХ ст. є недостатньо вивченими і потребують ретель-

ного вивчення. Дана стаття є спробою розглянути участь єврейського капіталу у розвитку кредитних установ на прикладі найуспішнішого економічного міста Півдня – Одеси.

З початку XIX ст. єврейське населення відіграло значну роль у соціально-економічному розвитку Новоросійського краю. Основним районом, звідки мігрували євреї, були українські і білоруські території, що перейшли в Російську імперію наприкінці XVIII ст. Одеса була одним з пунктів, куди єврейське населення переселялося особливо охоче. Протягом XIX в. чисельність євреїв в Одесі постійно зростала. Одночасно збільшувався їх вплив на економічний розвиток міста.

За словами англійського мандрівника, євреї склали значну частину неросійського населення міста, при цьому деякі з них були дуже багатими, займалися банківською справою, скуповували невеликі партії товару в іноземних купців і перепродували у своїх магазинах [2. 33]. Найпомітнішу роль єврейські торговці грали в зерновому експорті. Ліберальна політика, характерна для Одеси, дозволяла єврейському населенню плідно займатися торгівлею і ремеслами. Непрямим підтвердженням цього можна вважати той факт, що в 1844 р. 221 торговий дім належав саме єврейським купцям [3. 96].

Наприкінці 1850-х рр. А. Скальковський писав, що з кожного дня зростає кількість євреїв серед купців. Автор зазначав збільшення частки єврейських купців у великих торгових і банківських операціях на Одеській біржі [4]. Слід зазначити, що вже з кінця 1850-х рр. єврейські купці почали відігравати ведучу роль у міжнародній торгівлі Одеси, витиснувши греків. Діяльність євреїв в Одесі була досить різноманітною. Багато хто знаходив роботу на хлібних складах в основному серед дрібних торговців. Після реорганізації в 1827 р. державної питної монополії у відкупну, з'явилася велика група євреїв-відкупщиків. На 1875 р. 60% торгових домів належало саме євреям [5. 81].

Важливою галуззю економіки міста, яку не обійшли своєю увагою єврейські підприємці, були фінанси і, зокрема, кредит. Одеса, як фінансовий центр, відіграла значну роль на Півдні

України. У житті міста і краю значну роль грала Одеська біржа, що відкрилася в 1810 р. Однак до 1847 р., коли з'явилися Правила для Одеської біржі, вона не мала законодавчої бази. За основу були взяті правила С.-Петербурзької біржі, з тими відмінностями, що іноземцям дозволялося займати посади в Одеській біржі та знімалися обмеження на участь у керівництві Біржовим комітетом. Одеська біржа зберігала в дореформеній період характер товарної, а не фондової, але і банківські операції її були значними і досягали в середині 1840-х рр. 20 млн. крб. сріблом [6]. Сфера впливу Одеської біржі поширювалася на всі чорноморсько-азовські порти. Біржа була зв'язана з багатьма центрами Російської імперії, забезпечувала надання закордонних кредитів місцевому купецтву, і ряд торгових домів уже на початку XIX ст. проводив трансферні операції.

В др. пол. XIX ст. приватний банківський кредит в основному змінився, стала переважати акціонерна форма кредитних установ. Надзвичайно важливу роль в економічному житті міста і краю стали грати банки, що з'явилися після ліберальних реформ. Сучасний дослідник економічної історії в Російській імперії Б. В. Анан'їч називає Одесу одним з центрів виникнення і розвитку банківської справи в державі [7; 8]. Відомий дослідник історії економіки А. Каган вважав, що бурхливий розвиток кредитно-банківських установ у Російській імперії в др. пол. XIX ст. гальмувався в першу чергу архаїчними законодавчими нормами, суперечливою урядовою монетарною і банківською політикою, а також недостатньо розвинутими соціальними відносинами. Дослідник робив висновки, що ці несприятливі умови розвитку кредитно-банківських установ приводили до об'єднання приватних банкірів у корпоративні структури для оборони своїх інтересів, незважаючи на національні пріоритети [8]. Це твердження спростовує розвідка О. Прицака, що була присвячена погромам 1881 р. Розглядаючи їхні джерела, історик слушно вказував, що подібні факти насильства на національному ґрунті вже мали місце в Одесі раніше. Так, у 1871 р. мав місце триден-

ний погром сотень єврейських шинків, крамниць і будинків, без людських жертв, організований грецькими купцями у відповідь на те, що євреї відібрали в них контроль над більшістю кредитних та зовнішньоторговельних операцій. За даними О. Прицака, вже до 1840 р. євреї переважали серед банкірів і лихварів Одеси [9]. Очевидно, це було однієї з причин того, що Одеса, мабуть, єдина знала єврейські погроми ще раніш: у 1821 і 1859 рр. «Це були випадкові явища, що викликалися, головним чином, недружелюбністю до євреїв з боку місцевого грецького населення», тобто торговою конкуренцією євреїв і греків, у тому числі й у банківській сфері.

Серед великих єврейських банкірів були такі, що зіграли значну роль в історії Одеси і краї в цілому. Серед таких для пер. пол. XIX ст. варто назвати братів Штігліц. В др. пол. XIX в. важливу роль у розвитку приватного кредиту в Одесі відіграла родина Рафаловичів. Банкірський будинок «Рафалович і Ко» був відкритий в Одесі в 1833 р. З 1843 р. його очолював Давид Рафалович. Наприкінці 1860-х рр. ця фірма мала щорічні обороти до 50 млн. крб. і зробила значний внесок у розвиток промисловості і торгівлі Новоросійського краю. Банкірський будинок мав зв'язки з Лондоном, Парижем і С.-Петербургом, «брав участь у реалізації майже всіх російських і закордонних позик». Для заохочення діяльності фірми новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант граф П. Е. Коцебу в 1868 р. виклопотав главі будинку орден Св. Станіслава 3-ого ступеня [10].

У 1860-х рр. в Одесі до числа широко відомих банкірів належав потомствений почесний громадянин і бразильський консул Герман Рафалович, що проводив великі комерційні операції в Новоросійському краї, зв'язані з фінансуванням промисловців і хліборобів, і брав участь в заснуванні С.-Петербурзького облікового і позичкового, Одеського комерційного, Київського комерційних і Російського для зовнішньої торгівлі банків [11]. Значна кількість кредитно-банківських установ, що з'явилися в Одесі в період 60-80 рр. XIX ст., були засно-

вані не без участі родини Рафаловичів. Так, у 1862 р. у комісію зі створення Херсонського земського банку входили Ф. Сухомлінов, Г. Маразлі, маршалок дворянства Херсонської губернії Касінов, і представники від купецтва Е. Андриєвський, К. Базиль, М. Сокальський і Л. Рафалович [12. 9].

Федір Рафалович був одним із засновників Бесарабсько-Таврійського банку. Це було одне з перших довгострокових приватних кредитних установ, заснованих як акціонерні підприємства для надання позик під заставу нерухомого майна. Банк почав діяти в 1872 р., його загальний капітал складав 1,5 млн. карб. (6 тис. акцій по 250 карб.) [13]. Банк охоплював своєю діяльністю Херсонську, Таврійську, Подільську і Бессарабську губернії, а пізніше й Одеське і Керченське градоначальства [14]. Банк надавав як довгострокові позики під заставу маєтків і міського майна на різні терміни (43,5 та 54,5 років, хоча Я. Печерін наводив інші цифри – 51 та 67 роки), так і короткострокові [15. 3]. Правління банку знаходилося за адресою вул. Херсонська № 29. Засновниками банку були Г. Г. Маразлі, Ф. О. Рафалович, О. Ф. Стюард, К. І. Писаржевський і К. С. Стамеров [16].

У складі першого правління Одеського міського кредитного суспільства були також представлені члени цієї родини. Ф. Рафалович був одним з директорів, а в контрольну раду були обрані потомствені почесні громадяни А. Бродський, Д. Рафалович, С. Гурович, і ін. [17; 7]. У 1889 р. був заснований Одеський торгівельно-промисловий банк, розташовувався заклад на Єкатерининській площі в будинку Бродського. Засновниками були О. Ф. Рафалович, Г. Ф. Рафалович, С. М. Зусман, О. С. Хаис, І. С. Курис, Д. Г. Гінзбург [18].

Банкірський будинок Рафаловичей підтримував тісні відносини з великим землевласником Південно-Західного краю та державним діячем О. А. Абазой, який завдяки займаним посадам, мав значний вплив на економічну політику уряду. Він називав О. Ф. Рафаловича «мій банкір» і давав йому різного роду доручення, у тому числі зв'язані з продажем продуктів зі

своїх маєтків. За даними Б. В. Ананіча в 1890 р., під час підготовки до грошової реформи на основі девальвації кредитного карбованця, О.Абаза (голова Департаменту державної економії Державної ради) втягнув О. Рафаловича у біржеву спекуляцію, яка привела останнього до банкрутства [19]. У зв'язку з тим, що реальною причиною банкрутства банкірського будинку були махінації урядових чиновників, йому відразу ж була зроблена допомога. Був створений синдикат з банків, що суперечило їхнім статутам. У синдикат входили Державний банк, Міжнародний комерційний, Обліково-позичковий і Російський банк для зовнішньої торгівлі, а також банкірський будинок «І. Гінзбург». Згідно з положенням це банківське утворення мало під соло-векселі будинку Рафаловичів до 1 млн. 700 тис. крб. під 4% річних. Доля Державного банку становила 60% суми. Забезпеченням позички служили цінні папери і маєтки членів родини в Подільській губернії, 4 будинку в Одесі, у тому числі і будинок театру та маєток кримського поміщика К. А. Дуранте (тесть Г. Ф. Рафаловича) у Таврійській губернії [20]. У 1890-х рр. прізвище Рафаловичей у довідкових виданнях Одеського градоначальства вже не зустрічалось [21;180].

Наприкінці XIX – поч.. XX ст. помітна участь у розвитку приватного кредиту Одеси займали купці Бродські. У 1905 р. був офіційно створений банкірський будинок Бродського, перетворений у 1908 р. в одеське відділення Північного банку, що у 1910 р. увійшов до складу Російсько-Азіатського банку. Крім того родина А.Бродського брала участь у створенні Торговельно-промислового банку (1889), що знаходився за адресою: Єкатерининська площа, будинок Бродського. Членами-засновниками цього банку були О. Ф. Рафалович, Г. Ф. Рафалович, С. Г. Зусман, О. С. Хаїс, І. С. Курис, Д. Г. Гінзбург. В 1893 р. банк було реорганізовано у відділення Російського банку для зовнішньої торгівлі. Діяльність Бродського та ін. єврейських банкірів Одеси заслуговує подальшого детального вивчення.

В цілому єврейські банкіри внесли значний вклад у створення і функціонування мережі кредитних установ у Новоро-

сійськом краї. Багато в чому саме завдяки цим підприємцям Одеса вже в XIX в. стала одним з головних банківських центрів України. Слід визнати, що своєю діяльністю єврейські банкіри не лише сприяли економічному розвитку Одеси, але й впливали на всі сфери життя нашого міста.

Література:

1. Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – М., 1928.; Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. – Київ, 1999.; Голицын Н. Н. История русского законодательства об евреях. Т.1. – С.Пб., 1886.; Діанова Н. М. Формування єврейської етнічної общини в Одесі та її розвиток у дореформений період // Записки. Історичного факультету. вип.8. – Одеса, 1999. – С.118-122.; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 годы. – М., 1970. Лизунов П.В. Штиглицы – некоронованные короли российских финансов. // Вопросы истории. – 1999. – №10. – С.35-51.; Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794 – 1881. – М., 1995.

2. ДАОО – Ф.3. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.27-46, Спр.60. – Арк.33.

3. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. Київ, 1999. – С.96.

4. ДАОО – Ф.3. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.45-51; Финкель Н. О торговле, промышленности, просвещении и образовании одесских евреев. – с.7.; Скальковский А. Записка о торговых и промышленных силах Одессы. – С.108.

5. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794 – 1881. – М., 1995..

6. Скальковский А. Одесское градоначальство в 1846 г. – С. 244.; Історія Одеси. – Одеса, 2002.

7. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860-1914 гг. // Очерки истории частного предпринимательства – С.8.

8. Kahan A. Russian economic history the nineteenth century. – Chicago., 1989. – Pg.52-60

9. Pritsak O. The Pogroms of 1881.// Harvard Ukrainian Studies. – 1987. – vol. XI. – Pg.8-31.

10. Російський державний історичний архів (далі РДІА). – Ф.40. – Оп.1. – Спр.20 – Арк.50-51.

11. РДІА. – Ф.560. – Оп. 8. – Спр.151.

12. ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.636. .
13. ДАОО. – Ф.4. – Оп.45. – Спр.380.
14. ДАОО. – Ф.1. – Оп.17. – Спр.17.
15. Устав Бессарабско-Таврического банка. – О.,1873.
16. Памятная книжка Одесского градоначальства на 1880 год. – О., 1879. – С.207; Одесский вестник. – 1872. – 16 сентября.; Южно-русский календарь. – О., 1897. – С.73.
17. Исторический очерк XXV лет Одесского городского кредитного общества. – Одесса, 1906. – С.7.
18. Устав Одесского торгово-промышленного банка. – О.,1889. – С.3.
19. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. – Л., 1991. – С. 9.
20. РДА. – Ф.587. – Оп.56. – Спр.15.
21. Новороссийский календарь на 1891 год. – С.180.

Закир Калмыков,

краевед, кандидат медицинских наук

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ ОДЕССКИХ ТАТАР

Первые татары, жившие и работавшие в Одессе, были потомками обитавших издавна в северном Причерноморье татар и ногайцев, иначе называемых ногайскими татарами. В XV – XVIII вв. на территории нынешней Одесской области кочуют и основывают небольшие поселения ногайские татары Бужакской и Едисанской орды [1]. Население этих поселений было неоднородно и включало представителей различных групп причерноморских ногайских татар, а также степных крымских татар, зачастую принадлежавших к тем же родам, что и ногайские татары (мангыты, мансурь, кериты и т.д.). Значительный след в истории Крымского ханства оставил карачи-бей (вождь одного из знатнейших родов) Кантемир, переместившийся из Крыма в Бужак в нач. XVIII в. и заполнивший пустующие земли своими соплеменниками-мангытами [1].

Ряд ученых считают, что татарское поселение Хаджибей на месте нынешней Одессы основал некий князь Хаджибей (или Качибей), погибший в 1362 г. в битве с литовцами на Синих Водах [2 37]. «Хаджи» – уважительный титул человека, посетившего Мекку. Турецкий путешественник Эвлия Челеби называет основателя поселка не Хаджи-беем, а Ходжабаем («бай» – богач), ввиду того, что он был обладателем пяти стад по 1500 овец /3/. В 1765 г. турки возводят для защиты порта новый «Гаджибейский замок» или «Ени-Дунья», то есть «Новый Мир» (или «Новый Свет»). Татарское селение Хаджибей располагалось на территории между Карантинной и Военной балками, примерно до нынешней Греческой улицы, а также простиралось вдоль побережья до нынешнего стадиона в парке Шевченко. В селении была мечеть, предположительно находившаяся в районе Карантинной балки; мусульманское кладбище. Работали торговые лавки, хлебопекарня, баня, ко-

фейни. В Хаджибее имелись пристань, маяк, продовольственные склады, помещения для приезжих купцов, казармы для гарнизона и дома паши и начальника янычар.

В 1789 г. Хаджибей был взят русскими войсками и украинскими казаками. К моменту захвата его население составляло 3000 человек [5. 5]. В 1794 г. на захваченном месте возникает город Одесса. Как основатели города, так и его первые обитатели были людьми самых различных национальностей. Поселились здесь и расторопные, и хваткие татарские купцы, и ремесленники из самых различных мест. Вначале они обосновывались в городе сами, а потом привозили свои семьи. Так в Одессе появились пензенские, нижегородские, казанские, астраханские, крымские и даже сибирские татары.

По переписи 1892 г. на 340 тыс. одеситов приходилось 958 мусульман, в подавляющем большинстве — татар. В паспорта тогда национальность не вписывалась, отмечалось только вероисповедание — «магометанин». Кроме татар, среди одесских «магометан» есть турки и выходцы с Северного Кавказа [6. 27-29].

В то время в Одессе работали татарские лавки и пекарни, турецкие кондитерские и кофейни. Среди татар, ставших одесскими жителями, было немало купцов 3-й гильдии. Татары-купцы продавали «турецкие товары» — различные материалы, турецкие шелковые шали и халаты. К концу XIX в. доминирующей фигурой среди одесских татар становится купец и торговец. Типичным их представителем был мой дед, купец Хусейн Хаир Огълы Калмыков, выходец из Пензенской губернии, татарин-мишар (мишаре, живущие южнее и западнее нынешнего Татарстана и представляющие часть поволжских татар, в отличие от казанских татар являются прямыми потомками кипчаков и говорят на отдельном, западном диалекте, близком к степным говорам крымских татар). Дед, приехавший в Одессу в 1891 г., довольно быстро открыл свое дело, наладил торговые связи с Турцией, Польшей, Румынией и крымскими городами, приобрел дом на Малороссийской улице и перевез сюда свою семью. Дед торговал коврами, шальями, платками, мелкой га-

лантереей. Товары реализуют по всей Одессе шестьдесят его помощников — молодых одесских татар, в том числе и трое сыновей — Ибрагим, Хасан и мой будущий отец Абдулла. Прожив более ста лет, он часто вспоминал ту пору, когда торговал различными товарами и носил огромные узлы по Одессе, как раскладывал ковры и ткани во дворах...

После безвременной кончины деда его сыновья продолжают вести то же дело, но позже, в связи с I-ой мировой войной и прекращением поездок в Турцию, принялись за торговлю бараниной и кониной, взялись обеспечивать мясом «халыль» одесских мусульман. Постепенно они становятся владельцами мясных лавок на шестнадцати одесских базарах. Отцовский дом для трех братьев уже тесен; в 1918 г. они купили новый просторный дом на Хуторской улице, и там же во дворе открыли небольшую колбасную фабрику. С приходом советской власти все дело было ликвидировано; братьев арестовали, из шестнадцати лавок оставили только одну на Новом базаре, да и ту вскоре отняли, как и дом на Хуторской. После освобождения дядя Ибрагим переселился в Крым, позже он был снова арестован, попал в лагерь и умер там от голода. Дядя Хасан перебрался в Узбекистан, жил в Ташкенте. Туда же, полностью ограбленный и лишенный права голоса, был вынужден уехать и мой отец. В Узбекистане он занимался торговлей чаем, спичками, мелкой мануфактурой, пока не попал на три года в лагерь. Отсидев срок, он продолжил свой бизнес, сумел приобрести дом в Ташкенте и перевести семью. В Одессу вместе с ней он вернулся только в 1952 г.

Второй же мой дед, Рехметулла Янмурзин Ляпин, татарин астраханского происхождения, попал в Одессу еще в 1880 г. и долгие годы работал пекарем в известной татарской хлебопекарне Султана Али Бикбаева-Рашкина, располагавшейся на Дальницкой улице. Работало там более пятидесяти татар. Хлебом они обеспечивали чуть не половину Молдаванки /7. 36-41/.

Татары Одессы, имевшие самое различное происхождение, жили между собой дружно и часто общались. Близ быв-

шого шахского дворца, в разрушенном во время второй мировой войны здании находился «Татарский клуб», где собиралась и знакомилась молодежь, пели татарские песни разных регионов, играли оркестры. Тесными были связи и с представителями Северного Кавказа, Азербайджана, Турции. Все они были ревностными мусульманами-суннитами, а единая вера крепко объединяла. Они ходили в мечеть, что располагалась в конце Старопортофранковской улицы рядом с мусульманским кладбищем неподалеку от Чумной горы. Одесский мулла вместе с городскими властями, как правило, встречал высокопоставленных гостей. Мулла Ибрагим Адикаев встречал бухарского эмира и шаха Ирана, а позднее мулла Сабирзян Сафаров — приезжавшего в Одессу царя Николая II.

В Одессе была и традиционная мусульманская школа, где занимались моя мама и ее сестры. До сих пор хранятся у меня их похвальные грамоты и Коран, изданный в Бахчисарайской типографии Исмаила Гаспринского, который изучали в школе девочки. Обучение на татарском языке продолжалось еще некоторое время и после революции. Существовали татарские классы, изучался литературный язык. В 1920-е — 30-е гг. обучение в Одессе велось на 18 (!) языках.

В Одессе до революции находилась центральная контора по переправке паломников-мусульман в Джидду через Константинополь со специальной санитарно-паломнической гостиницей «Хаджилар Караван-Серай» или попросту «Хаджи-Хане». Гостиница могла принять в свои корпуса более 3 тыс. человек и располагала баней и больницей на 20 коек. В случае смерти кого-то из паломников его хоронили на мусульманском кладбище.

В 1908 г. в Одессу приезжал из С.-Петербурга лидер мусульманской фракции Государственной думы О. Ш. Сыртланов, специально изучавший и регулировавший дело перевозки паломников-мусульман в Мекку через Одессу. Помогал ему и руководитель паломничества мусульман, представитель Министерства внутренних дел Саид-Гани Саидазимбаев. Одес-

ский градоначальник, генерал И. Н. Толмачев, рассмотрев докладную записку С. Саидазимбаева, предоставил дополнительно для карантинных целей так называемый «Дом трудолюбия». Обслуживали паломников 7 врачей, в том числе и врач-бактериолог /8.2,3/.

Приход советской власти изменил жизнь татар. Наступила пора воинствующего атеизма и недоверия к «инородцам». Одесский мулла, татарин Сабирзян Сафаров, был расстрелян, мечеть закрыта, а потом разрушена, мусульманское кладбище сровняли с землей. Татары начинают называть себя русскими именами и менять паспорта. После Второй мировой войны гонения на верующих мусульман, в большинстве татар, усиливаются. Религиозная жизнь сохраняется только в кругу семьи и близких друзей-соплеменников. В одной из квартир на Молдаванке татары тайно собирались на пятничную молитву. Продолжали читать Коран, соблюдали пост, раздавали милостыню. Обязанности муллы в послевоенные годы исполнял Хусейн Семирханов, затем Ханафи Басыров, а в 70-е гг. — старый пекарь Абдулла Хасанович Каипов. С его смертью исполняющего обязанности муллы не осталось. Лишь несколько пожилых женщин-татарок, еще учившихся в мусульманской школе и знающих Коран, помогали в проведении религиозных обрядов и читали молитвы.

Только с началом перестройки жизнь татар-мусульман оживляется. В середине 1992 г. на странице одесской газеты «Юг» появляется приглашение на собрание, посвященное организации мусульманской общины. Инициаторами собрания и создания мусульманской общины явились одна из активных мусульманок города Амина-апа Халитова и председатель Общества татарской и башкирской культур полковник запаса Маис Рахимович Батталов. После 70-летнего перерыва он добивается регистрации общины при Одесском облсовете народных депутатов, он же разрабатывает устав общины. Вначале для проведения пятничных молитв использовали закрытое помещение детского сада по ул. Якира. Помог с арендой

помещения сирийский бизнесмен Мишель Мухаммед. Роль имамов стали исполнять студенты-арабы.

С 1994 г. арендуется новое, более просторное помещение, по улице Балковской. Вот уже 17 лет работает там мечеть «Ар-Рахма», находящаяся под эгидой Духовного управления мусульман Украины. При мечети работает и мусульманская школа. Здесь обучают и основам ислама, и арабскому языку. Одесские татары-мусульмане с 1996 г. могут посещать мечеть, открытую в помещении бывшего детского сада на Слободке. Эту новую «Религиозную общину мусульман» Одессы зарегистрировал М. Р. Батталов. Работает мечеть под эгидой общественных арабских организаций «Аль-Раид» и «Аль-Масар». Есть возможность ходить и в мечеть Арабского культурного центра на улице Ришельевской. Великолепное здание центра построено на средства сирийского бизнесмена Аднана Кивана.

Число татар в Одессе в 1989 г. было 3747, а по данным переписи 2001 г. — 2640 /9. 108/. Многие из них пользуются в Одессе широкой известностью: генерал Виль Шарипов, блестящий нейрохирург Венер Якупов, замечательный организатор Маис Батталов, зам. начальника управления архитектуры и градостроительства Марат Касимов. Недавно ушел из жизни Герой Советского Союза, профессор Назым Якупов. Татары сейчас уже не стесняются своих имен и свободно могут исповедовать ислам. А завершившие свой жизненный путь могут быть похоронены с соблюдением всех необходимых ритуалов на мусульманском кладбище.

Литература:

1. Скальковский А. О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии // Журнал Министерства Народного просвещения. 1843, кн.4, часть XV — с.105-130, 147-190; Гизер С. Ногайцы на территории Одесщины в XVI-XVIII вв // Юго-Запад. Одессика. — 2006, №1. — с.16-30; Шабашов А.В. Ногайские поселения Буджака 1770-1807 годов. // Юго-Запад. — 2006, №2. — с.7-23.

2. Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Т.П Крым-

ские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – Киев-Бахчисарай, 2009.

3. Эвлия Челеби. Книга путешествий. Выпуск I. (Земли Молдавии и Украины). – М., 1961. – 288 с.

4. Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы. // ЗООИД, т. XVIII, II. – Одесса, 1894. Добролюбовский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В. Борисфен – Хаджибей – Одесса. Историко-археологический очерк. – Одесса-Кишинев, 2002..

5. Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея (1789-1795 гг.). – Одесса 1889.

6. В.Коханский. Одесса за 100 лет (Одесса и ее окрестности). – Одесса. 1894.

7. Калмыков З.А. Из истории одесских татар. // «Дуслык» – 2009. – №1-2 (77-78) –с.36-41.

8. Одесский листок. – 1908 – 30 июля, № 176.

9. Україна поліетнічна: інформаційно-бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 108 с.

ЛИЦА ЗЕМЛЯКОВ

*Олександр Музичко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

***ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ОЛЕКСАНДРА
ГРУШЕВСЬКОГО (ОСІНЬ 1906 – ОСІНЬ 1908 рр.):
ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ОДЕСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ
УКРАЇНІСТИКИ***

У процесі дослідження діяльності видатних людей зростає цінність біографічних фактів, яким нащадки часто надають символічних рис задля посилення почуття спадкоємності з історичними традиціями. Одним з напрямків таких фактографічних досліджень є реконструкція зв'язків видатних постатей з певними містами, селами, установами, місцями тощо. Одесі в цьому плані пощастило, адже це портове місто було пов'язане з долею дуже багатьох непересічних осіб, зокрема, українців.

Метою цієї статті є дослідження обставин діяльності в Одесі видатного українського історика Олександра Сергійовича Грушевського (1877 – 1942), педагогічна кар'єра якого розпочалася в місцевому Новоросійському університеті (далі – НУ). Як і майже всім родичам великих осіб, О. Грушевському судилося все своє життя перебувати у затінку свого брата Михайла, найчастіше виступати в ролі його співробітника та однопідданця. Лише одного разу О. Грушевський вийшов на перший план саме завдяки своїй педагогічній діяльності в Одесі. Недаремно в узагальнюючих працях та довідниках з історії України, освіти, історичної науки, О. Грушевського найчастіше згадують саме як першого викладача в російсько-імперських університетах, який прочитав свій курс історії українською мовою. Цей факт можна вважати одним з хрестоматійних для історії України. У 1939 р. після арешту О. Грушевсь-

кого його дружина Ольга у листі до Й. Сталіна намагалася використати згадку про цю подію з метою підкреслити великий внесок свого чоловіка в національний розвиток України та одночасно підсилити його образ борця з самодержавним царським режимом: «Он первый в 1906 году читал лекции на украинском языке в Одесском университете, за что в 1907 г. получил выговор о запрещении читать лекции в южных университетах, и мы жили до 18 г. в Ленинграде» [1. 179].

На сьогодні історіографи зробили вже чимало задля вивчення діяльності О. Грушевського, про що свідчить наявність трьох відповідних кандидатських дисертацій та низки статей [2]. В цих працях одеські події життя О. Грушевського не розглядалися докладно. В узагальнюючих працях з історії Одеського університету про викладання О. Грушевського у цьому закладі вперше згадав німецький автор наприкінці 1990-х рр., а одеські – на початку XXI ст. [3. 136, 270-271, 306, 425]. Одеські історики лише принагідно згадували про свого видатного попередника, відзначаючи його вагомий внесок у формування традиції історичної україністики в Одесі [4]. Показово, що в наявному історіографічному доробку зустрічаємо цілий спектр датувань одеського періоду життя О. Грушевського, назви прочитаного ним курсу, обставин педагогічної та наукової діяльності. Немає жодних спроб визначити обставини влаштування О. Грушевського в Одесі, кола його учнів.

Переїзд молодшого Грушевського до Одеси був зумовлений лібералізацією суспільного життя в Російській імперії внаслідок революції 1905 р. Цей процес викликав піднесення серед одеських українців, які на той час мали тривалу традицію боротьби за власні права. Найвиразнішим наслідком лібералізації було відкриття «Просвіти» у 1905 р. Одним з актуальних питань для українського національного руху було запровадження в університетах Російської імперії україномовних курсів з українознавчих предметів та, як апогей цих намірів, – заснування українознавчих кафедр. Намітилися два підходи до цього питання – поміркований та радикальний. Речниками першого підходу, що передба-

чав лише факультативність українознавчих курсів, обмежене використання української мови, були харківський професор М. Сумцов та київський В. Перетц. Другий підхід найбільш чітко постулював М. Грушевський. На його думку, українознавчі та україномовні кафедри мали посісти рівноправне місце в колі інших університетських предметів [5. 279-280].

НУ, що і до 1905 р. виконував роль одного з осередків та «кузні кадрів» для українського національного руху (зокрема, тут діяла студентська громада), також відчув спалах українського «штурму». На початку 1906 р. українську пресу облетіла звістка про те, що наприкінці 1905 р. українські студенти НУ надали раді професорів резолюцію з проханням про запровадження в університеті предметів українська мова, історія літератури, історія та географія України. М. Грушевський інформував про позитивне рішення одеських професорів, славлячи «одеську професорську корпорацію, що йде назустріч вимогам українського громадянства», хоча і не погоджувався з залежністю мови викладання від національно-мовного складу студентів [5. 458-484]. Однак жодних слідів офіційного рішення в діловій документації НУ знайти не вдалося. Напевно, справді обережні одесити завбачливо не оформили усну ухвалу в офіційне рішення, на відміну від Харківського університету, що дало право М. Сумцову влаштувати україномовні лекції, а після їх заборони уникнути репресій.

Окрім загального громадського тла, велику роль у влаштуванні О. Грушевського відіграли особисті зв'язки, передусім М. Грушевського, який двічі відвідував Одесу у липні 1902 та восени 1905 рр. Для одеських українців діяльність М. Грушевського у Львові була об'єктом підвищеної уваги та захоплення. Наприклад, один з лідерів одеської громади Д. Сигаревич зазначав: «По справедливості пальма первенства належить профессору русинской истории Михаилу Сергеевичу Грушевскому. Ученик знаменитого профессора Антоновича, человек громадной эрудиции, непоколебимой энергии и стойких убеждений. С его прибытием во Львов начался быстрый

рост общества и поразительный расцвет научной деятельности. Он сумел объединить вокруг общества уже готовые научные силы (И. Франко и друг.) и созвать кадры молодых ученых (Гнатюк, Копач, Томашевский и друг.) и тем обеспечить процветание общества в будущем» [6].

В НУ М. Грушевський мав таких симпатиків та особистих знайомих, як професор О. Маркевич та приват-доцент П. Іванов. Останній відкрито солідаризувався з поглядами М. Грушевського під час одного з засідань Історико-філологічного товариства при НУ у 1905 р. Передусім стараннями О. Маркевича у 1901 р. М. Грушевського обрали дійсним членом авторитетного Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). Однак в НУ традиційно не бракувало й ворогів українського історика, наприклад, О. Кочубинський та П. Казанський. Про ініціативу одеської української студентської громади 1905 р. М. Грушевський дізнався з листа до нього від її керівників. Більш того, одеські студенти запрошували саме М. Грушевського на посаду викладача українознавства НУ [7. 1]. Напевно, це звернення зумовило готовність М. Грушевського спрямувати до Одеси свого брата. Проте, доля О. Грушевського перебувала в руках не українських студентів, але одеської професури, лише частина якої поділяла ліберальні настрої і ніхто — українофільські.

Ключовою постаттю у справі влаштування О. Грушевського виявився давній знайомий М. Грушевського, учень В. Антоновича, професор кафедри руської історії НУ І. Линниченко. В історіографії ця постать має репутацію ізгоя серед учнів В. Антоновича, українофоба, запеклого опонента М. Грушевського. Ці характеристики мають під собою певні підстави. Зокрема, десь у 1904 — 1906 рр. І. Линниченко написав відкритого листа до М. Грушевського, в якому не заперечував необхідність у поглибленому вивченні в університетах історії Південної Русі у тісному зв'язку з Північною, але виступав проти ідеї заснування окремих українознавчих кафедр та запровадження української мови у навчальний процес. У листі до В. Іконнікова

він писав: «Конечно все узкие украинофилы проклянут меня на всех украинских соборах, но мені байдуже!» [8. 35]. У листі до академіка О. Шахматова від 23 лютого 1905 р. він зазначав: «я не люблю полемику, она не выясняет дело, но разжигает самолюбие и превращает ученых противников во врагов. Но Грушевскому отвечу, т.к. он тенденциозен... в Истории Украины тенденция — разорвать русскую и малорусскую историю» [9. 45]. У листі до іншого академіка О. Лаппо-Данилевського від 5 серпня 1906 р. І. Линниченко писав, що «Грушевский на меня сердит, но у него есть специальные причины не ссорится со мною. Недавно украинцы дали нам в совет просьбу об учреждении 4 малорусских кафедр» [10. 13-14]. І. Линниченко скептично оцінював шанси українців, адже за його підрахунками у 1906 р. серед 3 тисяч студентів НУ було лише 300 членів української громади.

І. Линниченко згадував, що полемізував з цього приводу з М. Грушевським під час особистих зустрічей. Про одну з таких зустрічей він залишив згадку у своєму щоденнику 26 серпня 1906 р.: «В поїзді було претісно, стрілися з Лінніченком і балакали до Волочиська; дуже він несмачний, але для Саші се добра нагода» [11. 17]. Напевно, розмова на цю тему велася у позитивному тоні, адже, як було згадано, одеський професор в принципі не заперечував проти поглибленого вивчення історії України як частини загальної історії Росії.

Певною гарантією того, що О. Грушевський в Одесі обмежить викладанням у цьому напрямку, були клопотання за нього київського професора, вчителя та друга І. Линниченка, спільного з ним у національному та суспільно-політичному світогляді, В. Іконнікова. Листування І. Линниченка та В. Іконнікова свідчить про те, що обидва професори були головними промоторами влаштування в Одесі брата свого опонента. Невисоко оцінюючи лекторські здібності та науковий доробок О. Грушевського, він поблажливо зважав на його молодість [12].

У перше десятиріччя ХХ ст. І. Линниченко дотримувався ліберальних поглядів на суспільний розвиток та засуджував

російське чорносотенство. Вочевидь, це уможливило для І. Линниченка певні поступки проханням українців. Слід врахувати й ще одну важливу обставину: саме у ці роки І. Линниченко дуже прагнув передати частину свого навантаження одному зі своїх учнів, духовному спадкоємцю, таким чином, заснувавши власну наукову школу в НУ. Тому він рішучо відкидав будь-які спроби нав'язати йому колегу зі сторони і мав велику кількість навчальних годин, «тримаючи» їх для власного учня. Під «гарячу» руку професора на поч. ХХ ст. потрапив П. Іванов, на поч. 1910-х рр. – Є. Трифільєв. Тому в НУ О. Грушевський міг розраховувати лише на необов'язкові приват-доцентські курси, що зрештою і сталося.

Одеська епопея О. Грушевського офіційно розпочалася 2 листопада 1906 р., коли професори історико-філологічного факультету НУ ухвалили рішення про його зарахування на посаду приват-доцента з метою читання необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV – XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада». Восени цього року О. Грушевський вже перебував в Одесі, де весь подальший час мешкав у готелі «Пасаж». 20 січня 1907 р. його обрання було затверджено попечителем Одеської навчальної округи, з чого розпочався офіційний відлік його педагогічної діяльності. 29 лютого 1907 р. у присутності багатьох професорів О. Грушевський прочитав російською мовою свою вступну лекцію до курсу історії Київської Русі «Зміна основних течій у розробці української історії в ХІХ ст.». Після лекції чисельна публіка нагородила лектора аплодуваннями. Один зі студентів-українців привітав нового приват-доцента як першого лектора, який оголосив в НУ повний курс історії українського народу [13]. Отже, між українцями та професурою відразу намітилася суттєва розбіжність щодо трактування сенсу лекції нового викладача. Подібна розбіжність існує і в думках істориків. Російський діяч С. Щоголев у 1912 р. навіть твердив, що О. Грушевський прочитав курс з української літератури. В українській

історіографії поширена дефініція курсу «курс української історії» і т.п. Загалом, це не відповідає тодішній діловій документації. Однак в одному з офіційних документів 1908 р. — листку записів про відвідування лекцій Є. Загоровським — знаходимо дуже показове позначення назви лекції О. Грушевського як «Очерк украинской истории» [14. 61].

Сучасні українські історіографи зауважують у вдачі братів Грушевських суттєві розбіжності. Олександр був по натурі мрійлива романтична, лірично-емоційна людина, не схильний до того шаленого ритму життя, яке вів старший брат. О. Грушевський не відзначався особливою волею й цілеспрямованістю, був більше нервово вразливий. Не був схильний він і до одноманітної суспільної праці, до чого закликав його старший брат [15. 419]. Однак, як і Михайла, його хвилювали проблеми національного самоусвідомлення українців. Про це свідчить його стаття «Зайва чемність (про виховання почуття національної свідомості в українців)». Автор замислювався над питанням, чому українська інтелігенція так легко зрікається свого рідного, плазує та заграє перед росіянами та закликав позбутися цих негативних рис [16].

На думку З. Першиної, український світогляд прямо відбився в лекційних курсах О. Грушевського, в яких «він доводив спадкоємність ідеї незалежності і державної самостійності українського народу часів Київської Русі та Великого Князівства Литовського» [17. 56]. Однак ознайомлення з конспектами цих курсів не дає підстав для такого радикального висновку. Та й загалом важко припустити, що з університетської кафедри О. Грушевський міг пропагувати такі ідеї, тим більше будучи за світоглядом радше федералістом-лібералом.

О. Грушевський здебільшого обмежувався позитивістським фактографізмом, зупиняючись більш докладно на низці найважливіших питань. Так, він докладно аналізував причини виникнення козацтва, вбачаючи їх у необхідності самозахисту, природних умовах («результат взаємин між культурною полозою та степом»), історичних традиціях (берладники). Услід за В. Антоновичем, він відзначав важливість уход-

ництва, коли козацтво було не групою населення, а тимчасовим заняттям різних груп населення. Характеризуючи польсько-литовських магнатів та шляхту, він використовував порівняльний метод, співставляючи законодавство Польського королівства та Великого князівства Литовського. Традиційно для україноцентричної історіографії, яку в першу чергу творив його брат, О. Грушевський наголошував, що велике значення Хмельниччини зумовлене великою залученістю у цю подію широких мас та результатами цієї події. Союз з Московією він характеризував як спілку для боротьби з Польшею без подальших близьких планів та звертав увагу на безплідність цього союзу. Деякі зауваження лектора мали більш узагальнюючий, історіософський характер. Значну увагу він приділяв економіці, зокрема, міст, що як відомо, пізніше відбилося в його відомій монографії про міста Великого князівства Литовського.

Говорячи про початок історії Київської Русі, він ототожнював його з початком «історії» народу загалом в контексті питання про неісторичність та історичність певного народу. Більш спеціально українознавче звучання мали тези О. Грушевського про те, що «століття з половини 16 до половини 17 ст. цікаві не зовнішніми, а внутрішніми факторами. Найяскравіший та загальновідомий — козацтво. Інший факт — так звана берестейська унія та прояви народних антипатій». Торкаючись етно-культурної історії, О. Грушевський наголошував на «поступовому піднесенні української національної самосвідомості», але й зауважував заплітаність цього питання, що призвело до заплутаності даних. Модерним виглядає один з головних висновків О. Грушевського про умови національної самосвідомості: «Якщо ми зазвичай уявляємо собі єдину Україну, ідеальний конгломерат земель, заселених українським народом, то в історії були різноманітні умови життя окремих українських земель та життя тут складалося неоднаково» [18. 25, 40, 42-65, 137, 185, 203].

Отже, йшлося не про доведення переваги певної ідеології, про достовірність даних, основи історіографічного, джерелоз-

навчого та навіть історіософського аналізу, тобто власне педагогічні завдання. Втім, очевидно, що курс О. Грушевського був витриманий у традиціях української історіографії, виплеканої В. Антоновичем, що входила у більші чи менші протиріччя з крайніми проявами російсько-імперського історіографічного офіціозу.

Такі риси лектора були додатковим стимулом для студентів О. Грушевського, окрім символічного громадсько-національного значення самого факту його присутності в Одесі. Напевно, більш розкутим він був на семінарах та особливо «*privatissima*», тобто практичних заняттях з невеликим гуртком у нього вдома [19]. О. Грушевський продовжив традицію приватних лекцій з історії України, яку започаткував у 1870-х рр. дуже популярний серед одеситів педагог середніх шкіл, також вихованець Київського університету Св. Володимира, Л. Смоленський. Одеські українці розглядали ці лекції як прообраз Українського народного університету. Подібні зустрічі влаштував на своїй квартирі в Одесі і О. Маркевич, хоча вони і не мали такого широкого резонансу та значення. У Києві лекції в себе вдома читав В. Антонович у 1880-х рр. У своїй статті про витоки Українського народного університету О. Грушевський не випадково згадав про свою педагогічну діяльність в Одесі, виразно вважаючи її сенсом зміцнення цієї традиції.

На початку свого перебування в Одесі О. Грушевський писав брату Михайлу: «Пока придивляюся до місцевої інтелігенції та прихожу до доволі скептичних результатів. Український настрій доволі слабкий, хоча «Просвіта» дише, але в неї мало сил» [20. 50]. Однак у спогадах про перебування в Одесі, він писав, що деякі питання разом з учнями він обговорював саме в «Просвіті», «де покійний М.Ф. Комар, втомлений астмаю, нотаріальними справами та вічними суперечками з приводу українських викладів з урядовцями градоначальника (бо ті, всі *енки* та *чуки* заявляли, що не знають української мови й не можуть стежити за дебатами на українській мові), щиро вітав кожний реферат членів гуртка» [19. 321]. У листі до брата О. Грушевський

згадував про свою участь у шевченківському святі, що організувала «Просвіта». Принагідно зазначимо, що дивним чином О. Грушевський, принаймні згідно звітів, не зробив жодної доповіді та не був обраний членом «Просвіти», хоча до неї входив навіть російський професор НУ Б. Ляпунов. Якщо не пояснювати цей факт простим збігом обставин, залишається припустити, що далися ознаки суттєві розбіжності у поглядах на шляхи розвитку української справи між лідерами «Просвіти» І. Луценко, С. Шелухіним та М. Грушевським.

О. Грушевський міг привабити учнів не лише українським світоглядом, але й своєю вірцевою науковою активністю. У науковому звіті за 1907 р. О. Грушевський зазначив 9 своїх статей: у київських (Збірка на честь ювілею В. Антоновича, «Літературно-науковий вістник», «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца») та львівському («Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка») виданнях. Статті були присвячені історіографії українських народних пісень, «Історії Русів», творчості М. Костомарова та українських поетів і письменників [21. 246]. Найбільш гострим для російського офіціозу виглядав цикл статей історика про репресивно-колонізаторську діяльність російського уряду в Гетьманщині після повстання І. Мазепи, опублікований у Львові.

Однак публікацій О. Грушевського було значно більше. Лише у числах «Записок» НТШ за 1907 р. виявлено 16 публікацій вченого, значну частину з яких складали рецензії бібліографічного характеру. Ці праці були написані здебільшого на базі попередніх напрацювань. Натомість у 1908 р. О. Грушевський аж ніяк не знизив темпи своєї наукової діяльності, яка розгорталася в одеському середовищі. Щоправда, він все одно залишався зорієнтованим на Київ та Львів, де знаходився основний комплекс цікавих для нього джерел та коло знайомих та родичів, часто виїжджав до Києва та Львова, де брав участь у засіданнях Українського Наукового товариства (УНТ), НТШ та Історичного товариства Нестора-літописця. Якщо членом двох останніх він став ще до приїзда в Одесу (1902 та 1903 рр.), то першого (навесні

1907 р.) – вже у статусі одесита. На одному з засідань Археографічної комісії НТШ у 1908 р. він ініціював проект видання актів внутрішньої історії Гетьманщини [22. 61, 158-162]. В Одесі своїм дійсним членом О. Грушевського обрало у листопаді 1907 р. Історико-філологічне товариство при НУ.

У 1908 р. О. Грушевський опублікував 5 статей в «Записках» НТШ та десяток статей про українських поетів та письменників в «Літературно-науковому вістнику» та статтю про М. Костомарова у дебютному томі «Записок» УНТ. Публікаторська активність вченого сягала Санкт-Петербургу, де у квітневому томі «Журнала министерства народного просвещения» за 1908 р. була надрукована його стаття про харківський період життя М. Костомарова. У листах до брата він згадував про написання статті про Г. Квітку-Основ'яненка, роботу в київських архівах над матеріалами про добу Гетьманщини. Таким чином, в одеський період свого життя О. Грушевський видав декілька десятків праць і підготував до видання ще низку, був активним учасником українського та російського історіографічного процесів та наукового руху загалом. Головним предметом його зацікавлень в цей період була історія українського національного руху першої половини XIX ст., зокрема, постаті автора «Історії Русів», М. Костомарова та П. Куліша. Серед одеських вчених, природно, О. Грушевський розвинув найбільш активні контакти з НТШ (окрім нього, відзначилися одесити О. Маркевич, Л. Чижиков, В. Данилов, І. Бондаренко, П. Іванов, І. Линниченко, М. Комаров, Д. Сигаревич, І. Луценко, І. Липа, С. Шелухин, В. Лазурський та ін.).

Серед праць О. Грушевського одеського періоду привертають особливу увагу 3 позитивні рецензії на праці ОТІС [23]. Таким чином, історик продовжив справу популяризації одеських наукових видань в Галичині, започатковану О. Маркевичем та П. Івановим. Огляд численних пітерських та московських видань уможливила робота історика в одеських бібліотеках.

Повертаючись до педагогічної діяльності О. Грушевського, зазначимо, що його учнями, а не лише формальними студентами

чи слухачами, слід вважати учасників згаданих неформальних зібрань. На думку Л. Приходько, «зважаючи на тривалий термін викладацької діяльності О. Грушевського (1907 – 1930 рр.), логічним є припущення про те, що за цей час він міг підготувати певне коло учнів. Проте це питання належить до таких, що найменше можуть бути підкріплені документально» [24]. Справді, найчастіше важко докладно реконструювати всі нюанси ланки «вчитель-учень». Одеські події не є виключенням, адже ані сам О. Грушевський, ані хтось з його одеських слухачів не згадував один про одного як про свого учня чи вчителя. Певні документальні підстави простежити коло студентів О. Грушевського все ж таки надають згадані листки з записами про відвідування лекцій. Одним зі студентів українського вченого був у подальшому відомі одеські спеціалісти з історії Північного Причорномор'я, викладачі НУ, а у 1920-х рр. – професори одеських ВНЗ, Є. Загоровський та А. Флоровський.

Однак згадане коло одеських учнів у більш вузькому сенсі послідовників, людей, що перейняли певні елементи чи основи історичного, національного, громадського світогляду, доводиться лише моделювати. Проте, якщо зважити на біографії цих студентів, ця реконструкція не буде виглядати занадто апріорною. Отже, не лише слухачами О. Грушевського, але й співучасниками засідань «Просвіти» були історики М. Слабченко та П. Клепацький, історик та філософ М. Гордієвський, філологи В. Буряченко та А. Ніковський. Всі вони стали провідниками українського національного руху в Одесі. Найбільш близьким за своїми науковими інтересами до О. Грушевського виявився П. Клепацький. В коло його зацікавлень увійшли литовська доба історії України, українська література. Більш того, у 1908 р. П. Клепацький виконав подібну місію до місії О. Грушевського: на засіданнях «Просвіти» він прочитав українською мовою курс лекцій з «Історії України-Руси домонгольського періоду». Це була перша подібна акція в історії Одеси. Зміст цих лекцій, що спирався на ідеї М. Грушевського, слід визнати навіть більш виразно україноцентричним, ніж той, що міг собі дозво-

лити його вчитель у стінах офіційного закладу. Вочевидь, коло цих осіб може бути ширшим.

Так, хоча І. Бондаренко завершив навчання в НУ на декілька років раніше, ніж там розпочав свої виклади О. Грушевський, і на той час вже був стипендіатом, важко припустити, що між ними не відбулося тісного взаємовпливу. Тим більше, І. Бондаренко був завідуючим історико-філологічним кабінетом, який перебував у постійному контакті з викладачами, активним членом «Просвіти». Навіть в біографії обох є дещо спільне: 25 листопада 1907 р. І. Бондаренка та О. Грушевського обрали членами ІФТ при НУ. Того ж року обидва увійшли до числа засновників УНТ, від імені НУ І. Бондаренко налагодив обмін літературою з НТШ. Звичайно, названі особи відчули більш-менш потужний вплив інших професорів НУ, передусім І. Линниченка, М. Ланге, С. Вілінського, Є. Щепкіна. Однак жоден з них не міг прищепити їм український світогляд, хоча б тому, що його не поділяв, або різко заперечував. Натомість Є. Загоровського та А. Флоровського немає підстав зараховувати до числа учнів О. Грушевського, адже вони повністю успадкували світогляд свого вчителя І. Линниченка.

Як часто бувало, надалі шляхи учнів та вчителя пересікалися, але часто і зовсім розходилися (згадаємо конфлікт М. Грушевського зі своїм учнем С. Томашівським). Знайомство з В. Буряченко та А. Ніковським – видавцями одеського журналу «Основа» – зумовило публікацію статті О. Грушевського на сторінках цього видання у 1915 р. [25]. У 1920-х рр. зі своїми колишніми одеськими студентами та учнями О. Грушевський зустрічався у Києві, співпрацював по лінії ВУАН. Однак повноцінному співробітництву О. Грушевського та М. Слабченка у 1920-х рр. завадив гострий конфлікт одеського історика з М. Грушевським та його «кланом». Хоча М. Слабченко продовжував вважати О. Грушевського «безперечно українцем», він закидав йому наукову бездарність і часто обзивав «нулем». Подібно склалися взаємини обох Грушевських з П. Клепацьким. Ще у 1919 р. у київській газеті «Нова Рада» він піддав критиці

книжку О. Грушевського «З сучасної української літератури». П. Клепацький закидав своєму колишньому вчителю увагу до другорядних письменників, Олени Пчілки, І. Семенюка, Грицька Григоренка, М. Грушевського, але ігнорування П. Куліша та О. Стороженка, не увагу до біографічної канви, заглиблення лише у зміст творів, тоді як письменство є передусім мистецтвом. У 1920-х рр. він критикував Грушевських за узурпацію ВУАН, називаючи її «домініоном Грушевських».

Навіть у нетривалому викладанні О. Грушевського в НУ можна виокремити три невеликих періоди: 1) весна – осінь 1907 р.; 2) осінь 1907 – лютий 1908 р.; 3) лютий – вересень 1908 р.

Перший став справжнім триумфом О. Грушевського. Він згадував, що на відміну від більшості викладачів, «студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку (на Преображенській вулиці), а декан фон Штерн висловлював поки-що задоволення, що студенти так зацікавилися історією (він ще не передчував, що йому, як деканові, через рік буде висловлено за сю справу з українськими викладами догану від міністерства)» [19]. Звістки про успіхи О. Грушевського миттєво поширилися серед українців інших областей, які розглядали їх як доказ перспективності українського національного руху. Зокрема, С. Петлюра в київському журналі «Україна» зазначив, що «по газетним відомостям, перші лекції д. Грушевського вже відбулися при великому числі студентів» [26. 133]. Він же одним з перших інтерпретував цю подію як заснування кафедр українознавства.

Приїхавши до Одеси восени 1906 р., О. Грушевський дізнався від професорів історико-філологічного факультету, що в Раді підіймалося питання про українську мову і викладачі висловлювалися за запровадження приватних курсів українською мовою, якщо зформується цілісна група студентів-українців. Весною він розпочав необов'язковий курс «Внутрішній лад Великого князівства Литовського», під час

якого зформувалася невелика група студентів, виключно українців. За узгодженням з ними О. Грушевський перевів викладання на українську мову у березні 1907 р. [27].

Погляди та мова курсу О. Грушевського не були секретом для його колег. Він згадував, що зі всіма проявами зневажливої реакції російських діячів на український рух він добре ознайомився навесні 1907 р.: «Історик Щепкін, кадет, казав, що не може бути української території, бо всюди українська людинність перемішана з неукраїнською, наприклад, казав він з виглядом тріумфатора, візьміть Одесу з її українцями, росіянами, поляками, жидами, італійцями, пальців руки не вистачає для всіх народів, племен Одеси. Філолог Істрин, пізніше академик, пророкував, що поруч з багатою російською літературою, українська література завжди буде бідною, провінційною, для низчепочаткового вжитку. Філолог Ляпунов висловлював сумнів, чи досить розроблена українська мова для наукових викладів. Історик Линниченко казав, що українське питання є просте непорозуміння, культурна українська праця мала б значення в часи Богдана Хмельницького, а тепер вона є анахронізмом, шкідливим, бо відвертає українців від реальної корисної праці. Над моїм столом у бібліотеці можна було повісити анонс: тут дають всякі інформації по українському питанню, починаючи від такого, чому Володимир Антонович, людина дуже розумна, досі ще вірить в українську будучність і кінчаючи тим, чому Пантелеймон Куліш вважав себе гетьманом України, коли писав «рукою власною»?» [19].

Другий період був часом стабілізації. Курси О. Грушевського восени 1907 та весною 1908 р. тісно примикали до початкового курсу. Аудиторія не змінилася у своєму складі, тому він продовжував читати українською. У наступному семестрі він викладав українською польсько-литовські взаємини після смерті Вітовта та коментував історичні джерела, які відносилися до цього періоду, здебільшого актовий матеріал. Натомість курси про добу Петра I він читав російською.

Навпаки, третій період, як і перший, став часом вибуху,

на цей раз з негативним забарвленням. О. Грушевський вважав, що восени 1907 р. «обставини почали змінюватися: в повітрі потігнуло чорносотенством. У часописі «Русская Речь» почалися доноси, covenant consules». Слід зазначити, що Одеса загалом не належала до комфортних місць для українських діячів. Наприклад, місто не подобалося Лесі Українці. В. Данилов писав Д. Яворницькому: «Нічого мене не приваблює до Одеси. Тут моїм літературним намірам ніякого поля»; В. Стромченко: «І як уже остогидло сидіть в оцій Одесі» [28].

Наведені висловлювання можна вважати рефреном і до настрою листів О. Грушевського до брата Михайла. Олександр усвідомлював тимчасовість свого перебування та викладання у цьому місті, очікував гонінь, визначав свій стан як «настрій кислий», «набридло», «сумно і гидко!». Зрештою, у лютому 1908 р. його побоювання справдилися. 20 лютого 1908 р. попечитель одеської навчальної округи зажадав у ректора пояснення щодо україномовності (саме так! Пізніше ця дефініція була змінена у діловому листуванні щодо цієї справи на «малоросійську мову») лекцій О. Грушевського. Ректор звернувся за поясненнями до декана Е. фон Штерна. У листі до брата О. Грушевський повідомляв: «Тут починається похід проти української мови, цікаво, що вийде з того». Саму сутність справи він пояснював так: «В 1906 році була розмова в Совіті про українську мову і була зроблена певна резолюція, про се сказали мені в 1906 р. всі по свіжій пам'яті. Я і сподівався, що питання стане таким чином на ґрунт принципіальний. Але в журналі резолюції нема й мій виступ немов власна ініціатива і тільки всього. Сумно і гидко! На російську мову переходити я, розуміється, не буду: закінчу по українськи до кінця окремого відділа і буду далі замість курсу вести читання джерел. А в осені — addio!» [20. 79]. І все ж, О. Грушевський і раніше усвідомлював певний ризик від свого вчинку.

Однак, як справедливо зауважила Т. Попова, Е. фон Штерн обрав тактику захисту свого підлеглого, звівши все до простого непорозуміння [29. 41]. Більш того, він дуже довільно про-

інтерпретував слова з пояснювальної О. Грушевського, повідомивши ректора, що той обрав українську мову викладання тому, що його «курс носить спеціальний практичний характер и состоит главным образом из разбора разных документов, написанных в значительной мере на малороссийском языке» [27. 78]. Сам же О. Грушевський послідовно оперував категоріями законності своїх дій, їх відповідності рішенням Ради подібно до ситуації у Харківському університеті. Хоча Д. Дорошенко наголошував на самовільності цих лекцій, мотивація та дії О. Грушевського мали легальний, а не радикальний, революційно-підпільницький характер [30. 35].

Справа О. Грушевського викликала розкол серед одеських професорів, які і до того поділялися на дві групи: консервативну та ліберальну. Деякі сучасники називали ці групи відповідно «великоруською» та «малоруською». Вирішальний момент стався 4 квітня 1908 р. під час голосування щодо питання чи має О. Грушевський отримати винагороду за всі прочитані ним лекції, чи лише за російськомовні? 14 професорів (О. Шпаков, В.А. Косинський, Б.М. Ляпунов, С.Д. Пападімітріу, О.П. Доброклонський, Г.І. Танфільєв, С.М. Танатар, М.Г. Ушинський, І.В. Слешинський, О.А. Павловський, П.Г. Мелікішвілі, О.К. Кононович, С.І. Ярошенко та Е.Р. фон Штерн) проголосували за повне винагородження українського історика. Однак протилежна позиція 19 професорів (К.П. Серапін, І.І. Кіяницин, В.І. Адамович, Я.М. Лебединський, Н.А. Щоголев, С.С. Головин, О.В. Корш, О.Ф. Маньковський, Д.П. Кишенський, Ф.М. Каменський, О.М. Клітін, Н.О. Батуєв, О.І. Щербаков, О.І. Алмазов, О.Ф. Федоров, М.Є. Чижов, В.М. Палазов, Ю.Ф. Клименко та С.В. Левашов) [27. 112]. Зазначимо, що цей розподіл далеко не прямо відображає ступінь лібералізму певного професора. Так, серед прихильників О. Грушевського опинилися на той час послідовні ліберали О. Шпаков, П. Мелікішвілі, В. Косинський, однак, поряд з ними досить дивно виглядають консерватори Б.М. Ляпунов, С.Д. Пападімітріу та О.П. Доброклонський. Нагадаємо, що про першого з

них О. Грушевський згадував як про одного зі своїх запеклих критиків. Таким чином, завдяки справі О. Грушевського, лібералам вдалося ситуативно залучити на свій бік трьох представників протилежного табору, який однак виявився досить міцним. Принциповість, втім як і в інших питаннях (наприклад, негативному ставленні щодо правових обмежень проти євреїв), проявив Е. фон Штерн. При цьому зазначимо, що німецький професор не співчував українському національному руху. У 1908 р. графиня П. Уварова, враховуючи його репутацію, закликала професора приїхати на археологічний з'їзд аби допомогти їй боротися з «українською кривою».

В літературі висловлювалася суто гіпотетична думка про І. Линниченка як одного з гонителів О. Грушевського [31]. Однак, як бачимо, його прізвище було відсутнє серед обох професорських груп. Якщо уникати категорії випадковості (хвороба, відрядження тощо), можна пояснити цю обставину тим, що І. Линниченко не бажав підігравати ворожому для нього табору консерваторів, але й уникнув підтримки історика, з яким він різко розходився щодо національного світогляду та у поглядах на шляхи розвитку освіти. Промовисто, що у зв'язку з викладанням в НУ О. Грушевського І. Линниченко відклав публікацію своєї згаданої вище полемічної статті проти поглядів М. Грушевського, яка побачила світ лише у 1917 р. На його думку, Михайло Сергійович не міг дозволити собі в таких умовах відверту відповідь, побоюючись зашкодити брату. В обширній епістолярній спадщині І. Линниченка, де він мав можливість бути повністю відвертим, відсутнє будь-яке незадоволення українськомовністю лекціями О. Грушевського. Інші факти також суперечать образу «підступного українофоба І. Линниченка, гонителя О. Грушевського». Під час роботи попереднього комітету XIV загальноросійського археологічного з'їзду у Чернігові, що відбувся у 1908 р., І. Линниченко намагався максимально спрямувати його роботу в українознавче річище. Зокрема, він пропонував аби члени попереднього комітету зайнялись розробкою Румянцівського «Опису Малоросії», архівів Марке-

вича та Лукашевича, які зберігаються у Румянцівському музеї та документів, що торкаються Малоросії в архівах міністерства юстиції та іноземних справ. Напередодні з'їзду він надіслав листа до П. Уварової на захист прав деяких учасників з'їзду читати реферати малоруською мовою. У костомарівському дусі він твердив про міфічність підозр українофілів у сепаратизмі, запевняв, що сам по собі факт використання української мови ще не свідчить про неблагонадійність думок тощо [32/ 318-319]. Цей лист забезпечив можливість одеській «Просвіті» делегувати на з'їзд своїх промовців. На секції під головуванням І. Линниченка та секретарюванням одеситів Х. Ящуржинського та С. Шелухіна, було прочитано 5 доповідей українською мовою. Після доповідей співали кобзарі.

Судячи за все, М. Грушевський, який міг отримати повну інформацію про події в Одесі, також не вважав І. Линниченка винним в одеських негараздах свого брата. Початок 1910-х рр. був заповнений досить жвавими контактами між І. Линниченко та М. Грушевським по лінії НТШ. На сторінках «Записок НТШ» М. Грушевський надрукував з власною передмовою отриманий від І. Линниченка текст записки німецького автора кінця XVIII ст. Ф. Гендльовіка про банатських запорожців. Обмін виданнями з бібліотекою НТШ налагодило Одеське бібліографічне товариство, незмінним головою якого був І. Линниченко. Отже, до віднайдення певних джерельних свідчень, припущення про підступні інтриги І. Линниченка проти О. Грушевського слід відкинути.

М'яка реакція значної частини професорської корпорації на чолі з деканом амортизувала становище О. Грушевського. У травні 1908 р. міністерство народної освіти обмежилося лише доганою та попередженням, що в разі повторного випадку читання лекцій українською мовою О. Грушевського буде звільнено. З цього приводу він згадував: «весною приват-доцентові висловлено догану за українську мову і пропоновано негайно перейти на «єдиний общегосударственный язык». Прийшлося пакувати книжки та посилати портъє готелю «Па-

саж» за білетом на городську станцію». Однак після догани він ще певний час викладав. Він повідомляв брата: «З округа я вже маю роз'яснення, що лекції можна читати лише по російські. Я читаю замість курсу тепер про джерела і студенти розбирають уривки з джерел» [20. 81]. Однак 23 вересня 1908 р. О. Грушевський надав заяву декану, в якій відмовився від читання курсів, адже після хвороби печінки у серпні потребував відпочінку. Фінальною крапкою в одеському періоді життя О. Грушевського слід вважати рішення історико-філологічного факультету від 3 жовтня 1908 року про те, що внаслідок порушення здоров'я він не буде читати в осінньому семестрі лекції з російської історії.

Щоправда, подальши зигзаги у кар'єрі О. Грушевського виглядають на перший погляд дивно: у лютому 1909 р. його зарахували на посаду приват-доцента Московського університету, а в подальшому – Петроградського. Таким чином, це виглядало навіть як підвищення викладача шляхом переведення з провінційного університету у столиці. Проте, більшу рацію мала дружина О. Грушевського у вже згаданому листі. Згідно колоніальної політики Російської імперії щодо її українських губерній, діячі українського національного руху всіляко усувалися з території України, отже, відриваючись від ґрунту, який сприяв їх націотворчій діяльності. Найбільш відомим епізодом цієї політики є повернення М. Костомарова, Т. Шевченка та ін. кирило-мефодіївців з заслання до Петербургу. Попри сучасний міф про одвічний брак українського «підґрунтя» в Одесі, доля О. Грушевського яскраво свідчить, що царський уряд чудово розумів зворотнє.

Одеські події відразу стали предметом осмислення з боку сучасників. Для російських шовіністів вони були водночас свідченням зухвалості та неблагонадійності українського руху та його загрозового піднесення [33. 166]. Для М. Грушевського та багатьох його однодумців – свідченням наростання реакції імперії проти мирних, просвітницьких, гуманних та справедливих бажань українців [34. 395]. П. Стебницький проро-

кував зворотні наслідки політики репресій: «Украинская молодежь вновь предоставлена самой себе в своих научных потребностях, которые от этого, конечно, не потеряют в своей интенсивности, но, встречая в качестве запретного плода трудности в своем удовлетворении, естественно сопровождаются настроеннями, которые едва ли желательны для того же просветительного ведомства» [35. 334-335]. Найбільш оптимістичним був В. Дорошенко, на думку якого, «існування українських кафедр відіграло велику освідмляючу роллю: з одного боку рух за ними спричинився до значного поширення національної свідомості серед широких верств українського громадянства, з другого — допоміг українському студентству об'єднатися й зорганізуватися на загальноукраїнській справі» [36. 73]. Назва «кафедри» не відповідала дійсності, але підкреслювала значення цих курсів для подальшої розбудови української освіти.

З твердженням В. Дорошенка слід погодитись, як втім і з чудовою метафорою відомого українофоба початку ХХ ст. С. Щоголева, який писав, що «весенний семестр 1907 г. принес новоросійському університету першую українську ласточку» у вигляді лекцій О. Грушевського (С. Щоголеву належить й інша цікава метафора: українські студентські громади — «партизаны украинства»). Попри нетривале викладання, О. Грушевському вдалося створити сполучну ланку у традиції української історіографії в Одесі: від Л. Смоленського — до П. Клепацького та М. Слабченка. На відміну від О. Маркевича та І. Линниченка, яких часто вважають засновниками історичної україністики в Одесі, у світогляді та методології названих істориків не було елементу «малоросійства», історію України вони сприймали як повноцінну наукову та освітню дисципліну у родині інших національних історій. На відміну від Л. Смоленського, який не мав можливості викладати в університеті та не залишив своїх наукових творів, О. Грушевський виступив у ролі засновника наукової історичної україністики в Одесі. О. Грушевський не встиг залишити в Одесі власної наукової школи, але зробив відчутний внесок у формування Одеської школи істориків-ук-

раїністів. Педагогічна, громадська (участь у «Просвіті») та наукова діяльність О. Грушевського мали потужний соборницький зміст, сприяли єднанню наукових сил Києва, Одеси та Львова, зростанню уваги до Одеси з боку української громадськості. У 2011 – 2012 рр. громадськість має належно відзначити 105 річницю з дня приїзду О. Грушевського до Одеси та початку першого в історії Наддніпрянської України україномовного університетського лекційного курсу з історії України з метою актуалізації питання про інтенсифікацію та вдосконалення україномовної вищої освіти, увиразнення вагомості Одеси в історії українського національного життя.

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 64688–ФП.
2. Костюк І.В. Олександр Грушевський – літературний критик та історик літератури / Автореф. дис. ... к. філол. наук. – Львів, 2000. – 19 с.; Приходько Л.Ф. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог / Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2005. – 19 с.; Шихненко І.М. Історичні погляди Олександра Грушевського / Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2007. – 19 с.; Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.-Брянск, 1997. – 228 с.; Матяш І.Б. Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а тільки українцем... Життєва драма О. Грушевського // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2-4 (13-15). – С. 252-264; Костюк І. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої освіти на початку ХХ ст. // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С. 339-363; Завальнюк О.М. О.С. Грушевський і становлення національної університетської освіти в Україні (початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2004. – №8. – С. 203-211.
3. Hausmann G. Universitat und stadtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917: Sociale und nationale Selbstorganisation an der periferie des Zarenreiches. – Stuttgart: Steiner, 1998. – 699 s.
4. Хмарський В.М., Білоусова Л.В. М.С. Грушевський та одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 65; Зленко Г. Брат

історика, також історик // Лицарі досвітніх вогнів. — Одеса, 2005. — С. 96-102; Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. — Одеса, 2006. — С. 45, 57. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. — Одесса, 2007. — С. 39-42.

5. Грушевський М. Твори. — Т. 1. — Львів, 2002. — 592 с.

6. Корнич Дм. Просветительная деятельность галицких русских / Южные записки. — 1905. — 23 января.

7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАУК). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 96.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІРНБУ). — Ф. III. — Спр. 49909.

9. Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (СПБ ФАРАН). — Ф. 134. — Оп. 3. — Спр. 849.

10. СПБ ФАРАН. — Ф. 113. — Оп. 3. — Спр. 223. — Арк. 13-14.

11. Щоденник М.С. Грушевського (1904-1910 рр.) / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 10-30.

12. ІРНБУ. — Ф. III. — Спр. 49898-49943. — Арк. 51; Спр. 49913. — Арк. 45.

13. Одесские новости. — 1907. — 1 марта.

14. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 5. — Спр. 4818.

15. Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського // Український історик. — 1991-1992. — Ч. 110-115. — С. 418-432.

16. ЦДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1080.

17. Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників / Український історичний журнал. — 1994. — № 4. — С. 53-63.

18. ЦДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1159.

19. Грушевський О.С. Український народний університет // Літературно-науковий вістник. — 1917. — Т. 68. — С. 321-322.

20. ЦДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 281.

21. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904-1908 гг. — Одесса, 1908. — 356 с.

22. Едиційна археографія в Україні у ХІХ—ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. — Вип. 1. — К., 1993. — 232 с.

23. Грушевський О. Рец. на: Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / По поручению Общества издано А.А. Деревницким, А.А. Павловским и Э.Р. фон Штерном. — Одесса, 1897-1898. — Вып. I-II. — Терракоты // ЗНТШ. — Т. LXXVII. — Кн. III. —

1907. — С. 204-205; Його ж. Рец. на публ.: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1904. — Т. XXV. — С. 240; Його ж. Рец. на публ.: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1906. — Т. XXVI / / ЗНТШ. — Т. LXXVIII. — Кн. IV. — 1907. — С. 235-236.

24. Приходько Л. Педагогічна діяльність О. С. Грушевського // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Studii/2008_16/19.htm

25. Грушевський О. З життя Київського Українського гуртка в 1870-1874 рр. // Основа. — 1915. — Кн. 1. — С. 107-112.

26. С.П. З українського життя // Україна — 1907. — Т. 1. — март. — С. 131-135.

27. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 9. — Спр. 10. — Арк. 81-82.

28. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького /Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 154; Вип. 3. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 564.

29. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. — Одесса, 2007. — 536 с.

30. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. — К., 1993. — 592 с.

31. Джулинська З.І. І. Линниченко: «Українське питання» та справа національної освіти на початку XX ст. // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. — В. 11. — 2001. — С. 266-271.

32. Відділ писемних джерел Державного історичного музею (Москва). — Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 635.

33. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — 588 с.

34. Грушевський М. Твори. — Т. 3. — Львів, 2005. — 590 с.

35. Стебницький П. Вибрані твори. — К., 2009. — 631 с.

36. Дорошенко В. Українство в Росії. — Відень, 1917. — 115 с.

Дмитрий Урсу,

доктор исторических наук,

профессор ОНУ им. И. И. Мечникова

***ПРОФЕССОР К. Д. ПЕТРЯЕВ
В ОДЕССКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ***

Почти двадцать лет, с 1953 по 1972 годы, в Одесском университете плодотворно трудился известный в стране историк-новист Константин Дмитриевич Петряев, который оставил ряд солидных научных трудов и многочисленных учеников, составивших «школу Петряева». Его жизнь и творчество, его нелегкая жизненная судьба еще не стали предметом специального исследования. Литература о К. Д. Петряеве ограничена краткими биографическими заметками, имеющими юбилейно-комплиментарный характер и содержащими немалые фактические ошибки. Между тем существуют документальные материалы и прежде всего – персональный архивный фонд, которые позволяют полно и объективно осветить творческий путь этого незаурядного ученого, специалиста по истории Германии, Англии, Франции и США периода 1871 – 1914 гг., столь заполненного важными событиями и процессами.

Сегодня, по прошествии 25 лет со дня кончины профессора Петряева, уже можно дать непредвзятую оценку его месту в истории ОГУ и вкладу в науку с учетом всего того неоднозначного, что он совершил. Как аспирант Константина Дмитриевича, я постараюсь это сделать максимально тактично, но при условии не уклоняться от истины. Я буду полагаться не столько на личные воспоминания и впечатления, сколько на объективные документальные источники, которые вводятся в научный оборот впервые.

В отличие от большинства профессоров исторического факультета, являющимися питомцами ОГУ, Петряев был «человеком со стороны», прибывшем в Одессу в зрелом возрасте (36 лет) со своими воззрениями и предрассудками, и поэтому

имевшим немалые проблемы с адаптацией к тогдашним одесским реалиям. Об этом свидетельствуют его неопубликованные мемуары. Он несказанно гордился своим пролетарским уральским происхождением, тем, что был «ровесником Октября», и об одесситах говорил с нескрываемым презрением, считая их чуть ли не низшей расой: людьми жуликоватыми, лживыми и легкомысленными. В одной заметке он одобрительно цитировал письмо Луначарского Ленину о том, что «Одесса – город спекулянтов» (это было в далеком 1920 г.), над ним витает дух «хищнического мещанства» [1]. Петряев никак не оценил того, что его, выпускника Свердловского пединститута и никому не известного доцента другого захолустного (Коми) пединститута, взяли в старинный, прославленный университет на должность заведующего кафедрой. Вот лишь небольшая цитата из его рукописи: «Обстановка в Одесском университете полностью противоречит положению на Урале. Уральские традиции – великие, всегда интернационалистские...» [2]. Об интернационализме он говорил потому, что считал себя невинной жертвой преследований со стороны «напомаженных националистов», каковыми ему казались деканы Мигаль и Ковбасюк, всегда говорившие на родном языке. Что же касается «уральских традиций», то позволительно заметить – он их едва ли знал хорошо, так как на Урале прожил до 21 года, затем – в разных других местах: Ленинграде, Москве (совсем недолго) и десять лет в Сыктывкаре, столице утыканной концлагерями северной республики Коми. Одесские университетские традиции с их либеральностью и толерантностью оставались, очевидно, Петряеву чужды.

Весьма критически оценивал он и состояние исторического факультета, куда прибыл незванным гостем с направлением союзного министерства высшего образования на замену скончавшегося профессора К. П. Добролюбского. Вот впечатления приехавшего из Коми доцента: «К моменту моего приезда факультет представлял собой дезорганизованный коллектив, не имеющий общей цели. Учебный процесс шел на низком уровне

научных изысканий, по сути, никто не вел, общий квалификационный и теоретический багаж преподавателей не был больше, чем у преподавателей Коми пединститута ...» [3]. Читая эти резкие суждения, надо учесть, что произнесены они спустя 20 лет после описанного и, кроме того, под впечатлением серьезного конфликта Петряева с руководством университета. Хотя, с другой стороны, нельзя не признать его правоты относительно того, что научно-исследовательская работа на факультете действительно находилась в упадке. Это подтверждается рядом документов. Так, в отчете о научной работе за 1952 г. сказано, что научная работа на историческом факультете поставлена неудовлетворительно. За последние два года преподаватели напечатали лишь три газетные статьи, а в центральных журналах — ни одной. И далее: «За последние годы исторический факультет не дал ни одной фундаментальной научной работы» [4]. В декабре того же года после проверки комиссией ЦК, университет был на бюро обкома партии подвергнут сокрушительной критике за провалы в работе, в том числе, и научной, а ректор был снят со своего поста [5].

Скажу несколько слов о доодесской биографии Константина Дмитриевича. Родился он в начале января 1917 года, т. е. еще при царском режиме, хотя и любил себя величать «ровесником Октября», в рабочем поселке возле Екатеринбурга (теперь это город Березовский). Мать, Муза Петровна, дочь портного, всю жизнь проработала учительницей начальной школы, отец был мелким почтовым служащим. Вскоре после рождения сына родители развелись, а начиная с 1924 г. Костика воспитывал отчим Ф.И. Сабуров, член партии с 1903 г., по словам пасынка, «выдающийся уральский большевик». Много позже Петряев посвятил Сабурову свою книгу «Очерки истории Германии» со словами «кристально-чистому большевику». Как возник этот возвышенный пиетет к отчиму и почему скромный бухгалтер паровой мельницы, а затем медсплавильного завода назван «выдающимся» и «кристально-чистым», мне установить не удалось. Дело в том, что документация,

оставшаяся после Петряева, в том числе его воспоминания, была разделена на несколько частей. Одна часть осталась в Одессе, другая была отослана в родной город, третья хранится в государственном архиве Свердловской области. Как раз справка «Мои родственники», составленная, как я уверен, весьма дотошно, в нашем архивном фонде отсутствует. Поэтому и сказать, почему Сабуров был в глазах пасынка таким идеальным человеком, нет никакой возможности.

Основные вехи ранней биографии Константина Дмитриевича таковы: рабфаковец (1930 – 34), студент Свердловского пединститута (1934 – 1938), аспирант Ленинградского пединститута (1938 – 1941). В июле-декабре 1941 г. – рядовой боец, затем вывезен из блокадного города из-за ранения, помощник начальника штаба полка на Волховском фронте, командир учебного взвода, военный диспетчер, помощник военного коменданта Казанского вокзала в Москве. С 20 декабря 1943 г. – доцент, затем – заведующий кафедрой всеобщей истории Коми пединститута в городе Сыктывкаре [6].

Война на несколько лет прервала удачно начавшуюся научную карьеру Петряева. Его биография ученого стала реальностью с поступлением в аспирантуру, где научным руководителем был сам директор (ректор) института Ф.Ф. Головачев. За месяц до начала войны, 20 мая 1941 г., Петряев в родных стенах защитил кандидатскую диссертацию о двух съездах советов во время Ноябрьской революции в Германии. Главным оппонентом на защите стал известный германист, доцент (впоследствии профессор) Ленинградского университета В.Г. Брюнин. На основе этой диссертации вскоре после войны Петряев подготовил двухтомную монографию (236 стр. + 312 стр.) «Советское движение в Германии 1918 – 1919 гг.: некоторые факты и уроки». Весной 1947 г. рукопись была представлена в качестве докторской диссертации на обсуждение сектора новой и новейшей истории Института истории АН СССР. Работа у рецензентов не нашла одобрения и не была рекомендована к защите. Вспоминая этот эпизод, Константин Дмитриевич с оби-

дой писал: «Выступавшие — профессор Бирюкович, доценты Застенкер, Цитович и Некрич — были предвзяты, с презрением смотрели на молокососа из глухой провинции <...>. Оппоненты сами не раз обнаружили полное непонимание обсуждаемых проблем и теоретическую беспомощь». Как и в других дискуссиях, уже в стенах ОГУ, о которых я помню, последнее слово всегда оставалось за неистовым Петряевым, причем, громя противников, он не выбирал выражений. Так было и тогда, в стенах Академии наук. Он продолжает рассказ, говоря о себе в третьем лице: «Автор в заключительном слове был вынужден резко осудить тон речей оппонентов и обнажить, невзирая на лица, некомпетентность их рассуждений» [7].

Время пребывания К. Д. Петряева в Одесском гос. университете стало вершиной его научного творчества. Здесь он стал доктором наук и профессором, здесь написал свои лучшие научные труды. Как бы критически ни относился он к одесситам и Одесскому университету, он должен был признать, что именно в этом городе стал известным, зрелым и авторитетным историком-новистом. Накануне своего ухода из ОГУ Петряев подсчитал, что имеет 142 печатных труда — книг, брошюр, статей и рецензий. В третьем томе мемуаров «Записки о прошлом», имеющем подзаголовок «На юге (1953 — 1976)», он подробно вспоминает о научных изысканиях в одесский период жизни [8]. Уже осенью 1954 г. он добился от ректора возможности стенографировать свои лекции студентам по второму периоду новой истории (1871 — 1914 гг.). Эти стенограммы Петряев затем дополнил научным аппаратом, большим цифровым материалом и отредактировал. В результате получилась солидная рукопись в 1,5 тыс. страниц машинописи (90 печ. листов), которая была опубликована в 1958 — 1960 гг. и носит заглавие «Курс лекций по истории Германии, Англии, Франции и США 1871 — 1914 гг.». Между выходом первого и второго томов в Одессе напечатана монография «Очерки истории Германии 1900 — 1914 гг. »

Скажу несколько слов о «Курсе лекций». Это действительно

но замечательная научная работа, новаторская по замыслу, богатая по фактическому материалу и увлекательная по изложению. Прошло 50 лет после ее выпуска, концептуально она устарела, но и сегодня как преподаватели, так и студенты найдут в ней много интересного и поучительного. Сам автор хорошо осознавал достоинства этого учебного пособия, поскольку оно адресовано прежде всего учащимся: «Первое в советском исторической литературе академического типа пособие с пространнным справочным аппаратом, построенное к тому ж совершенно иначе, нежели имевшиеся до него в распоряжение студентов учебники».

Хочу несколько конкретизировать эти рассуждения. В-первых, в этой работе обильно цитируются богатейшие залежи фактического материала и тонкие наблюдения заграничных корреспондентов, лучших русских журналах того времени: «Вестник Европы», «Русское богатство», «Русская мысль», «Правда», «Современный мир», «Образование». Много позже, когда я работал над кандидатской диссертацией по истории Англии начала XX века, по примеру Петряева тоже много читал русские журналы; особенно корреспонденции из Лондона журналиста, писавшего под псевдонимом Дионео. В рукописном отделе Ленинской библиотеки я позже ознакомился с архивным фондом этого талантливого знатока жизни и нравов обитателей «Туманного Альбиона». Его звали И. В. Шкловский (1864-1935) и приходится он дядей известному писателю и литературоведу Виктору Шкловскому. Тогда не только в Лондоне, но в Париже, Вене, Риме, Берлине и Вашингтоне трудились яркие, много знающие журналисты (например, в Риме – одессит Жаботинский). Не использовать их статьи в интересах исторической науки – большая потеря. К сожалению, после книги Петряева эти богатства вновь остаются втуне, – разве что в специальных монографиях и диссертациях изредка мелькнет ссылка на какой-либо журнал начала прошлого века.

Другой отличительной чертой «Курса лекций» была его структура, отличная от применявшейся прежде в других университет-

ских учебниках, где многочисленные главы делились на параграфы и создавали пеструю мозаику сюжетов, событий и явлений. Петряев пошел по пути укрупнения структурно-композиционных единиц, разделив весь курс на несколько больших тематических сегментов. Причем каждый из них изучался непрерывно от начала периода (эпохи) до конца. Тем самым достигалась цельная картина развития того или иного процесса и, в конечном итоге, получался панорамный снимок всей страны в динамике. И эта особенность книги Петряева была новаторской, хотя, признаться, и не без методологических потерь, поскольку таким образом в мышление студентов внедрялся определенный схематизм. В самом деле, все четыре ведущие западные державы в «Курсе лекций» изучались по единому шаблону: сначала экономическое развитие, затем внутренняя политика, рабочее движение и, в заключение, колониальная политика. Что бы ни говорили специалисты, но у студентов пособие Петряева пользовалось значительно большим спросом, чем апробированный, с грифом министерства, стандартный университетский учебник.

В своих мемуарах Константин Дмитриевич центральным достижением своей научной деятельности 1960-х годов считает защиту докторской диссертации. Однако он не пишет о том, что поначалу пытался представить в качестве докторской опубликованный «Курс лекций». Из других источников становится известным, что эта попытка, как и прежняя в 1947 г., закончилась неудачей. Снова он получил обидный отказ, что не могло не повлиять на его самочувствие, ведь подобные психотравмы ученые помнят всю жизнь. Тем не менее, взяв себя в руки, он за пять лет сумел подготовить новый текст объемом 754 стр. машинописи под заглавием «Современная советская историография истории Германии 1871 – 1914 годов», которая была представлена в спецсовет Киевского университета.

И третья попытка защиты докторской диссертации едва не сорвалась. Вот как сам Петряев рассказывает об этих драматических событиях: «Первоначально назначенный оппонентом И.М. Кривогуз, заведующий кафедрой всеобщей истории

ЛГПИ <...> отказался. Вместо него с огромным трудом автор (т.е. Петряев) уговорил стать оппонентом В.И. Клокова. Уже в конце января 1966 г., когда опубликовали сообщение о защите, внезапно автор (т.е. Петряев) лишился и второго оппонента – профессор В.А. Жебокрицкий выехал в Болгарию <...>. Внешний отзыв был, по существу, отрицательный». Но это еще не все беды несчастливому соискателю: «В день защиты, 14 февраля 1966 г., не оказалось кворума. Не явился и живущий в Киеве оппонент Клоков. Защиту перенесли на следующий день» [9]. Наконец, 15 февраля, все были в сборе, процедура прошла быстро – менее двух часов, голосование было единогласным: доценту Одесского университета К.Д. Петряеву была присуждена научная степень доктора исторических наук. Казалось, мечта его жизни осуществилась.

Однако после поступления аттестационного дела в ВАК у Петряева начались проблемы: закрытая экспертиза признала работу несоответствующей искомой степени. Он считал, что это произошло из-за происка врагов, которых он нажил себе предостаточно. Это были, прежде всего, руководители ОГУ – ректоры, секретари парткома и деканы исторического факультета. Все они – я перечислю без указания должностей – Лебедев, Юрженко, Богатский, Симоненко, Калустьян, Мигаль, Ковбасюк, Першина – якобы относились к нему предвзято, травили и всячески терзали. Годы, проведенные в ОГУ, он образно назвал «героическим двадцатилетием мирного сражения». Я бы это время назвал иначе: «холодной войной с начальством». Воспоминания Петряева, автобиографические заметки, рассыпанные по архивному фонду, полны самыми злыми и в значительной мере несправедливыми характеристиками этих людей. Вот несколько примеров: ректор Юрженко – «человек необычайно властный, мстительный, с сильным националистическим духом». Ректор Богатский: «испорчен неоправданными хвалебными гимнами», «возомнил себя сверхчеловеком». Декан Ковбасюк: «образец чиновника и сугубо одаренного формалиста <...>», принадлежал к плеяде наиболее утонченных националистов, что сочеталось у

него с врожденным лицемерием». Декан Першина — «наиболее яркий тип карьеристки. Да еще с явно выраженными садистскими наклонностями и рафинированной лживостью» [10]. Я знал всех этих людей и готов засвидетельствовать, что Константин Дмитриевич сильно преувеличил их действительные недостатки.

Ни в одном из своих выпадов против руководства ОГУ и коллег по факультету Петряев не конкретизирует причин плохого к себе отношения. Среди его сокровенных мыслей находим следующий афоризм: «Прав Достоевский: мой анализ поступков других будет доказательным, если он не щадит и меня самого» [11]. Себя, однако, он очень щадил и ни в одном месте не написал о собственных прегрешениях против трудовой дисциплины и этики поведения, терпеть которые не может ни один руководитель. В ожидании решения ВАК по докторской степени он провел два с половиной года в состоянии нервного стресса, который стал лечить известным на Урале успокоительным средством. Я на эту деликатную тему не хочу распространяться, но приведу лишь один документ. В отчете о выполнении учебных планов и программ за 1966 — 1967 учеб. год записано следующее: «Учебный план исторического факультета выполнен, за исключением кафедры новой и новейшей истории, где не был прочитан спецкурс доцентом К.Д. Петряевым на IV курсе в связи с очередным приступом алкоголизма» [12]. Только в июле 1968 г. наконец ВАК утвердила его в докторской степени, но болезнь не отступила, перешла в хроническую стадию.

Профессор Петряев всегда относился крайне болезненно к замечаниям оппонентов и рецензентов, долго и остро с ними полемизировал, но был весьма чуток к мнению высокопоставленных невежд. Когда решался вопрос о публикации рукописи «Вопросы методологии исторической науки», он был вызван к заместителю министра высшего образования УССР В.Е. Маланчуку. Замечу, кстати, что последний вскоре стал секретарем ЦК по идеологии и прославился кампанией преследования интеллигенции, получившей названия «маланчуковщина». Одной из ее жертв стал заведующий кафедрой истории Украины

нашего университета, прекрасный человек и знающий профессионал, доцент П.И. Воробей. Так вот, Маланчук, среди других вздорных рекомендаций, посоветовал Петряеву сильнее «политизировать» текст, что тот и поспешил сделать, придав книге характер злободневной и малонаучной публицистики [13].

Вместе с тем с годами растет критическое отношение Петряева к действительности и к партийной фразеологии, пролетарско-большевистский романтизм уступает место скептицизму. Вера в коммунистические идеалы, которым он был фанатически предан в молодости, подверглась эрозии под напором грубых фактов реальной жизни. Он начинал осознавать утопичность того символа, которым гордился всю жизнь, называл себя «ровесником Октября». В дневник начала 1980-х годов он записал горькое признание: «Есть поколение людей, которые в подавляющем своем большинстве естественно чувствуют, что пережили самих себя. Таково наше — Октябрьское — поколение людей России. Мы не можем забыть прошлое, хотя сознаем, что его не вернуть. Мы не можем принять настоящего, так как оно во многом растопило наши идеалы и не понимает их. Мы не возлагаем надежд на будущее, ибо убеждены, что у человека его нет» [14]. Вот такое пессимистическое суждение человека, пережившего свою эпоху: у человека нет будущего.

Перейду к другим сюжетам и поделюсь собственными воспоминаниями от встречи с Константином Дмитриевичем (о которых я рассказал в книге «Факультет», стр. 113 — 117, 250 — 253). Мы оба — он и я — пришли в Одесский университет одновременно: он — на пост заведующего кафедрой, я же — в качестве студента первого курса. Это произошло в 1953 г. с интервалом в десять дней. С такими же интервалом мы ушли из университета в 1972 г.: он был уволен и перешел в другой ВУЗ, я уехал в длительную командировку в Африку на преподавательскую работу. Между этими датами Петряев мне читал лекции, кроме того я прошел специализацию по его кафедре; затем я был его аспирантом и, наконец, работал старшим пре-

подавателем на той же кафедре. Не буду подробно рассказывать о наших встречах и беседах, все это, повторяю, можно прочитать в моих мемуарах. Отмечу только главное.

Профессор Петряев был замечательным лектором, что объясняется не только природными способностями, но и огромной эрудицией и большим педагогическим опытом. В автобиографических заметках он пишет, что занимался преподавательской деятельностью со студенческих лет (с осени 1936 г.) и читал многие предметы: русский язык и литературу, экономическую географию, основы марксизма-ленинизма, историю партии, историю древнего мира и средних веков, новую историю стран Европы, Америки, Азии и Африки, марксистско-ленинскую философию, историографию и методологию истории [15]. Таким образом, он был поистине энциклопедически образованный человек, и постоянно работал над самоусовершенствованием — усердно читал как мировую классику, так и современную литературу. В его трудах, неопубликованных рукописях можно найти сотни цитат из самых различных авторов всех времен — писателей, историков, философов... Кстати, о философах: особую слабость профессор Петряев питал к великому Гегелю, часто приводил его мудрые и звучащие современно мысли. Однако цитировать Гегеля на немецком, как это делал наш преподаватель истории философии, доцент Меламед, окончивший Берлинский университет, он не мог.

В мемуарах Константина Дмитриевича есть глава «Деятельность в университете», а в ней — небольшой параграф «Аспиранты и соискатели». Из этой записки, сделанной летом 1976 г., т.е. спустя четыре года после ухода из ОГУ, узнаем, что у него до приезда в Одессу был только один защитившийся аспирант. В ОГУ аспирантуру ему открыли поздно, лишь в 1964 г. и с того времени и до ухода из университета профессор Петряев подготовил 13 кандидатов наук. Позже у него были лишь соискатели по такой дисциплине как «научный коммунизм», из которых, как мне кажется, мало кто защитился.

Всем своим аспирантам в ОГУ Петряев дал очень удач-

ные темы, хорошо обеспеченные источниками, и оказывал всемерную помощь в работе над диссертациями и в их продвижении к защите. Я поступил в заочную аспирантуру в мае 1965 г. и поэтому знал лично всех его аспирантов-историков. Большинство были выпускниками нашего факультета, некоторых помнил студентами младших курсов (Лиду Таран, Славу Матвеева и его однокурсницу Буланенко). Другие пришли со стороны: Лида Скрыпникова закончила Днепропетровский университет, Семен Аппатов – Киевский, а Роблен Басов – Военный институт иностранных языков в Москве.

Одной из форм помощи аспирантам в быстрейшей защите Константин Дмитриевич избрал соавторство к собственным работам, поскольку молодым авторам было почти невозможно публиковаться в научных изданиях. Замечу, что сегодня наблюдается обратная картина: научные руководители принудительно навязывают себя в соавторы к своим аспирантам, приписывая себе таким образом десятки невыполненных работ. Мы, естественно, были благодарны нашему наставнику за такую, скажу прямо, не вполне этическую помощь. Однако альтруизм «без берегов» однажды сослужил К.Д. Петряеву плохую службу: серьезным конфликтом закончилась его чрезмерная помощь в написании кандидатской диссертации бывшему партийному секретарю ОГУ, ставшему ректором пединститута, М.К. Симоненко. Петряев сам впоследствии признался, что «<...> много помогал в подготовке кандидатской диссертации и в написании ряда статей по вопросам научной и политической деятельности Плеханова». По «казусу Симоненко» Петряев должен был объясняться летом 1970 г. в письме первому секретарю обкома партии П.П. Козырю [16]. Тем не менее, на заседании бюро горкома партии Симоненко был наказан за «незаконное присвоение звания доцента, поскольку диссертация была написана другими лицами» [17].

Из известных мне аспирантов Константина Дмитриевича трое писали диссертации по истории Англии: Л.В. Скрыпникова, Р.А. Басов и я. Именно в таком порядке, с разрывом в год, мы посту-

пили в аспирантуру (я был переведен на стационарную форму обучения в январе 1967 г.). Защита же состоялась в обратном порядке: я — в 1969 г., Басов — в 1970 г. и Скрышников в 1972 г. Я защитился в Пермском университете, где вокруг профессора Л.Е. Кертмана возникла лучшая в стране научная школа по истории Англии, двое других защитились в Воронежском университете. Темы диссертаций у нас с Басовым были схожие — социальное законодательство, только у него в последней трети XIX в., а у меня в начале XX в. (1900 — 1914 гг.). Скрышников работала над темой «Английская колониальная политика в Вест-Индии первой трети XIX в.» по материалам Воронцовского фонда Научной библиотеки ОГУ. Этот сюжет возник не случайно, так как Константин Дмитриевич много лет возглавлял библиотечный совет и хорошо знал эти источники. Тема была сформулирована очень удачно, так что Скрышников (она ныне профессор в Днепрпетровске) позже смогла на этих оригинальных материалах написать и докторскую диссертацию.

За годы аспирантуры я особенно сошелся с Басовым на почве совместной любви к «Туманному Альбиону» и близких научных интересов. Третьем в нашей компании был незабвенный Степан Петрович Ильев, тогда сотрудник библиотеки, впоследствии — выдающийся знаток «Серебряного века» русской литературы, профессор ОГУ, ушедший из жизни в расцвете лет. Скажу несколько слов о Басове. Это один из самых оригинальных и талантливых людей, которых я встречал на жизненном пути. Человек с трудной судьбой: детдомовец, как и я, затем — суворовское училище, институт иностранных языков, где он в совершенстве овладел английским, наконец, служба на радиоперехвате Тихоокеанского флота. Правдолюб, смелый до безрассудства, человек высокой чести, он был уволен за рукоприкладство: ударил другого офицера за совершенную тем подлость.

Его имя Роблен расшифровывается «Рожденный быть ленинцем», но ленинцем он не был, так как давно осознал утопичность идеи земного рая и не скрывал своего критического отношения к марксистской фразеологии. Басов долго не мог

найти достойную его высокой квалификации работу, даже став кандидатом наук. И ради жилья уехал в Петропавловск-Камчатский. Затем оттуда вернулся и преподавал в Николаевском педагогическом институте. После его отъезда из Одессы связь с ним я потерял, переписку не вели. Знаю, что английскую историю он разлюбил, ничего не печатал. К концу жизни увлекся древнегреческой философией и выпустил о ней замечательную книгу, лучше которой я не читал [18]. Все, что он ни делал, было талантливым, креативным, нестандартным. Можно сказать, что эта — замечательный памятник на могилу недавно скончавшегося ученика профессора Петряева.

Вообще говоря, Константин Дмитриевич не был англоведом в узком смысле слова, но хорошо знал историю этой страны и уделил ей немало внимания в своем «Курсе лекций». Кроме того, он написал главу об Англии для готовившегося вузовского учебника по второму периоду новой истории. Рецензенты раскритиковали рукопись и в печать не пропустили. В архиве сохранилась обширная переписка Петряева с редактором тома, профессором МГУ И. С. Галкиным; писал он и министру высшего образования СССР В. П. Елютину, влиятельным академиком, но напрасно. В архивном деле остались два варианта главы: как первоначальный, так и переработанный. Сам Константин Дмитриевич считал, и я с ним согласен, что написанный им раздел об Англии лучше, информативнее и живее, чем тот, который напечатан в стандартном учебнике [19].

Неопубликованной осталась другая работа Петряева по английской истории — рецензия на статью А. С. Федорова «Из истории рабочего движения в Англии во время первой мировой войны».

Нет, очевидно, необходимости, говорить обо всех интересных и поучительных рассуждениях профессора Петряева об Англии рубежа двух веков. Об одном, тем не менее, скажу, ибо оно носит характер концептуальной новации и касается роли колоний. Звучит этот тезис следующим образом: в конце XIX в. центр тяжести экономических и политических интересов гос-

подствующих классов Англии постепенно и неуклонно перемещался из метрополии в колонии. Это перемещение ускорялось потерей Англии промышленной и торговой монополии [20].

К концу жизни Константин Дмитриевич подошел с внушительным научным багажом: им было опубликовано 305 книг, брошюр, статей в газетах и журналах. К этой цифре надо добавить несколько десятков трудов, оставшихся в рукописях, а также огромное число писем. Он считал, что написал 12 – 14 тысяч писем [21]. Ни один из профессоров Одесского университета, я уверен, не может с ним сравниться, за исключением И.А. Линниченко. Тот имел более 400 печатных трудов [22]. Правда, его писучесть иногда доходила до графоманства, он сам это признавал в своем дневнике: «Последнее время мною овладела мания писательства» [23].

Из обширного рукописного наследия профессора Петряева большой научный и общественный интерес представляют его мемуары «Записки о прошлом». Известно, что о дореволюционном периоде существования Одесского университета имеется более 70 воспоминаний; о втором, советском, периоде, напротив, мемуаров крайне мало, к тому же они фрагментарны, апологетичны, о многих фактах и событиях умалчивают. Поэтому публикация «Записок» Петряева пролила бы новый свет на бурное двадцатилетие 1950 – 1970-х гг. в истории нашей «Alma mater».

Литература;

1. Государственный архив Одесской области (далее ГАОО). – Ф. Р – 7970. – Оп. 1. – Д. 53. – Л. 7 – 10.
2. Там же. – Д. 52. – Л. 54.
3. Там же. – Д. 53. – Л. 26.
4. ГАОО. – Ф. Р – 1438. – Оп. 12. – Д. 65. – Л. 20.
5. ГАОО. – Ф. П – П. – Оп. 14. – Д. 176. – Л. 8 – 72.
6. ГАОО. – Ф. Р – 7970. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 2 – 12; Д. 52. – Л. 118-122.
7. Там же. – Д. 52. – Л. 6 – 7.
8. Там же. – Д. 53. – Л. 120 – 136.

9. Там же. — Д. 167. — Л. 15 — 18.
10. Там же. — Д. 53. — Л. 23 — 24, 27.
11. Там же. — Д. 84. — Л. 23.
12. ГАОО. — Ф. Р — 1438. — Оп. 12. — Д. 389. — Л. 7.
13. ГАОО. — Ф. Р — 7970. — Оп. 1. — Д. 52. — Л. 115.
14. Там же. — Д. 84. — Л. 22.
15. Там же. — Д. 52. — Л. 21.
16. Там же. — Д. 109. — Л. 45; Д. 52. — Л. 106.
17. ГАОО. — Ф. П — 9. — Оп. 30. — Д. 165. — Л. 31.
18. Басов Р.А. История древнегреческой философии от Фалеса до Аристотеля. — М., 2002. — 415 с.
19. ГАОО. — Ф. Р — 7970. — Оп. 1. — Д. 52. — Л. 39.
20. Там же. — Д. 113. — Л. 3 — 4.
21. Там же. — Д. 1. — Л. 38 — 40. Ср.: Д. 167. — Л. 4.
22. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. 1565. — Оп. 3. — Д. 50. — Л. 23 — 24.
23. Государственный архив автономной республики Крым (ГААРК). — Ф. 538. — Оп. 3. — Д. 71. — Л. 2.

Валерий Левченко,

кандидат исторических наук,

старший преподаватель

кафедры украинноведения

Одесского национального морского университета

К БИОГРАФИИ

**ПЕТРА ОСИПОВИЧА КАРЫШКОВСКОГО-ИКАРА:
НАЧАЛО НАУЧНОГО ПУТИ**

В анналах истории науки существуют имена учёных, упоминание о которых вызывает устойчивые и зримые ассоциации со страной и временем, когда они творили и жили. К таким учёным относится и выдающийся археолог, историк античности и средних веков Пётр Осипович Карышковский-Икар, 90-летие со дня рождения, которого отмечалось 12 марта 2011 г. Его творческий и жизненный путь совпал с эпохой 1940–1980-х гг., когда государственные и партийные органы, придерживаясь генеральной линии на подавление инакомыслия в любой области деятельности, особенно науке, на определённых этапах, корректируя, степень своей нетерпимости и лояльности к учёным.

Судьба проявила к П. О. Карышковскому благосклонность, его миновали перипетии тревожного и контрастного времени. За период немногим более четырёх десятилетий он сумел достичь значительных высот: доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Германского археологического института, Нью-Йоркского нумизматического общества, стоял у истоков Одесского археологического общества, стал автором фундаментальных исторических исследований [1]. В исторической науке П. Карышковский принадлежит к авторитетам, одним из идеологов изучения и преподавания истории античности и средних веков. В память о нём проводятся регулярные научные чтения [2]. В год 90-летнего юбилея со дня рождения П. О. -

Карышковского возникает желание смахнуть пелену забвения с некоторых страниц его биографии, а конкретнее — с первых шагов учёного на научной стезе, которые приходится на период немецко-румынской оккупации Одессы. В связи с тем, что в биобиблиографических изданиях как советской эпохи, так и рубежа конца XX — начала XXI вв. этот период жизни П. О. Карышковского долгие годы замалчивался, попробуем сделать попытку в какой-то степени беспристрастно и объективно осветить его профессиональную деятельность в «смутное время» оккупации. Для анализа начала научного пути П. О. Карышковского необходима солидная источниковедческая база (архивные материалы, периодическая печать).

В 1939–1944 гг. П. Карышковский учился в Одесском университете — ведущем высшем учебном заведении региона. Первые два года его обучения (1939/40 и 1940/41 учеб. годы) состоялись на историческом факультете Одесского государственного университета. В то время происходило становление советского механизма работы высшей школы, когда организационные и материальные трудности совпадали с кампанией политических репрессий против преподавателей и студентов [3. 243]. Препятствием продолжению дальнейшей учебы П. Карышковского стала война, которая «поглотила» Одессу и её жителей в свой водоворот.

На день начала войны П. Карышковскому было двадцать лет, за плечами у него было два курса высшего образования. Из-за слабого зрения он не был мобилизован в РККА. Некоторые отклонения в здоровье не стали помехой для его участия в июле-сентябре 1941 г. в строительстве оборонительных сооружений для отражения наступлений румынских войск на Одессу [4]. Из биографических данных П. Карышковского периода лета 1941 г. открытым остаётся вопрос о причине его не эвакуации, хотя известно, что значительная часть профессорско-преподавательского и студенческого состава Одесского университета была вывезена в Майкоп — центр Адыгейской автономной области Краснодарского края [5].

По неустановленным причинам из Одессы семья Карышковских (отец — Осип Титович, военнослужащий, участник русско-японской, 1-ой мировой и гражданской войн — и мать — Ольга Фёдоровна, учительница начальной школы) [6. 34] не эвакуировалась и осталась в городе, где вместе с другими одесситами пережила все тяготы немецко-румынской оккупации.

Уже в октябре-ноябре 1941 г. Дирекция культуры Одесской примарии (городской административный орган губернаторства Транснистрии [7]) начала вести работу по открытию университета. Торжественное открытие Румынского королевского университета в Одессе (университета Транснистрии) состоялось 7 декабря 1941 г. Базой для возрожденного вуза стали Одесский гос. университет и вузы довоенного периода (Политехнический, Медицинский, Сельскохозяйственный и др. институты) [8]. Был возрождён юридический факультет, который был ликвидирован в 1930 г. [9]. По инфраструктуре Одесский университет оккупационного периода больше соответствовал Новороссийскому университету, чем Одесскому университету 1930-х гг. В 1941 — 1944 гг. Одесский университет, по определению профессора Д. П. Урсу, пережил «невиданное и неожиданное событие — раздвоение» [10], т. е. происходила одновременная деятельность его инфраструктурных составляющих в Одессе и Майкопе (со временем в Байрам-Али).

Контакты представителей оккупационной власти Одессы с научной интеллигенцией осуществлялась в режиме надзора и дисциплины военного времени через военную администрацию, муниципалитет и руководство учреждениями. По мнению новых «хозяев» Одессы, научная интеллигенция в условиях оккупации должна была обеспечивать задачи румынской власти, которая пыталась оправдать свое «историческое право» на «Транснистрию» как исконные земли и развенчивала коммунистическую идеологию [11. 236].

В первую очередь в университете в феврале 1942 г. были открыты три факультета: медицинский, политехнический и агрокультурный [12. 267]. Исторический факультет, на кото-

ром П. Карышковский хотел бы продолжить обучение, открыт не был и, желая совершенствоваться в области гуманитарных знаний, он устраивается сотрудником «Библиотеки университета Транснистрии». Об этом свидетельствует список сотрудников библиотеки «на предмет освобождения от трудовой повинности» за подписью директора А. Н. Тюнеевой (14.02.1942), в котором «Карышковский Петр Иосифович» был самым молодым должностным лицом — 21 год [13. 148 — 149]. Следует отметить, что сотрудничество одесситов, в том числе и П. Карышковского, с новой властью в большинстве случаев было вынужденным и формальным. Учитывая трудное социально-экономическое положение населения, его сотрудничество с оккупантами иногда было лишь попыткой приспособления ради выживания (продовольственные пайки выдавались только работающим) [11. 238]. В должности библиотекаря П. Карышковский работал не долго. В списке сотрудников библиотеки от 16 сентября 1942 г. (за подписью директора А. Н. Тюнеевой) его фамилия не значилось [13. 208]. Причиной этому послужил тот факт, что в начале осени 1942 г. в университете был открыт историко-филологический факультет (по образцу университета досоветского периода), студентом которого стал П. Карышковский. Два последующих курса обучения высшему историческому образованию (обучение было четырёхлетним) П. Карышковского пришлось на 1942/43 и 1943/44 учеб. годы в Одесском университете времен оккупации.

Сравнивая квалификационный уровень профессорско-преподавательского состава (структуру факультетов сравнивать не уместно в связи с их изначальной разницей, сформулированной в названиях — исторический и историко-филологический) факультетов «довоенного» и «оккупационного» университетов, необходимо отметить, что он был довольно разным. В 1939 — 1941 гг. в педагогический штат первого входила незначительная часть историков, получивших специальное высшее образование в лучших европейских вузах (М. Ф. Болтенко, Б. В. Варнеке, А. Г. Готалов-Готлиб (с 1940 г.), К. П. Добролюб-

ский, Б. М. Меламед). Преимущественно преподавателями были лица, принадлежащие к числу партийных выдвиженцев (из которых избирался и декан), хорошо владевшие марксистской догмой, но без исторического образования [3. 238 – 240].

Преподавательский состав второго выглядел иначе. В первых, в разное время деканами избирались учёные – представители дореволюционной генерации: Б. В. Варнеке, В. Ф. Лазурский [12. 268], Н. А. Соколов [14]. Во-вторых, весь его педагогический состав имел за плечами специальное высшее образование в европейских вузах, преимущественно классических университетах. Кроме выше указанных трёх особ на историко-филологическом факультете преподавали А. Д. Балясный, З. А. Бориневич-Бабайцева, П. Е. Ершов, А. И. Занчевский, Ф. И. Педанов, П. О. Потапов, В. И. Селинов, Г. П. Сербский и др. [15]. Именно под руководством этих ученых приходилось П. Карышковскому овладевать знаниями. Потенциально каждый из них оказал своё влияние на формирование взглядов будущего учёного в междисциплинарных областях гуманитарных знаний. В научной литературе среди наставников П. О. Карышковского в студенческие годы чаще упоминаются имена историков: А. Г. Готалова-Готлиба, Б. В. Варнеке, М. Ф. Болтенко [16. 209; 17. 145]. Хронологические рамки предполагаемых встреч в стенах университета ставит, в некоторой степени, под сомнение этот тезис. Например, встречи П. О. Карышковского с А. Г. Готаловым-Готлибом могли состояться во время 1940/41 учеб. года, когда профессор приступил к занятиям после «очередного» возвращения в Одессу. В период оккупации А. Г. Готалов-Готлиб в университете не работал.

С М. Ф. Болтенко герой нашей статьи пересекался в 1939–1941 гг. Но следует помнить, что в это время одесский археолог только начал работу в университете в качестве старшего преподавателя, после отбывания пятилетней ссылки на Дальнем Востоке. Будучи студентом, П. О. Карышковский чаще встречался с Б. В. Варнеке – в 1939–1941 и в 1942–

1944 г., во время его лекций о классических языках и античных реалиях. Не умоляя достоинства ведущих одесских историков, именно их влияние на П. О. Карышковского в начале научного пути, на наш взгляд, было менее значимым. Из всей когорты перечисленных наставников более плодотворным общением П. О. Карышковского, которое, на наш взгляд, определило его будущие интересы и научные занятия на дальнейший творческий путь, было с Валентином Ивановичем Селиновым (1876–1946). Одним из профессоров дореволюционной генерации, который работая в ведущих научно-образовательных центрах гуманитарного профиля Одессы в 1920–40-х гг. попал в водоворот репрессивной политики за сотрудничество с оккупантами. В этой связи он был проигнорирован исследователями советской исторической науки. Юридическая реабилитация В. И. Селинова состоялась лишь в 1997 г. [18. 264], а научная – в начале XXI в. [18–19].

Знакомство В. И. Селинова и П. О. Карышковского состоялось в 1942/43 учебном году во время обучения последнего на третьем курсе историко-филологического факультета. Именно в это время молодой человек проявил себя как талантливый и способный студент, что дало ему возможность 21 июня 1943 г. подать прошение на имя инспектора библиотек Дирекции культуры Примарии про предоставления возможности вместо трудовой повинности проходить летнюю практику в одной из библиотек. Данное прошение было сопровождено характеристикой доцента А. Д. Балясного: «Студент Карышковский лично известен мне как человек выдающийся по своим способностям и знаниям. Студент Карышковский отличается обширной и разносторонней начитанностью и весьма работоспособен. Он знаком с библиотечным делом прекрасно, разбирается в научной и художественной литературе. Студент Карышковский вполне подходит для библиотечной работы». А также резолюцией заведующего кафедры русской истории профессора В. И. Селинова: «Поддерживаю [слово неразборчиво] характеристику ст. Карышковского», что

в целом дало позитивный результат решения вопроса» [20].

Уже в следующем учебном году П. И. Карышковский с 1 декабря 1943 г. в Одесском историческом архиве под руководством В. И. Селинова вместе с другими студентами четвёртого курса исторического отделения историко-филологического факультета проводил практическую работу «по ознакомлению с архивными материалами, касающимися истории одесского городского управления, в частности городского магистрата первых десятилетий XIX века, а также и печатного дела в Одессе». П. И. Карышковский персонально собирал «интересный материал относительно типографии Фесенко, 60-летие существования которой исполнялось в 1943 г. [21]. Внимательное и трепетное отношение к первоисточникам — одно из лучших качеств П. Карышковского, отмечаемое многими учёными — его учениками [22], отражённое в представленном документе было ему присуще с первых лет научной деятельности.

К оккупационному периоду относится и начало научно-исследовательской деятельности П. О. Карышковского в Одесском историко-археологическом музее (в 1941–1944 гг. директор В. И. Селинов), который румынскими властями был открыт 20 сентября 1942 г., а с 1 апреля 1943 г. вошел в состав университета как учебно-вспомогательное учреждение при историко-филологическом факультете [23], для проведения практических занятий студентов. С весны 1943 г. в музее шла «серьезная внутренняя работа по инвентаризации имущества и др.» [24]. Факт участия П. Карышковского в научно-организационной деятельности музея завуалировано прозвучал и в одной из работ конца 1980-х гг., когда многолетнее табу с темы оккупационного периода только начиналось постепенно сниматься: «В музее начиналась его трудовая жизнь, где в трудные годы он работал по восстановлению экспозиции и приведению в порядок разрозненных коллекций фондов» [25]. Как следствие уже с апреля 1944 по декабрь 1946 гг. он становится научным сотрудником Одесского историко-археологического музея [6. 34] трёхлетняя работа в музее не могла

не заинтересовать и привить молодому учёному любовь к таким сферам исторической науки как античная история, нумизматика и эпиграфика Причерноморья, которые являлись доминирующими темами учёных Новороссийского университета и Одесского общества истории и древностей. П. Карышковский является связующим звеном в этой области исторических знаний в период 1940-х гг. между своими университетскими учителями и с последующим поколением одесских исследователей. В связи с чем концепция об увлечении П. Карышковского древней историей лишь на рубеже 1950–60-х гг. [6. 34; 16. 209] заслуживает пересмотра.

Когда часть исследователей обязана была идти по полосе конформизма и компромиссов, для П. О. Карышковского данной трудности не было. Свой выбор в пользу исследования истории античности и вспомогательных с нею дисциплин он сделал еще в первой половине 1940-х гг. — в самом начале научного пути. И по исследовательским интересам, проявившимся в студенческие годы, и по менталитету учёному была близка тема античности, и он разрабатывал её на протяжении всей жизни. Идеологическая платформа существовавшей политической системы облегчила решение выбора учёному поля его научных интересов, связанных с доступом к источникам информации и изданием научных трудов.

Начало научного пути П. О. Карышковского на рубеже 1930–40-х гг. долгое время была скрыто от историков, учёных и не изучено в достаточной степени. Информация, что стала известна, позволяет сделать вывод, что П. Карышковский как учёный начал формироваться именно в это время. Его стремление к изучению вспомогательных дисциплин исторической науки, используя факты и методы различных областей знания, в дальнейшем вплотную подвели к системному научному подходу (который является сейчас одним из ведущих методов в науке) в изучении исторических событий в их многообразных и часто неожиданных связях, объединяющих

совершенно разнородные, казалось бы, явления и процессы. Диапазон интересов будущего учёного варьировался от иностранных языков до философии, что подчёркивает его феноменальный интерес к знаниям и незаурядную эрудицию. Несмотря на получение качественного высшего исторического образования в Одесском университете во время немецко-румынской оккупации, соответствующего уровню классических европейских университетов, этот период для П. О. Карышковского из-за политической конъюнктуры, со слов его ученика, а со временем коллеги профессора Д. П. Урсу, на протяжении всей дальнейшей жизни оставался «закрытой» и нежелательной темой.

Литература:

1. Список научных работ Петра Осиповича Карышковского // Вестник древней истории. — 1988. — № 3. — С. 211–215.
2. Древнее Причерноморье (чтения памяти проф. П. О. Карышковского). Тезисы докладов конференции (9–11 марта 1989 г.). — Одесса, 1989.; Древнее Причерноморье. В. IX. — Одесса, 2011.
3. Урсу Д. П., Петровський Е. П. Відродження історичного факультету в Одеському державному університеті (1934–1941)// Записки історичного факультету. — Вип. 19. — 2008.
4. Каменецкий Ф. П. О. Карышковский-Икар // Порто-франко. — 2005. — 25 ноября.
5. Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968.
6. Ізбаш Т. О. Карышковський-Ікар Петро Йосипович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Т. 3. — Одеса, 2005.
7. Желясков С. А. Органы управления Одессы и Одесской области во время немецко-румынской оккупации 1941–1944 гг. // Архів. Документ. Історія. Сучасність. — Одеса, 2001. — Т. IV.
8. Государственный архив Одесской области (ГАОО). — Ф. Р-2271. — Оп. 4. — Д. 195.
9. Музычко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — 2010. — № 9.
10. Урсу Д. П. Факультет. Воспоминания. Разыскания. Размышления. — Одесса, 2006.

11. Левченко В. В. Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2011.
12. Щетников В. П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по мат. оккупационной прессы) // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 9.
13. Оккупация. Одесса, 1941–1944. – Одесса, 2004.
14. Одесса. – 1942. – 29 сентября.
15. ГАОО – Ф. Р-2255. – Оп. 1. – Д. 73. – Лл. 95–95 об.
16. Виноградов Ю. Г. Петр Осипович Карышковский (1921–1988) // Вестник древней истории. – 1988. – № 3.
17. Радзиховская Е. А., Избаш Т. А., Березин С. Е. Антиковедение и медиевистика в Новороссийском – Одесском университете // Древнее Причерноморье: VI чтения памяти проф. П.О. Карышковского. – Одесса, 2005.
18. Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова // Юго-Запад. Одессика. – Вип. 2. – Одесса, 2006. –
19. Левченко В. В. Селинов В. І. // Одеські історики. Том 1. – Одеса, 2009.
20. Осташук В. І. Одеса 1941–1945 рр. в документах. – Одеса, 2010.
21. Молва. – 1943. – 16 декабря.
22. Добролюбский А. О. Политическое положение Болгарии после восстания Ивайла // Древнее Причерноморье (чтения памяти проф. П. О/ Карышковского). Тезисы докладов конференции (9–11 марта 1989 г.). – Одесса, 1989
23. ГАОО – Ф. Р-2271. – Оп. 4. – Д. 43. – Л. 73.
24. Одесская газета. – 1943. – 18 мая.
25. Дзис-Райко Г. А., Ванчугов В. П. П. О. Карышковский и Одесский археологический музей // Древнее Причерноморье (чтения памяти проф. П. О. Карышковского). Тезисы докладов конференции. – Одесса, 1989.

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 12

Українською та російською мовами

Технічний редактор Л. Нарушевич

Коректор Н. Чолак

Обкладинка М. Балобанов

Підписано до друку 14.07.2011. Формат 60x84 1/16

Гарнітура Bodoni STT. Друк офсетний.

Фіз. друк. арк. 16,8. Ум. друк. арк. 15,6.

Наклад 300 прим. Зам. № 60-07.

Видавничо-поліграфічне підприємство «Друкарський дім»

Свідоцтво ДК2 № 1732 від 29.03.2004.

Одеса, вул. Садова, 3. Тел.: 32-82-04

E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua